

იური სიხარულიძე

ჭანეთი (ლაზეთი)
საისტორიო გეოგრაფიის მასალები I

ბათუმი 1977

ხოლო ბაიბურდისა და ფორჩხის სამკრით
ჭანეთის მთას იქით არს ჭანეთი და აწ
უწოდებენ ლაზსავე... კაცნი არიან ხელო-
ვანნი ხის მუშაკობითა და შენებითა ნავ-
თათა, დიდთა და მცირეთა. და სარწმუნო-
ებით არიან სრულიად მოჰმადიანნი, გარნა
მცირედი ვინმე მოიპოვებთან ქრისტიანენი,
არამედ იციან კვალად ქართული ენა
ვიეთთამე.
ვახუშტი ბაგრატიონი

შესავალი

„შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპირო მხარეთა ეთნიკური შედგენილობა უძველესი დროიდან, ვიდრე საშუალო საუკუნეებამდე – დიდი და საპატიო ამოცანაა და ღირსია სპეციალური შესწავლისა და ეს ამოცანა უნდა გააშუქოს ქართულმა ისტორიოგრაფიამ. და ჩვენ დარწმუნებული ვართ, რომ ჩვენი მეცნიერება წერილობითი წყაროების კრიტიკული შესწავლით, არქეოლოგიურ სამუშაოთა გაშლით (მისი იქამდე განვითარებით, რომ ტომთა არქეოლოგიაც გვქონდეს), ენობრივი, ისტორიულგეოგრაფიული, ფოლკლორული თუ ეთნოგრაფიული მონაცემების შედარებითი შესწავლით ამ ამოცანას მართებულად გააშუქებს“ – წერდა ნ. ბერძენიშვილი 1956 წელს.¹

ამავე არეალში შედის შავი ზღვის ჭანური სანაპიროც, რომლის უმთავრესი ნაწილი ამჟამად საქართველოს საზღვარს მიღმაა. მართალია, ეს გარემოება ძლიერ აფერხებს ამ მხარის იმგვარ შესწავლას, რაზეც ნ. ბერძენიშვილი მიუთითებს, მაგრამ შესაძლებელი მაინც უნდა გაკეთდეს. ამის აუცილებლობას სახავს ჩვენი ქვეყნის მეცნიერული შესწავლის სადღეისო ამოცანები.

ჭანეთისადმი ასეთი დამოკიდებულება ქართულ ისტორიოგრაფიაში ახალი მოვლენა არ არის, იგი ჯერ კიდევ ფეოდალურ ხანაში დაიწყო და ჩვენს დრომდე საკმაოდ საინტერესო გზაც განვლო.

#4#

¹ ნ. ბერძენიშვილი, რეცენზია. „პ. ინგოროყვას წიგნის „გიორგი მერჩულეს“ გამო“, მნათობი, 12, გვ. 126-127.

მეცნიერების თანამედროვე დონეზე ამ საქმის წარმატებით განვითარება ქართველოლოგთა ერთობლივი შემოქმედებით შეიძლება მხოლოდ. სამამულო მეცნიერებათა ამ დიდ წადში მცირე წილი არც საისტორიო გეოგრაფიის მკვლევართ უდევთ.

ჭანეთის საისტორიო გეოგრაფიის შესწავლის ისტორიიდან

ჭანეთის შესწავლა ქართულ ისტორიოგრაფიაში სწორედ ისტორიულ-გეოგრაფიული მივლინებით დაიწყო XVIII საუკუნეში (ვახუშტი ბაგრატიონი).²

საქართველოს განვითარების ახალ ხანაში უფრო ჭანეთის ლინგვისტური შესწავლა დაწინაურდა, მაგრამ ისეთი დიდი მეცნიერის ხელში, როგორც ნ. მარი იყო, არც მხარის საისტორიო გეოგრაფია შეიძლებოდა დარჩენილიყო ჩრდილში და ამ მხრივაც საგულისხმო მასალა-დაკვირვებანი დაგროვდა.³ ასევე ფართო პლანით განაგრძობდა მივლას ნ. მარის ნიჭიერი მოწაფე ი. ყიფშიძე.⁴

არც ახალი ქართული ისტორიოგრაფია აკლებდა გულისყურს ჭანეთს. ამ მხარეზე მისი ნამოღვაწარი საფუძვლიანადაა შეჯამებული „საქართველოს საისტორიო რუკაზე“, რომელიც ი. ჯავახიშვილმა გამოსცა 1923 წელს.

მოგვიანებით ჭანეთის ეთნიკური და პოლიტიკური გეოგრაფიის კვლევას დიდი ძალ-ღონე შეაღია პ. ინგოროყვამ, მაგრამ მეთოდის სინაკლულემ, წყაროებისადმი არაკრიტიკულმა დამოკიდებულებამ და ზოგმა სხვამ კანონზომიერად განსაზღვრეს სამწუხარო წარუმატებლობა.⁵ მიუხედავად ამისა, ამ საქმეს მთლად უნაყოფოდ მაინც არ ჩაუვლია. ეს გარემოება უმთავრესად იმაში გამოიხატა, რომ მან თვალნათლივ გვიჩვენა, რომ მივლის ასე წარმართვა აღარ შეიძლება და წარმატების მისაღწევად სხვაგვარად უნდა ვიმუშაოთ. აშკარა გახდა ისიც, რომ, ვიდრე ქვეყანა ისტორიულ-გეოგრაფიულად აღწერილი და შესწავლილი არ არის, მანამდე მისი არც ეთნიკური გეოგრაფიის საკითხების კვლევაში გვექნება წარმატება, არც პოლიტიკურ გეოგრაფიისაში და არც სხვაგან.

#5#

ვახუშტი ბაგრატიონმა თავის დროზე კარგად აღწერა ჭანეთი. ახალმა ქართულმა ისტორიოგრაფიამ საამისო მასალების მოძიებით დაასრულა აქ თავისი მისია და ქართულ საბჭოთა ისტორიოგრაფიას ამ საქმის შეთავება და კვლევის ახალ საფეხურზე აყვანისათვის ბრძოლა უანდერძა. ამ ანდერძის განსახორციელებლად ქართული ისტორიოგრაფია განსაკუთრებით ენერგიულად იღვწის 50-იანი წლებიდან, როდესაც საქართველოს ახალი ისტორიულ-გეოგრაფიული აღწერა დაიწყო. ამავე დროს მიექცა ყურადღება ჭანეთსაც.

² ქართლის ცხოვრება, 4, ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1972 (ქვემოთ – ვახუშტი, აღწერა).

³ Н.Я. Марр, Из поездки в Турецкий Лазистан, ИИАН, 1910 (ქვემოთ – ნ. მარი, მოგზ.).

⁴ ი. ყიფშიძე, საანგარიშო მოხსენება ჭანეთში საენათმეცნიერო მივლინებისა 1917 ზაფხულში. II მივლინების დღიური ჭანეთში მოგზაურობა გამოსცა ა. ჩიქობავამ, აკად. ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე, ტფ., 1937, გვ. 147-177.

⁵ პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, თბ., 1954.

პირველად ჭანეთის ის ნაწილი აღიწერა, რომელიც დღეს საქართველოს ფარგლებშია.⁶ უფრო რთული დარჩა იმ ნაწილის შესწავლა, რომელიც ამჟამად ჩვენი ქვეყნის საზღვრებს გარეთაა. ამ მხარის აღწერის ძირითად საშუალებად საბჭოთა მკვლევარს დღეს წერილობითი წყაროები რჩება. ამავე საქმეში ერთგვარი სამსახური გავგიწიეს ჭანეთის სხვადასხვა ადგილებიდან გამოსულმა პირებმაც. ასეთები დღემდე საკმაოდ მოიძებნებიან საქართველოს სხვადასხვა რაიონში.

ასეთი ძიებით შესაძლებელი გახდა ისტორიული ჭანეთის მრავალი სოფლის, ადგილის თუ ძეგლის ლოკალიზება, აღწერა და სხვა.

ჭანეთის საისტორიო გეოგრაფიის წყაროები

საისტორიო გეოგრაფია მრავალი წყაროთი შეისწავლება. ესენია: საგეოგრაფიო სახელები, ნივთიერი კულტურის ძეგლები, წერილობითი ჩვენებანი და სხვა.

ჭანეთის საგეოგრაფიო სახელები სხვადასხვა დროის და სხვადასხვა ენობრივი მიკუთვნილობის ფაქტებს შეიცავს. მათ შორის ძირითადია ჭანური წარმოშობის სახელები, რომელთაგან უძველესი ადრეფეოდალურ ხანისაა, ხოლო უახლესი – ჩვენი დროისა (ახალი ჭანური სახელები მეტწილად მიკროტოპონიმიაში გვხვდება).

ჭანურის შემდეგ მოდის თურქულ-არაბული სახელები. უძველესი ამათგან XVI საუკუნის შუახანებს ვერ ჩასვდება (ამ დროს დაიპყრეს ოსმალებმა ჭანეთი), ხოლო უახლესი ჩვენს დროზე მოდის.

#6#

აქვე გვხვდება ბერძნულ-ბიზანტიური სახელებიც. ჯერ კიდევ ძველი ბერძნები იყვნენ ახლო ურთიერთობაში ამ მხარესთან და ეს მოვლენა გეოგრაფიულ ნომენკლატურაშიც აისახა. ტრადიცია არც ბიზანტიურ ხანაში შეწყვეტილა და V ტრაპიზონის საკეისროც (1204-1461) ამავე ტიპის სახელმწიფო იყო.

ოსმალთა მფლობელობის პერიოდში ჭანეთში მკვიდრებიან მუსლიმანი სომხებიც (ხემშინები) და ამისდა კვალად ჩნდება სომხური ტოპონიმებიც.

უძველეს დროს ამ მხარეში ქართველურ ტომთა (ჰენოიხები, მაკრონები და სხვ.) გვერდით, სხვა მონათესავე ტომებიც (მიდრიტები და სხვა) მოსახლეობდნენ. ამათი კვალი ტოპონიმიაშიც შეიძლება აღმოჩნდეს.

ამა თუ იმ მხარის საისტორიო გეოგრაფიის შესასწავლად ძვირფას ჩვენებებს შეიცავენ მატერიალური კულტურის ძეგლები – წარმართული, ქრისტიანული თუ ისლამური საკულტო ძეგლები – გზების მიმართულების მანიშნებელი, სხვადასხვა დროის ხიდები, სხვადასხვა ეპოქის და დანიშნულების ციხე-სიმაგრეები და სხვ.

ჯერჯერობით ჩვენ მხოლოდ რამდენიმე წარმართული სალოცავის დასახელება შეგვიძლია შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე (მითრას სამსხვერპლო ტრაპიზონში, ქალღმერთ ათინას ტაძარი ათინაში და სხვ.) ასევე ითქმის ლაზეთის უძველეს ეკლესიებზე.

⁶ ი. სიხარულიძე, სამხრეთდასავლეთ საქართველოს ტოპონიმთა, წიგნი I, ბათუმი, 1958 წ.

ერთი ბიზანტიელი ისტორიკოსის-თხზულებაში დაცული ცნობით, ჭანეთში პირველი ქრისტიანული სამლოცველო იუსტინიანე კეისრის დროს (527-565) აუგიათ სქამალიხონში („კოქსილინის ჭანეთი“), აქედან მოკიდებული XVII საუკუნემდე, ამ მხარეში ასეთსავე სამლოცველოებს აგებდნენ როგორც ბიზანტიელები, ისე ჭანები, ხოლო მოგვიანებით გენუელებიც, რომელთა სახელიც დღემდე შემორჩა სოფლის სახელს „გონია“. უკანასკნელი ეკლესიები ჭანეთში XVI-XVII საუკუნეებით თარიღდება. ამიერიდან ქვეყანაში შემოდის ისლამი და შესაბამისად „მეჩეთი“-ც. კარგა ხანია მას შემდეგ, რაც ამ მხარეში განმტკიცდა ისლამი, მაგრამ ხალხი მაინც არ ივიწყებს მამაპაპურ „ოხვამეთა“ ნანგრევებს, რომელიც დღემდე შემორჩა ჭანეთის მრავალ ადგილას (სუმჯუმაში, მაკრიალში, აზლადაში, პირონითში, ართაშენში და ა. შ.).

თავდაჭირველად ჭანეთში ციხეებს თვით ჭანები აგებდნენ. საამისო ცნობები საკმაოდ დაუცავს ანტიკურ და ბიზანტიურ მწერლობას. პრ. კესარიელი, როცა იუსტინიანე კეისრის დროინდელ ღონისძიებებს აგვიწერს ჭანეთში, ხშირად მიუთითებს, რომ მაშინ ბიზანტიელებმა „განახლეს“ ძველჭანური სიმაგრეებით („ხარტონის ციხე“, „სისილისსონის #7#

ციხე“). ამავე ისტორიკოსის ცნობებიდან ამ ციხეთა დანიშნულებაც ირკვევა (ერთიც და მეორეც „ოკენითის ჭანთა“ ქვეყნის სასაზღვრო იყო).

ამიერიდან, ჭანთა „თავისთავადობის“ უზრუნველყოფელი ეს ციხეები დამპყრობლის სამსახურში ჩადგნენ.

ზოგიერთი სიმაგრე ბიზანტიელებს (თუ პროკოპის ვერწმუნებით) უციხურ ადგილასაც აუშენებიათ („ჰორონონის ციხე“ – ჭანეთისა და პერსარმენის გზაბოძალზე), ხოლო ერთიც („ბურგუნოისი“) იქ, სადაც ადრე ჭანეთთან მეზრძოლი ბიზანტიელი სარდლის „ლონგინეს თხრილი“ იყო. პროკოპი სხვა ციხეებსაც ასახელებს (სქამალიხონის, ჯანზაკონის). ამ ისტორიკოსის მონათხრობიდან ისე გამოდის („ამჟამად აქ აგებულია ორი ციხე“), რომ თითქოს ესენი ბიზანტიელებს აეგოთ, მაგრამ ეს ძნელი სარწმუნოა, რადგან პირველ „კოქსილინის ჭანების“ დედა ციხე (ციხე ქვეყანაში) ჩანს, ხოლო მეორე – სასაზღვრო, რომელიც იუსტინიანეს დროიდან ბიზანტიელთა ლაშქრის „დუქსი“ იდგა, ისევე როგორც ჰორონონში.

იუსტინიანეს დროს განუახლებიათ რიზეც და მოუზღუდავთ კიდევ. ერთი წყაროს (დანელ მესვეტის „ცხოვრება“) ცნობით, ხოფის ციხეც ბიზანტიელებს „აუგიათ“ ლეონ პირველის დროს (457-474). აგებაში ზოგჯერ განახლებაც იგულისხმება. როგორ იყო საქმე ამ შემთხვევაში ჯერჯერობით ძნელი სათქმელია. ზედმიწევნით არც ის ირკვევა, თუ სად ააშენა არჩილ ქართველთა მეფემ ციხე ჭანეთში VIII საუკუნის მეორე ნახევარში.

XI საუკუნის 40-იან წლებში საქართველოს მეფე ბაგრატ IV (1027-1072) ბიზანტიელებს მარტოოდენ აფხაზეთში კი არ ებრძოდა, არამედ ჭანეთშიც. აიღო თუ არა ხოფის ციხე, რომელსაც ის შემოადგა, ამაზე პირდაპირი ცნობა არ მოგვეპოვება, მაგრამ დავით აღმაშენებელს (1089-1125) ხოფა რომ უჭირავს, ეს კარგად ჩანს მისი ისტორიკოსის თხზულებიდან.

ფლავიუს არიანეს ცნობით, ციხე ჰქონია ათინასაც, რომელიც II საუკუნის 30-იან წლებში „მიტოვებული“ ყოფილა.

ნაციხვარი არის სოფ. ყალეშიც (ათინიდან 20 კმ-ზე). ადგილზე მისვლის გარეშე ამ „ჯიხას“ ასაკი ვერ გაირკვევა. რაც შეეხება მის დანიშნულებას, ის კონტროლს აწესებდა არზრუმ-ათინას გზის ერთ მონაკვეთზე.

„ჯიხა“ მელექსურის ხეობაშიც არის, მაგრამ იმ აღწერილობის მიხედვით, რომელიც ნ. მარმა დაგვიტოვა, მისი არც ასაკის გათვალისწინება ხერხდება და არც დანიშნულებისა.

საინტერესო ჩვენებებს შეგვძენდა „კიზ-კულეს“, კალეჯუკის, მეძბრუნის და ჭანეთის სხვა ციხეების არქეოლოგიურ-არქიტექტურული შესწავლა და ისტორიულ-გეოგრაფიული გააზრება.

#8#

წერილობით წყაროებში ცნობათა სიუხვით გამოირჩევიან ძველბერძნული და ბიზანტიური ძეგლები. მათგან განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს VI საუკუნის ისტორიკოსების პროკოპი კესარიელის და აგათია მირინელის თხზულებები.

პროკოპი კესარიელი „დე ბელლო პერსიკო“-ში („ომი სპარსელებთან“) დაწვრილებით აგვიწერს ჭანეთის ბუნებრივ-გეოგრაფიულ პირობებს, მოსახლეობის ზნე-ჩვეულებებს, ცხოვრების დონეს, ბიზანტიელთა და ჭანთა ურთიერთობას, ქრისტიანობის გავრცელებას ჭანეთში და სხვ. ავტორი აღნიშნავს ჭანთა „მრავალტომიანობას“ და შედარებით ვრცლად ჩერდება ოკენითის ჭანებზე. აქ ბიზანტიელი ისტორიკოსი სიამაყით აღწერს იუსტინიანე იმპერატორის ღონისძიებებს ჭანეთში – ტყეების გაჩეხვა, გზების შეკეთება და სხვა, რომლის საშუალებითაც შესაძლებელი შეიქმნა „დაუბრკოლებელი კავშირი“ ჭანებთან, მაგრამ ყველაფერ ამას სანუკვარი თავისუფლების დაკარგვაც მოსდევდა. რა თქმა უნდა, ბიზანტიელთა მფლობელობაში მოხვედრა არც ისე „იოლ მონობას“ მოასწავებდა, როგორც ეს ავტორს მიაჩნია, მაგრამ რაოდენ მსუბუქიც არ უნდა იყოს „მონობა“, იგი ვერასოდეს ვერ იქცევა თუნდაც ყველაზე „სახიფათო თავისუფლების“ ექვივალენტად.

აგათია მირინელის ცნობებიდან განსაკუთრებით აღსანიშნავია ჭანთა 556 წლის აჯანყების აღწერა და მათი ბრძოლა ბიზანტიის ჯართან რიზეს ახლოს. აჯანყებულებს რომ ისეთი „გამჭრიახი და მარჯვე“ წინამძღოლი ჰყოლოდათ, როგორც ეს ბიზანტიელთა სარდალი თეოდორე ჭანი იყო, პირველ წარმატებას ხელიდან აღარ გაუშვებდნენ, მაგრამ დამპყრობლის სამსახურში მდგომი მათივე თვისტომის მოხერხებით დამარცხდნენ სწორედ ჭანები.

ძველი ბერძენი მწერალი სტრაბონი უშუალოდ ჭანებს არ იხსენიებს, მაგრამ მის „გეოგრაფია“-ში (დაწერილია ახ. აღ. I ს. ათიან წლებში) ბევრი საგულისხმო ჩვენებაა დაცული სამხრეთ-დასავლეთ შავი ზღვისპირეთის ტომებზე. მათგან აღსანიშნავია ცნობები „ჰენოიხების ოთხი ბასილევსის“ (მითრიდატეს დროს), „ხალიბ-ხალდთა ქვეყანაში“ აღმართული ლითონებით სავსე და „ტყიანი მთების“, ტრაპიზონისა და ფარნაკიის ზემოთ მცხოვრებ ტომთა განსახლებასა და სხვათა შესახებ.

ამ მხარის გეოგრაფიისა და ისტორიული ვითარების გასათვალისწინებლად მრავალ საინტერესო ცნობას შეიცავს ფლავიოს არიანეს „მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო“,

#9#

რომელიც 134 წელსაა შედგენილი. რომელიც მოხელე თანმიმდევრობით ასახელებს პუნქტებსა და მდინარეებს (მანძილების აღნიშვნით). ამავე თხზულებიდან ვტყობილობთ, თუ რომელ

პუნქტში ედგათ რომაელებს ჯარები (ჰისოსი, აფსაროსი). სად იყო „ანქიალეს“ სასახლე (მდ. ბრიტანიდთან), როგორი იყო ამ სანაპიროს ზოგიერთი ნავსადგური (ათინა) და სხვა.

ამ წყაროს ისე ძლიერ დასესხებია ერთი გვიანდელი (V ს.) უცნობი ავტორი, რომ მის თხზულებასაც ერთ დროს არიანესვე მიაწერდნენ. ამ ნაშრომშიც ცოტა არ არის ჩვენთვის საინტერესო და საგულისხმო.

V საუკუნის მეორე ნახევარში ჭანთა ლაშქრობაზე კაპადოკიასა და სირიაში ცნობა დაუცავს VI საუკუნის ბიზანტიელ ისტორიკოსს იოანე მალალას. საგულისხმო ცნობებს შეიცავს იმავე საუკუნის მწერლის სტეფანე ბიზანტიელის „ეთნიკაც“.

VIII საუკუნის მეორე ნახევრის კონსტანტინეპოლელი მოღვაწის ეპიფანეს „ანდრიას ცხოვრებაში“ ყურადღებას იქცევს ერთი ადგილი, სადაც „ტრაპეზუნტი ლაზიკის ქალაქად“ იხსენიება.

შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროსათვის ახალი სახელწოდების (ლაზიკა) დამკვიდრებისა და ამ მხარის საეკლესიო დაყოფაში განხორციელებულ ცვლილებათა გასათვალისწინებლად ძვირფას ჩვენებებს შეიცავს ბასილი საფონელის (IX ს. „ეკთესისები“).

საინტერესოა ევსტათი თესალონიკელის (XII ს.) ზოგიერთი ჩვენებაც. ჭანებზე მრავალი შესანიშნავი ცნობა მოეპოვება ტრაპიზონის იმპერატორთა სახლის ისტორიკოსს მიქელ პანარეტოსს, რომლის „ტრაპიზონის ქრონიკა“ 1204 წლის ამბებით იწყება და 1426 წლამდე გრძელდება.

პანარეტოსი მართებულად მიუთითებს იმ „გულმოდგინებასა და ღვაწლზე“, რაც თამარ მეფეს მიუძღვის ტრაპიზონის იმპერიის დაარსებაში. იგი „იბერიის მეფის დავითის“ ტრაპიზონზე ლაშქრობასაც აღნიშნავს (1282 წლის აპრილში). იქვე, ისტორიკოსი, თუმცა პირდაპირ წერს, რომ თამარ მეფის შვილიშვილი ტრაპიზონიდან „ხელცარიელ გაბრუნდა უკან“-ო, მაგრამ ტრაპიზონელი მემკვიდრე რომ ცოდავს (ზეპირსიტყვიერი ცნობების გამო) ეს კარგად ჩანს – 1285 წლის ახლოს მომხდარი ერთი ისტორიული აქტის მისეული აღწერილობიდან. მანუილ I კომნენის (1238-1263) ასულ თეოდორას (რუსუდან იბერიელი დედოფლისაგან), რომელიც ამ დროს დაამარცხა მისმა ნახევარძმა იოანე II-მ, სწორედ დავით ნარინის დახმარებით უნდა დაეკავებინა ტრაპიზონის საიმპერატორო ტახტი.

#10#

ძალიან საინტერესოა, რომ ალექსი II კომნენის (1297-1330) უფროსი ასული ანნა (ქართველი დედოფლისაგან) ტრაპიზონში გახელმწიფებას, როგორც ამას პანარეტოსი გვამცნობს, სწორედ „ლაზეთიდან“ და „ლაზური ჯარით“ ახერხებს. 1341 წლის 17 ივლისს ლაზებმა დიდი დახმარება აღმოუჩინეს ანნა დედოფალს უზურპატორ მიხეილ კომნენის წინააღმდეგ ბრძოლაში პანარეტოსის ჩვენებით, „ლაზებმა გამარცხეს“ ის კატარღები, რომლებიც კონსტანტინოპოლის კანდიდატს მოჰყვნენ იმავე წლის 30 აგვისტოს. მათვე დახოცეს ანნა დედოფლის მტრებიც.

„ქრონიკა“ სავსეა სელჩუკიანი სულთნებისა და ამირების თუ მათ მემკვიდრეთა განუწყვეტელი შემოსევებისა და რბევა-აოხრების ეპიზოდებით.

შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროს შესახებ საინტერესო ცნობებია რომელი მწერლის პლინიუს უფროსის (23-79 წ.წ.) „ნატურალის ჰისტორია“-ში. პლინიუსის

გეოგრაფიული ცნობები ღირსებით თუმცა ჩამოუვარდება არიანესას, მაგრამ მასთან ეთნიკური თვალსაზრისით საინტერესო ჩვენებებია დაცული. „კაენთა ტომი“, „არმენო-ხალიბთა ტომი“ და სხვ.

ებრაული წყაროებიდან ძალზე საინტერესოა „დაბადება“. ამ თხზულებაში ამბები, თუმცა, მეტწილად, სიტყვაძუნწადაა აღწერილი, მაგრამ იგი ბევრ შემთხვევაში მაინც უბადლო წყაროა. „დაბადების“ უხვი ცნობებიდან ჩვენს ყურადღებას პირველ რიგში, იქცევს „თუბალ-კაინი“. გარდა სატომო სახელისა „კაენი“, რომელიც აქ იხსენიება ეს კომპოზიტი სხვა მხრივაც არის საყურადღებო (შდრ. „არმენო-ხალიბი“).

ასევე საგულისხმოა „დაბადების“ ცნობა კაენზე, რომელიც იყო „მშრომელ ქუეყანისა“, მისი კონფლიქტი „უფალთან“ და სხვ.

საინტერესო ჩვენებებს შეიცავენ სომხური წყაროებიც. მათგან განსაკუთრებით აღსანიშნავია VII საუკუნის გეოგრაფიული თხზულება, რომელსაც ანანია შირაკაცს მიაწერენ.

ზოგიერთი ცნობა მოეპოვება ფრანგ მისიონერ ლუი გრანჟიესაც. 1614 წელს ლუი გრანჟიე შემთხვევით მოხვდა ჭანეთში და გულმოდგინედ აკვირდებოდა ჭანთა ცხოვრებას. მას, როგორც იეზუიტთა ორდენის წარმოგზავნილს, განსაკუთრებით აინტერესებდა ქრისტიანობის ბედი ამ მხარეში, ისლამის შემოსვლა და სხვა. ფრანგი მისიონერი მოწამე იყო იმ დიდი ბრძოლისა, რომელიც იმ დროს ჭანეთში მიმდინარეობდა ცხოვრების მამაპაპური წესრიგისა და ქრისტიანობის დასაცავად. იმასაც აღნიშნავს, თუ როგორ ტოვებდნენ უცხო

#11#

სარწმუნოებასთან შეურიგებელი ჭანები მშობლიურ სამკვიდრებელს და გადადიოდნენ საქართველოს შიდა რაიონებში.

გვიანშუასაუკუნეებიდან ჭანეთზე განსაკუთრებით უხვი ჩვენებებია ოსმალურ წყაროებში, რომელთაგან თავისი მნიშვნელობით გამოირჩევა ჭანეთის ოსმალური აღწერის დავთარი, რომელიც 1554 წელსაა შედგენილი, ევლია ჩელების „მოგზაურობათა წიგნი“ (XVII ს.) და სხვ.

ჭანეთზე საკმაოდ მნიშვნელოვანი ცნობები დაუცავთ ქართულ ძეგლებსაც – აბოს წამებას (ი. საბანისძისა), სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებას (ბ. ზარზმელისა), „მატიანე ქართლისა“-ს, ჟამთააღმწერლის თხზულებას და ა. შ.

გვიანდელი წყაროებიდან ცნობების სიუხვით ჭანეთზე გამოირჩევა „ახალი ქართლის ცხოვრება“, რომელიც ბერი ეგნატაშვილის ხელმძღვანელობით გაიმართა (XVIII ს-ის დამდეგს). აქ დაცულ ცნობებს ადასტურებს და ზოგიერთ ახალ ჩვენებებსაც გვაწვდის ვახუშტი ბაგრატიონი (XVIII ს). ასეთი ცნობები უხვადაა სახელოვანი ისტორიკოსის ისტორიულ-გეოგრაფიულ თხზულებაში „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“. ვახუშტი მიუთითებს ჭანეთ-ლაზეთის საზღვრებზე გვიანშუასაუკუნეებისათვის („გონიიდან... ტრაპიზონის საზღვრამდე“). ამ მხარეში იგი განსაკუთრებით გამოყოფს „მცირე ქალაქებს“: „ხოფჯას“ და „რიზას“, იხსენიებს „რკინის პალოს“, „სატრაპელას“ და სხვა.

ვახუშტი ჭანეთის ფიზიკურ-გეოგრაფიულ თავისებურებებსაც აგვიწერს, სამეურნეო-ეკონომიურსაც და კლიმატურსაც.

ადამიანთა საზოგადოების (გვარის, ტომის ხალხის...) ისტორიული ცხოვრება თავისებურად აისახა ფოლკლორში. მეცნიერულად შესწავლილი ამგვარი ჩვენებანი ისტორიის

საიმედო საშენი მასალაა. ჭანურ ზეპირსიტყვიერებაში ჩვენს ყურადღებას იპყრობს ისტორიული გადმოცემები, რომელთა დიდი ნაწილი თამარ დედოფალს უკავშირდება. ტრაპიზონის საკეისროს დამაარსებლისა და ჭანთა დიდი ქომავის – თამარის სახელის პოპულარობა ამ მხარეში შემთხვევით მოვლენად ვერ ჩაითვლება. თუ აქ იმასაც გავიხსენებთ, რომ საუკუნეების განმავლობაში ჭანები უშუალოდ შემოდდიოდნენ საქართველოში და აქტიურად მონაწილეობდნენ მშობლიური ქართული სახელმწიფოებრიობის დაცვა-მშენებლობაში, მაშინ ნათელი გახდება, თუ რატომ შეითვისეს და შეიყვარეს თამარი მათ.

წყაროებს არ მოეპოვება ცნობა თამარის უშუალოდ ყოფნისა ჭანეთში 1204 წელს, მაგრამ ბათუმ-გონიით რომ მიდიოდა თამარის მხედრობა ტრაპიზონში, ამის ხსოვნა შემოუნახავთ ადგილთა სახელებსა და გადმოცემებს.

#12#

თამარი ჭანებს თავიანთი ყოფა-ცხოვრების მფარველადაც მიაჩნდათ და მას მიაწერდნენ წარმატებას ხით ხურობაში („თამარმა დაგვილოცა ხელი“-ო). ჭანეთში გავრცელებული ყოფილა თქმულება თამარის „ერთ ღერ თმა“-ზეც და სხვ. ძლიერი მფარველის სინონიმად მოჩანს თამარ მეფე გვიანდელ ჭანურ თქმულებებშიც. ერთ-ერთი ასეთი გადმოცემით, ოსმალთაგან შევიწროებული ჭანები „თამარ მეფეს“ თხოვენ ადგილებს შიდასაქართველოს რაიონებში დასასახლებლად და ისიც წყალობას არ აკლებს მათ.

ჭანური თქმულებები სიყვარულით მოგვითხრობენ სამშობლოს თავისუფლებისათვის თავდადებულ გმირებზეც, რომელთა შორის გამოირჩევიან პეტრე ხეცია, კახაბერი და სხვები.

ჭანური ფოლკლორული ტექსტების ჩაწერა ჯერ კიდევ XVII საუკუნეში დაიწყო (ევლია ჩელები). ამ მხრით განსაკუთრებით თვალსაჩინოა ნ. მარის, ი. ყიფშიძის, არნ. ჩიქობავას, ს. ჯიქიას, ს. ჟღენტის და ზოგიერთ სხვათა ღვაწლი.

ჭანთა შესწავლა ამ ასორმოდდაათიოდე წლის წინათ დაიწყო ამ ტომის მეტყველების კვლევით. კლაპროტი, როზენი, ერკერტი, აჭარიანი და სხვები ენერგიულად სწავლობდნენ ჭანურს. ჭანთა ვინაობისა, წარსულისა თუ ყოფა-ცხოვრების ცალკეულ მხარეებზე საყურადღებო დაკვირვებები მოეპოვებათ ოსმან-ბეის, გიორგი ყაზბეგს, პეტრე უმიკაშვილს და ზოგიერთ სხვა მკვლევარს.

ჭანური მეტყველების შესწავლაში განსაკუთრებით დიდია ნიკო მარის დამსახურება. მისმა შრომებმა „ჭანური (ლაზური) ენის გრამატიკა“ და „ლაზისტანში მოგზაურობიდან“ (დაიბეჭდა 1910 წელს რუსულ ენაზე), ახალ ეტაპზე აიყვანეს ჭანთა მეტყველების კვლევა. ეს საქმე ჩინებულად განაგრძეს შემდგომმა თაობებმა.

ჭანთა ისტორიული ცხოვრების ამა თუ იმ საკითხს სპეციალურად თუ გაკვირვებით სხვადასხვა დროს მრავალი ისტორიკოსი შეხებია: ი. ფელმერაიერი, თ. უსპენსკი, ი. ჯავახიშვილი, ალ. ხახანაშვილი, ს. ჯანაშია, ნ. ბერძენიშვილი, ს. ყაუხჩიშვილი, გ. ჩიტაია, ნ. ლომოური, თ. მიქელაძე და სხვ.

დიდად სასიამოვნოა, რომ ამ უკანასკნელ დროს ჭანებიც აქტიურად მონაწილეობენ თავიანთი მეტყველებისა და წარსულის შესწავლაში. თუ ადრე ისინი მხოლოდ ცნობების მიმწოდებლის როლს სჯერდებოდნენ (ათინელი ფეეზი-ბეი, ვიწელი მაჰრი ეფენდი, არქაბელი

იუსუფ ევენდი, ბულუმელი ალი-რეიზი, აზღალელი მემედ ევენდი ფურუნჯ-ოღლი, ხოფელი ჰაჯი კარალ-ოღლი ალი ევენდი, ბუჯადელი მემედ-ალი ჩეფ-ოღლი და

#13#

სხვები, ჩვენს დროში ჭანთა ნიჭიერი ტომის შვილები მეცნიერულ სარბიელზეც წარმატებით მოღვაწეობენ, პირველი ჭანი, რომელიც გაბედულად შეუდგა მეცნიერულ მუშაობას, თბილისის უნივერსიტეტის აღზრდილი სარფელი ალი თანდილავაა. მეცნიერულად ჩაწერილი მისი ჭანური ტექსტები ჯერ კიდევ 1936 წელს დაიბეჭდა. ა. თანდილავა ჭანთა წარსულსა და ეთნოგრაფიულ ყოფასაც ენერგიულად იკვლევს. 1964 წელს მან მუხამედ ვანლიშთან ერთად გამოაქვეყნა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ნარკვევი „ლაზეთი“.

ჭანებივე ნაყოფიერად მუშაობენ ფოლკლორსა თუ მეცნიერების სხვა დარგებშიც. მათგან განსაკუთრებით აღსანიშნავია ფილოლოგიურ მეცნიერებათა კანდიდატი ზურაბ თანდილავა.

ჭანეთის საისტორიო გეოგრაფიის შესასწავლად პირველხარისხოვან მასალას იძლევა მეტყველება, რომლის კვლევაც დღეს საკმაოდ დაწინაურებულია ჩვენში. სამწუხაროდ, ეს არ ითქმის ჭანეთის არქეოლოგიურ და ეთნოგრაფიულ შესწავლილობაზე, რომელთაგანაც ასე დიდადაა დამოკიდებული საძიებელი მხარის საისტორიო გამოკვლევის წარმატება.

ასეთი ყოვლისმომცველი გამოკვლევა მომავლის ამოცანაა. ამჯერად ჩვენი მთავარი მიზანი ქვეყნის გეოგრაფიული აღწერილობის მასალების პუბლიკაციაა და საისტორიო გეოგრაფიის საკითხებსაც იმისდა კვალად განვიხილავთ, რის აუცილებლობასაც ეს საქმე მოითხოვს.

ჭანეთის ფიზიკურ-გეოგრაფიული სახე (მოკლე დახასიათება)

ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში ჭანეთის ფიზიკურ-გეოგრაფიული დახასიათება პირველად ვახუშტი ბაგრატიონმა მოგვცა. იგი მოკლედ, მაგრამ მისთვის დამახასიათებელი სიღრმით გვიხასიათებს ამ მხარის ფიზიკურ-გეოგრაფიულ თავისებურებებს.

ვახუშტი ზედმიწევნით სწორად განსაზღვრავს ჭანეთის საკმაოდ რთულ მთათა სისტემის მდებარეობა-მიმართულებას. „ჭანეთის მთა ძვეს დასავლეთიდან აღმოსავლეთად, მცირედ ჩრდილოთ მოწევით, და მოვალს ვიდრე ჭოროხამდე“.⁷

ამ ქედის ადგილსამყოფელის უფრო ცხადად წარმოდგენისათვის მეცნიერი მიუთითებს „ფორჩხის“ ხეობასაც, რომელიც ჭანეთის ქედს გამოეყოფა აღმოსავლეთით. რამდენიმე და ადგილას მეცნიერი „ფორჩხას“ უმატებს „ბაიბურდსაც“ („მთა ჭანეთისა ფორჩხა-ბაიბურდსა და ჭანეთს შორის“).⁸

ვახუშტის არც იმის აღნიშვნა ავიწყდება, რომ ეს მთა „არს თხემთა უტყეო. და კალთათა ტყიანი, ნადირთანი“.⁹ მისივე მითითებით, არა თუ მხოლოდ ჭანეთის ქედის კალთებია ტყიანი,

⁷ ვახუშტი, აღწერა გვ. 689.

⁸ იქვე.

⁹ იქვე.

არამედ ტყიანობა საერთოდ ახასიათებს მთელ ქვეყანას („გარნა ჭანეთიცა (არს) ფრიად ტყიანი“-ო).¹⁰

ჭანეთის ქედი სხვადასხვა მონაკვეთში ასეთი სახელებით იწოდება: პარხალის ქედი, დემირ-დალი (შუა ნაწილში), ხალდიზენ დაღლარი (დასავლეთ სექტორში).

პარხალის მონაკვეთზე ამ ქედის მწვერვალებია კაშკარი და ჰინოტ-დალი. დემირ-დალის მიდამოებში კი ვერჩენიკ-თეფე და კირკლარ-დალი. ჭანეთის ქედი ყველაზე უფრო მაღალია პარხალის სექტორში, სადაც მდებარეობს ამ მთათა სისტემის უმაღლესი მწვერვალი კაშკარი (3.937 მ. ზ. დ).

აღმოსავლეთით ის თანდათან დაბლდება და ჭოროხზე უკვე საკმაოდ დამრეცი ფერდობებით ეშვება.

ამ ქედს დასავლეთით თუ ჩრდილოეთით მრავალი შტო გამოეყოფა. მათგან უმთავრესია: ზიარეთის ქედი, პოლათ-დალი, ვარუშ-დალი, ჩარინ-ყაია და სხვ.

ამათგან განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ზიარეთის ქედი (ჭანეთის „ლიხის მთა“), რომელიც მათ დასავლეთ სექტორში უშტოვდება და ამ ქვეყანას დასავლეთ და აღმოსავლეთ ნაწილებად ჰყოფს.¹¹

მთათა სისტემის შესაბამისია მდინარეთა ქსელიც.

მეტისმეტად ხშირ ჭანეთის მდინარეთა მნიშვნელოვან ნაწილს ასახელებს ფლავიუს არიანე.

ტრაპიზონიდან ჭოროხამდე ის შემდეგ მდინარეებს ჩამოთვლის: ჰისოსი, ოფისი, ფრიქსოსი, კალოსი, რიძიოსი, ასკუროსი, ადიენი, ძაგატისი, პრიტანიდი, ჰიქსიტე, არქაბისი, აკამფსისი.¹²

ჰისოსი, არიანეს ცნობით, ტრაპიზონიდან 150 სტადიონის დაშორებით ერთვოდა #15#

ზღვას. მისი მომდევნო ოფისი (V საუკუნის ანონიმის „ოფიუნტი“) კი ჰისოსიდან 90 სტადიონზეა.

ეს მდინარე საინტერესოა საისტორიო გეოგრაფიის თვალსაზრისითაც, რადგან ერთ დროს მასზე იდო „თიანიკეს“ საზღვარი.¹³

ოფისი დღევანდელ სულაკლის შეესატყვისება.¹⁴

ოფისის მომდევნო მდ. ფრისქოსს (ოცდაათიოდე კილომეტრით შორავს ოფისს) არიანეს კომენტატორები ამჟამინდელ ვატლახ-სუსთან აიგივებენ.¹⁵

¹⁰ იქვე.

¹¹ ალ. ტერულაძე, აღმოსავლეთ ჭანეთის ფიზიკურ-გეოგრაფიული დახასიათებისათვის, თბილისის უნივერსიტეტის შრომები, ტ 72, გეოგრაფიულ მეცნიერებათა სერია, თბ., 1959, გვ. 155.

¹² ფლავიუს არიანე, მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო, თარგმანი, გამოკვლევა, კომენტარები და რუკა ნათელა კეჭალაძისა. თბ., 1961, გვ. 35-36.

¹³ იქვე

¹⁴ იქვე, გვ. 65 (ნ. კეჭალაძის კომენტარები)

¹⁵ იქვე, გვ. 65, შენიშვნა 17.

ფსიქოსის მომდევნო მდ. კალოსი, რომელსაც არიანე ფრიქსოსიდან 30 სტადიონზე ასახელებს, თანამედროვე კალაპოტამოსს შეესატყვისება, ხოლო რიძიოსი – როხის-სუს (რიზეს წყალი).¹⁶

მომდევნო ასკუროსის (ანონიმით -- ასკორისი) იდენტიფიკაციისათვის, როგორც კიპერტმა შენიშნა, არიანეს მონაცემები (30 სტადიონი კალოსიდან და 60 სტადიონი ადიენამდე) საფუძვლიანი არ არის,¹⁷ ხოლო მომდევნო ადიენს (ფსევდო სკალაქს კარიანდელით („ოდიენიოსს“) მდ. ყიბლედალდერესთან აიგივებენ.¹⁸ მაგატისი სუხა-დერეს შესატყვისადაა მიჩნეული, პრიტანიდი (ფსევდო სკილაქსით „პორდანისი“) – ფურტუნა-სუ-დ.¹⁹

მდ. ჰიქსოტეს უნდა შეესატყვისებოდეს ფისკალა-დერე ან აბუ-ვიწედერე. მომდევნო არქაბისი (პტოლომეს „არკადისი“, ტაბულა პევტენგერიანას („აბგაბესი“) დღევანდელი არხავე-სუა,²⁰ ხოლო აკამფსისი – ჭოროხი.

არიანე საკმაოდ დაწვრილებით ჩამოგვითვლის ჭანეთის მდინარეებს, მაგრამ მისი სია სრული მაინც არ არის. ის მხოლოდ მთავარ მდინარეებს ასახელებს. რაც შეეხება მათ შენაკადებს, ხომალდით მიმავალ მოგზაურს, მათი აღნუსხვა არ შეეძლო. ასეთ მდინარეთაგან ბევრი მნიშვნელოვან როლს ასრულებს ჭანეთში და ზოგიერთი მხოლოდ ზღვის სიახლოვეს ერთვის ამა თუ იმ მდინარეს.

ამ ქვეყნის რამდენიმე მდინარეს ასახელებს ვახუშტიც. რადგან ის, არიანესაგან განსხვავებით ქვეყანას აღმო,სავლეთიდან აღწერს, პირველად ასახელებს იმ მდინარეს, რომელიც „გონიის დასავლეთით მიერთმის ზღვას“.²¹

#16#

მეცნიერი-ბატონიშვილი ამ მდინარის სახელს არ მიუთითებს, მაგრამ იმ მონაცემებით, რომელსაც ის იძლევა (აღმოსავლეთით გონია დასავლეთით „ხოფჯა“, გამოედინება ჭანეთის მთას, „მოდის ჩრდილოთ“) ძნელი აღარაა მისი იდენტიფიკაცია. ამგვარი მდინარე ამ სექტორში სწორედ მაკრიალის წყალია, ყველაზე თვალსაჩინო გონიასა და ხოფას შუა.

შემდეგ ვახუშტი „ხოფჯის მდინარეს“ აგვიწერს. ეს მდინარეც „მისვე მთიდან“ (ჭანეთის მთა) გამომდინარეობს. „ეგრეთვე“ მოედინება, როგორც პირველი („ჩრდილოეთით“) და „მოერთვის ზღვას“ ხოფის აღმოსავლეთით.²²

„ხოფჯის მდინარის“ შემდეგ დასახელებულია ერთი ასეთივე მიმართულების უსახელო მდინარე, რომლის „დასავლით არის ქალაქი მცირე რიზა, ზღვის კიდეზედ“.²³

შემდეგ უკვე ამავე სახელწოდების („რიზას“) მდინარეა (ისეთივე მიმდინარეობის, როგორც წინაები).²⁴

¹⁶ იქვე, გვ. 65, შენიშვნა 19.

¹⁷ იქვე, გვ. 66, შენიშვნა 20.

¹⁸ იქვე, შენიშვნა 21.

¹⁹ Вестник древней истории, 1, 1948, стр. 267.

²⁰ იქვე, გვ. 268.

²¹ ვახუშტი, აღწერა გვ. 689.

²² იქვე.

²³ იქვე.

ჭანეთში მდინარეები სხვაც მრავალია. ხალხაშის-წყალი, მანელოლლის-წყალი, ათინას-წყალი, მელესკურის-წყალი და ა. შ.

პირველი იმ ხეობაში მოედინება, რომელიც ჭანეთის ქედიდან მაკრიალის ველზე ეშვება.²⁵ ამის დასავლეთით მოედინება მდ. მანელ-ოლლი (სახელწოდება პირველადია სოფლისათვის).²⁶

ჭანეთის მნიშვნელოვანი მდინარეა ათინას-წყალი („ათინაშ-წარი“), მელესკურის-წყალი კი ამ მდინარის მარჯვენა შენაკადია.

ლანდშაფტი ჭანეთისა თითქმის იგივეა, რაც დასავლეთ საქართველოს შავი ზღვისპირეთისა და რამდენიმე ზონად განიყოფება.²⁷

ზღვის სანაპირო ზოლი, რომელიც „ჰავით ცხელია“, როგორც ვახუშტი შენიშნავდა,²⁸ ამავე დროს ნოტიოცაა, რაც აპრობებს ჭაობისა და ჭალის მცენარეულობათა (ისლი, ჭილი, შხარპი, წყლის მრავალძარღვა და სხვა) გავრცელებას.

#17#

ჭოროხის სანაპიროზე ევლია ჩელები ასახელებს ალვისხეებს, რომლებსაც გემთმშენებლობაში იყენებდნენ.²⁹

იგივე ზოლია ჭანეთის ძირითადი სამიწათმოქმედო რაიონი. მოჰყავთ ბრინჯი, სიმინდი და სხვა კულტურები. ადრე განვითარებული იყო მევენახეობაც. ხოფის აღწერისას ევლია განსაკუთრებით ამახვილებს ყურადღებას მის „ბალ-ვენახიანობაზე“.³⁰

ჭანეთის აღწერაში ვენახს ასახელებს ვახუშტიც.³¹

ამავე ზოლში მეჩაიეობაც ფართოდაა განვითარებული. უნდა აღინიშნოს, რომ „თურქეთის მეჩაიეობის მორგანიზებული ცენტრი“ დღეს სწორედ ჭანეთის მთავარი ქალაქი რიზეა.³²

მომდევნო (გორაკ-ბორცვიან) ზოლში გაბატონებულია წითელმიწა ნიადაგები და კოლხური ტიპის შერეული და ფოთლოვანი ტყეები.

ამავე ზოლში დიდი რაოდენობით გვხვდება თხილი. ეს მცენარე განსაკუთრებით ხარობს ჭანეთის აღმოსავლეთ სექტორში. ეს გარემოება ევლია ჩელებისაც კარგად შეუნიშნავს და საგანგებოდაც აღნიშნავს თხილით მდიდარ შანეს მთებს. მისი ცნობით, „შანეს თხილი ყოველ

---

²⁴ იქვე.

²⁵ З. Лиозен. Берег русского Лазистана, ИКОИРГО т. XVIII, кн. 3, Тифлис 1905-1907, стр. 153.

²⁶ იქვე, გვ. 154.

²⁷ ეს ნოტიო, სუბტროპიკული ჰავა მდ. კარა-დერემდე ვრცელდება, შემდეგ კი ხმელთაშუა ზღვის ლანდშაფტია გაბატონებული (ალ. ტერელაძე. დასახ ნაშრ. გვ. 159)

²⁸ ვახუშტი, აღწერა, გვ. 689.

²⁹ ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკვლევა დაურთო გ. ფუთურიძემ, ნაკვ. I. თბ., 1971, გვ. 95.

³⁰ იქვე, გვ. 94.

³¹ ვახუშტი, აღწერა, გვ. 689.

³² ნ. ნაჭყებია, თურქეთი, თბილისი, 1970, გვ. 119

მხარეში განთქმულია“.³³ თხილის წარმოებას ჭანეთში დღესაც დიდი ყურადღება ექცევა და ხოფაში მისი გადამამუშავებელი საწარმოც არის.³⁴

ამავე ზოლში ადრეც დიდი ადგილი ეჭირა ხეხილის ბაღებს და ტრადიცია დღესაც გრძელდება. ასეთივე მდგომარეობაშია სიმინდის კულტურაც.

ამ კულტურების გვერდით უკანასკნელ დროს საკმაოდ დიდი ფართობები აითვისა ჩაიმაც.

ნოტიო-სუბტროპიკული ჰავის ამ ზონას მოსდევს „მთის კერძონი“, რომელიც, როგორც სწორად აღნიშნავდა ვახუშტი, „კეთილჰაოვანნი“-ა.³⁵

ამ ზოლშია ძირითადად გაბატონებული კოლხური ტიპის ტყეები (ფოთლოვან-წიწვიანი, წიწვიანი), რომლებშიც აქა-იქ ვხვდებით იმერულ ხეჭრელს, ჭნავს და სხვა ბუჩქნარებსაც.³⁶

ამავე ზონაშია საგულვებელი ის „ფუსტულის ბზის ხეებიც“, რომელსაც ევლია ჩელები შაჰნუზის ნაჰიეს (რიზეს დასავლეთით) მთებში ასახელებს.³⁷

ეს ზონა 1900 მეტრის სიმაღლეზე აღწევს, რომლის ზემოთ უკვე სუბალპური ზონა იწყება, ხოლო მას ცვლის ალპური ზონა – თავისი განთქმული საზაფხულო სამოვრებით.

ეს სამოვრები ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა მეცხოველეობის განვითარებისათვის. ხშირი ტყეები – ნადირთა და ფრინველთა სიმრავლისათვის, მდინარეთა ხშირი ქსელი და ზღვა – თევზისათვის და ა. შ.

ვახუშტიც მიუთითებს, რომ ჭანეთში არისო „პირუტყუნი, ნადირნი ფრიად მრავალნი, ფრინველნი და თევზნი ურიცხვნი, მწერნი მრავალნი, ფუტკარი და თაფლი ბევრად“.³⁸

სატომო სახელი „ჭანი“ და მისი მემკვიდრე „ლაზი“

სატომო სახელი „ჭანი“ ბიზანტიურ მწერლობაში ადრეფეოდალურ ხანაში ჩნდება და გადმოიცემა ასეთი ფორმებით: „ტძანოი“ ან „ტძანნოი“³⁹

„ტძ“ კომპლექსს ბერძნული უცხო ფონემების („ჭ“, „ჯ“ და სხვ.) გადმოსაცემად მიმართავდა ხოლმე.⁴⁰

ბიზანტიელი მწერალი ევსტათი თესალონიკელი (XII ს.) ამ ეთნონიმს „სანნ“-ის „მდაბიურ“ ფორმად თვლიდა. ასეთივედ მიიჩნევდა ის ამ სატომო სახელიდან მომდინარე ქვეყნის სახელსაც – „ჭანიკე“.⁴¹

ამ ჩვენების საფუძველზე „ჭანიკე“ „სანიკეს“ იგივეობას ასკვნიდა ს. ჯანაშიაც.⁴²

³³ ევლია ჩელები, დასახ. ნაშრ გვ. 93.

³⁴ ნ. ნაჭყებია, დასახ. ნაშრ., გვ. 12

³⁵ ვახუშტი, აღწერა, გვ. 689.

³⁶ ალ. ტერელაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 168.

³⁷ ევლია ჩელები, დასახ. ნაშრ., გვ. 94

³⁸ ვახუშტი, აღწერა, გვ. 689

³⁹ ი. სიხარულიძე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმთა, II, ბათუმი, 1959, გვ. 24

⁴⁰ ს. ყაუხჩიშვილი. ლექციები ბიზანტიის ისტორიიდან, თბ., 1948, გვ 169

⁴¹ ს. ჯანაშია, თუბალ-თაბალა, ტიბარენი, იბერი, ენიმკის მოამბე, 1, 1937, გვ 188, შენიშვნა 2

#19#

ეს ზანური (კოლხური) ტომი ადრეფეოდალური ხანიდან გამოდის ისტორიულ სარბიელზე და მნიშვნელოვან წარმატებასაც აღწევს – თავის პოლიტიკურ ჰეგემონიას ის ჯერ იმ „სანიკეზე“ ავრცელებს, რომლის წიაღშიც აღმოცენდა, ხოლო შემდეგ – მეზობელ მხარეებზეც და თანდათან შავი ზღვის მთელ სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროს ჭანეთად აქცევს. მართალია, ეს გარემოება იმ სიღრმით ვეღარ ხორციელდება, რომ მრავალდიალექტიანობა გადალახულიყო და საერთო ჭანური მეტყველება შექმნილიყო, მაგრამ ამას თავისი მიზეზები ჰქონდა და ჭანთა ისტორიულ როლს ჩრდილს არ ჰყენს.

სატომო სახელს „ჭანს“ მოგვიანებით მეტოქედ გაუჩნდა „ლაზი“, რომელიც თანდათან იქამდე გაბატონდა, რომ თვით ჭანებსაც კი დაავიწყა თავიანთი ძველი სახელი. ამ ტერმინმა აქა-იქ ქართულშიც კი შემოაღწია, მაგრამ აქ ტრადიციის ძლიერ კედელს დაეჯახა და ჩვეული წარმატება ვეღარ მოიპოვა.

ჯერ კიდევ ს. ჯანაშიამ მიუთითა დრო („ლაზიკის სამეფოს დაშლის შემდეგ“), როცა „ტერმინი „ლაზი“ გადადის ჭანებზე“, თუმცა მაშინ დასაბუთება არ მიუცია. რადგან ამ საკითხის სპეციალურ შესწავლას ფიქრობდა.⁴³

შავი ზღვის სამხრეთ-დასავლეთ სანაპიროზე „ლაზის“ გავრცელების დროისა და ვითარების გასათვალისწინებლად ძვირფას ჩვენებებს შეიცავენ ბიზანტიური „ეკთესისები“ (საეკლესიო კათედრათა ნუსხები), საიდანაც ნათლად ჩანს არა მარტო დრო, როცა ეს მოხდა, არამედ ისტორიული პირობებიც. საქართველოს ფეოდალური გაერთიანების ხანაში ბიზანტია იძულებულია დასთმოს ძველი დამოკიდებულება დასავლეთ საქართველოსადმი და ეს არა მხოლოდ პოლიტიკურად, არამედ – ეკლესიურადაც. ამ ნიადაგზე კონსტანტინეპოლის საპატრიარქომ ლაზიკის სამიტროპოლიტო კათედრა ტრაპიზონში (ბერძ. ტრაპეზუნტი) გადაიტანა.

„ტრაპეზუნტის ეპარქიამ მარტო იმიტომ კი არ დაიჭირა ძველი ლაზიკის ადგილი, რომ ეს უკანასკნელი თავისუფალი აღმოჩნდა, – წერს ს. ყაუხჩიშვილი, – არამედ იმიტომაც, რომ ტრაპეზუნტი თავისთავად ორგანულად იყო დაკავშირებული ლაზეთთან, ისტორიულად და ეთნოგრაფიულად და ამიტომ ეკლესიურადაც.⁴⁴

ლაზიკისა და ტრაპიზონის მხარის ისტორიულ და ეთნოგრაფიულ სიახლოვეს სწორად აღნიშნავს მკვლევარი და ამ გარემოებამაც, უთუოდ, შეასრულა აქ ერთგვარი როლი, მაგრამ ამ აქტს სხვა უფრო მნიშვნელოვანი ასპექტიც გააჩნია. ნ. ლომოური ასეთად „პრესტიჟის“ საკითხს

#20#

თვლის და წერს: „საუკუნის მეორე ნახევარში ბიზანტიამ დაკარგა უკანასკნელი გავლენა დასავლეთ საქართველოში: აფხაზეთის სამეფო ეკლესიურადაც გამოეყო მას.

კონსტანტინეპოლის პატრიარქს დაეკარგა მთელი სამიტროპოლიტო, რაც ცხადია, მისი პრესტიჟისათვის ფრიად საგრძნობი დარტყმა იქნებოდა. საჭირო იყო, თუნდაც ფორმალურად

⁴² იქვე.

⁴³ ს. ჯანაშია, დასახ. ნაშრ., გვ. 204.

⁴⁴ გეორგიკა, ტ. 4, ნაკვეთი II, ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა თბ., 1952, გვ. 199-200.

ამ დანაკარგის შევსება“.⁴⁵ ჩვენთვის ამ ფაქტის კონსტანტაციაც საკმარისია და გადაწყვეტი მნიშვნელობა არა აქვს მის შეფასებას, მაგრამ გვგონია, რომ „პრესტიჟზე“ უფრო აქ მაინც სხვა გარემოებას – მომავალი ბრძოლისათვის საფუძვლის ჩაყრას უნდა გაესვას ხაზი.⁴⁶

ამრიგად, IX საუკუნის II ნახევარში ნეოკესარიის სამიტროპოლიტოდან გამოყოფილი ტრაპეზუნტის ეპარქია (ადრე – საეპისკოპოსო, ამიერიდან – სამიტროპოლიტო) იწოდა ლაზიკის სამწყსოდ. ამ გარემოებამ დროთა განმავლობაში ის ნაყოფი გამოიღო, რომ ეს სახელწოდება თანდათან გასცდა საეკლესიო უწყების ფარგლებს და ქვეყნის სახელადაც იქცა.

ქართულ წყაროებში ეს სახელწოდება XIII საუკუნის დამდეგიდან ჩნდება და „ლაზია“-ს ფორმით იხსენიება.

ასევეა ვახუშტი ბაგრატიონთანაც.⁴⁷

„ლაზია“ ამ სახელწოდების ბერძნული ფორმაა. ადრინდელ ბიზანტიურ ძეგლებში ის იშვიათად გვხვდება (პირველად ეპიფანე კვიპრელი (314-403) იხსენიებს),⁴⁸ ხოლო მოგვიანებით უფრო ხშირდება და ასევე მკვიდრდება ქართულშიც.

ქვეყნის სახელი შემდეგ მოსახლეობაზეც გავრცელდა და ასე იქცა ძველი „ჭანი“ „ლაზ“-ად.

ქართული ტრადიცია უკანასკნელ დრომდე მაინც ვერ იგუებს ჩვენი წარსულისათვის ამ უცხოური პოლიტიკის საფუძველზე აღმოცენებულ ფაქტს და ამ ტერმინსაც ისტორიული დანიშნულებით ხმარობს (დასავლეთ საქართველოში ადრეფეოდალური სახელმწიფოს შემომქმედი ტომის აღსანიშნავად).

#21#

ჭანთა განსახლება

ბერძნული წყაროები ამ ტომის სამკვიდრებელს ტრაპიზონის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, კერძოდ პონტოს, ანუ ჭანეთის მთებში გულისხმობენ.

ფლ. არიანე (II ს.) ამ ქვეყნის („თიანიკე“) დასავლეთ საზღვრად მდ. ოფისს, უჩვენებს.⁴⁹

VI საუკუნის ბიზანტიელი ისტორიკოსი პროკოპი კესარიელი ჭანთა სამხრეთ საზღვარსაც მიუთითებს – მდ. ბოასის (ჭოროხი) სათავეებში.

„მდინარე ბოასი გამოდის სადღაც ჭანეთის საზღვრების მახლობლად“ – შენიშნავს ერთგან პროკოპი.⁵⁰ მისი მითითებით, იქვეა „ფარანგიონიც“, რომლის „გარშემოც არმენიელები ცხოვრობენ“.⁵¹

როგორც სხვა ჩვენებებიდან ირკვევა, „ფარანგიონი“ ციხეა „პერსარმენიელთა ქვეყანაში“.⁵²

⁴⁵ ნ. ლომოური, ლაზეთის სახელწოდების საკითხისათვის, „მაცნე“, 5, 1964, გვ. 85.

⁴⁶ სულ სხვაგვარად განიხილავს ამ საკითხს პ. ინგოროყვა („გიორგი მერჩულე“, თბ., 1954), რომლის თვალსაზრისის მცდარობა საკმაოდ დამაჯერებლად უჩვენა ნ. ლომოურმა (დასახ. ნარკვევი) და ჩვენ მასზე აღარ შევჩერდებით.

⁴⁷ ბასილი ეზოსმოდვარი, ცხოვრება მეფეთმეფისა თამარისი, ქართლის ცხოვრება“, ტ. II, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1959, გვ. 142. ვახუშტი, აღწერა, გვ. 689.

⁴⁸ ი. სიხარულიძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 24.

⁴⁹ ფლ. არიანე, მოგზ., გვ. 35

⁵⁰ გეორგიკა, ტ. II თბ., 1965 გვ. 100.

⁵¹ იქვე.

⁵² იქვე, გვ. 52, 186.

იოანე მალალა ამ ციხეს რომაელთა და სპარსთა არმენების „საზღვრებს შუა“ ასახელებს.⁵³ ჩვენ აქ ფარსანგიონის ჭანეთთან მიმართება გვინტერესებს. ის აქაც სასაზღვრო ციხეა.⁵⁴

#22#

ჭანთა აღმოსავლეთი საზღვარი „ბარხონის მთის“ (აიგივებენ პარხალთან)⁵⁵ აღმოსავლეთითაა საძიებელი.⁵⁶

ასეთ განვრცობაში იყვნენ ჭანები ეთნიკურად ადრეფეოდალური ხანის დამდეგს. სულ სხვაგვარი ჩანს მათი პოლიტიკური გეოგრაფია.

ჭანები ამ დროსაც ტომებად იყოფოდნენ და თითოეულ ტომს თავისი ქვეყანა გააჩნდა.

პრ. კესარიელი ორ ასეთ ჭანურ ქვეყანას ასახელებს – ოკენითს და კოქსილანს.

ოკენითის ჩრდილო-აღმოსავლეთი საზღვარი ბარხონის სექტორშია საძიებელი. პრ.

კესარიელი პირდაპირ მიუთითებს ბარხონის გადაღმა მთას, რომლის ძირშიც ოკენითელ ჭანებს საქონელი ეყენათ.⁵⁷

ჰქონდათ თუ არა ამ სექტორში ოკენითელებს სასაზღვრო ციხე, არ ვიცით, რადგან არავითარი საამისო წერილობითი ჩვენება არ შემონახულა.

ამ ქვეყნის ჩრდილოეთი საზღვარი პონტის მთაგრეხილს გასდევდა. ამ ზონაში ოკენითს ამავე ქედის ჩრდილოეთ კალთებზე გაშლილი „თიანიკე“-ს ქვეყანა (ჯერ კიდევ არიანე იხსენიებს) ესაზღვრებოდა.

ოკენითის სხვა საზღვრების გასათვალისწინებლად აუცილებელია ხარტონის და სისილისონის ციხეების ადგილმდებარეობის დადგენა.

პირველის ლოკალიზებისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს იმ კოორდინატებს, რომელსაც ბიზანტიელი ისტორიკოსი ასახელებს: დასავლეთით ჰორონონის ციხე,⁵⁸ ხოლო აღმოსავლეთით – ბარხონის ციხე.⁵⁹

უკანასკნელი პარხალის ქედზეა (ჭოროხის ხეობაში, იუსუფელის ჩრდილოეთით) საძიებელი, ხოლო ჰორონონს ახლანდელ თურქულ „ხალანენ ხანლარ“-თან აიგივებენ.⁶⁰

⁵³ იქვე, გვ. 57, სქოლიო.

⁵⁴ ზოგიერთი მკვლევარი ფარანგიონს ისპირთან აიგივებს, ზოგიც – არკნთან (გეორგიკა, I, გვ 57, სქოლიო), მაგრამ არც ერთი სწორი არ არის, რადგან ეს ციხე, პროკოპით ჭოროხის სათავეებშია, ხოლო ისპირი (სპერი) და არკნი გაცილებით უფრო ქვემოთ მდებარეობენ. ისპირი, კერძოდ რიზეს პირდაპირაა. ს. ყაუხჩიშვილი სახელწოდება „ფარანგიონს“ ქართულ „პერანგას“ უკავშირებს (იქვე). ამ თუბალურ-კაინურ ქვეყანაში პერანგა იმ დროს თითქოს მოსალოდნელი არაა. უფრო სწორი ჩანს მისი სპარსული „ფარჰანგი“-საგან წარმომავლობა (იქვე).

ეტყობა, ეს ციხე ხშირი სამხედრო კონფლიქტების მოწამე იყო. ჭანები რომ არმენიელებსაც გულმოდგინედ ებრძოდნენ და რომაელებსაც, ეს პროკოპის ჩვენებებიდანაც ნათლად ჩანს. ბიზანტიელი ისტორიკოსი ამ ფაქტს განსაკუთრებით უსვამს ხაზს და მას ამ ტომის დაუდევარობითა და ბარბაროსობით ხსნის, მაგრამ, თუ ღრმად ჩავუკვირდებით საქმეს, მაშინ ეს ბრძოლა უფრო სხვა ხასიათისად (გამათავისუფლებელი) წარმოჩნდება, ვიდრე ის, რის დამტკიცებასაც მტრულად განწყობილი ბიზანტიელი ესწრაფვის.

⁵⁵ Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана. СМБ, 1908, стр. 63.

⁵⁶ გეორგიკა, 2, გვ. 217.

⁵⁷ იქვე, გვ. 217.

⁵⁸ იქვე, გვ. 216.

⁵⁹ იქვე, გვ. 217.

ხანლარის აღმოსავლეთით ამ თვალსაზრისით ყურადღებას იქცევს სოფელი ხარტი, #23#

რომელიც მდებარეობს ჭოროხის ერთ-ერთ მარცხენა შენაკადზე, ბაიბურდის ჩრდილო-დასავლეთით. ნ. ადონცი ამ სოფელში გულისხმობდა პრ. კესარიელის „ხარტონის ციხეს“.⁶¹

ხარტონ-ხარტის იგივეობას, პროკოპის ჩვენებებთან ერთად, მათი ფონეტიკური შესატყვისობაც უჭერს მხარს. ი. ჯავახიშვილი ამ სახელწოდების ადგილობრივ ფორმად „ღართს“ მიიჩნევდა.⁶² ამის საფუძველს მას, როგორც ჩანს, ქართლის „ღართის კარი“ აძლევდა,⁶³ მაგრამ თითქოს უკეთესი იქნებოდა ჭანური ლექსიკის მომარჯვება.

თუ ხარტონ-სარტის იგივეობას მივიღებთ, მაშინ ოკენითის ქვეყნის დასავლეთი საზღვარიც სახეზეა. იგი იმ ქედს შესდევს, რომელზეც ამჟამად მიემართება ხარტ-ოფის გზა.

საინტერესოა, რომ მხოლოდ VI საუკუნეში კი არ აღწევდა ოკენითი დასავლეთით ამ ქედს, არამედ ძველიდანვე ასე ყოფილა, რადგანაც ხარტონის ციხეს პროკოპი „ძველადვე“ აგებულად თვლის.⁶⁴

ასევე სასაზღვრო, მაგრამ, ხარტონთან შედარებით, ახალი ციხე (იუსტინიანე პირველის დროს აგებული) იყო ჰორონონი.⁶⁵ პროკოპის მოწმობით, იგი რომაელთა, პერსარმენიელთა და ჭანთა ქვეყნების გზასაყარზე იდგა.⁶⁶

საინტერესოა სახელწოდებაც.

პროკოპისთანაა ჰორონონი.⁶⁷ ნ. ადონცს „ორონ“-ად გადმოაქვს.⁶⁸

ს. ყაუხჩიშვილი მას ჭანური წარმოშობის საგეოგრაფიო სახელად თვლის, თუმცა ახსნას არ იძლევა.⁶⁹

ჭანურში „ჰორ“ ძირიანი სახელები არ გვხვდება. ამიტომ სომეხი მკვლევარის ორონ-ი შეიძლება საინტერესოც იყოს.

#24#

ხარტონის ციხესავით სასაზღვრო ციხე იყო ერთ დროს სისილისსონიც რომელსაც პრ. კესარიელი სოფელ კენას დასავლეთით ასახელებს.⁷⁰

იგივე ისტორიკოსი ამ ციხეს ძველჭანურ სიმაგრედ თვლის.⁷¹

რა დრო იგულისხმება ამ „ძველში“ არ ვიცით, მაგრამ V საუკუნის უადრეს რომ მაინც უნდა იყოს აგებული, ამას ისიც ადასტურებს რომ ამ საუკუნის დამდეგს, ეს ციხე უკვე მოქმედია

---

⁶⁰ ნ. ადონცი, დასახ. ნაშრ., გვ. 63.

⁶¹ იქვე.

⁶² ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის მოკლე ისტორია, I. გვ. 31

⁶³ იქვე, „ღართია“ აღნიშნული პ. ინგოროყვას მესხეთის მხარეთა“ სქემაზე (გიორგი მერჩულე, თბ., 1954, გვ. 301)

⁶⁴ გეორგიკა, 2, გვ. 216.

⁶⁵ იქვე.

⁶⁶ იქვე.

⁶⁷ იქვე.

⁶⁸ ნ. ადონცი, დასახ. ნაშრ., გვ. 63

⁶⁹ გეორგიკა, 2, გვ. 219, შენიშვნა.

⁷⁰ იქვე გვ. 217

⁷¹ იქვე.

და მასში (იწოდება „სისილა“-დ) არმენიის სარდლისადმი დაქვემდებარებული გერმანელთა ათეული დგას,⁷² ამ ციხის ძველი ფუნქციის გასათვალისწინებლად ძვირფასია პრ. კესარიელის ერთი ჩვენება იმის შესახებ, რომ სისილისსონიდან „იწყება კოქსილონის ჭანთა საზღვრები.⁷³

როგორც ჩანს, სასაზღვრო ციხის ფუნქციას სისილა მანამდე ინარჩუნებდა, ვიდრე იქ სპარსელები ან რომაელები მოვიდოდნენ. შემდეგ კი მან ეს ფუნქცია დაჰკარგა და დამპყრობლის სამსახურში ჩადგა. შემდეგ, ერთხანს, დამპყრობელსაც თავი მიუწებებია სისილასათვის, მაგრამ მას ამიერიდან ვერც ოკენითელები მიუზიდავს. ამ ციხის ოდინდელ მშენებელთა შორეული მემკვიდრეების გულგრილობა აქ შემთხვევითი ამბავი არ უნდა იყოს. იმ რთულ საერთაშორისო ვითარებაში, რომელშიც ჭანეთს უხდებოდა განვითარება V-VI საუკუნეებში, მეზობელ ჭანურ ქვეყანასთან სასაზღვრო ციხის გაახლებას ოკენეთისათვის უკვე აზრი აღარ ჰქონდა. გარდა ამისა, ამ ფაქტს შეიძლება სხვა ასპექტიც ჰქონდეს – ამ ქვეყნების გაერთიანება.

იუსტინიანე პირველის დროს ისევ მოვიდნენ ოკენითს ბიზანტიელები, განაახლეს სისილა და მეციხოვნენიც ჩააყენეს შიგ.⁷⁴

ქვეყნის სახელი ოკენითი წარმოდგება მისი ცენტრის – სოფელ კენა-ს სახელწოდებისაგან.

ნ. ადონცის დაკვირვებით, კენას პროკოპი თითქოს პარხალის მიწების ჩრდილოეთ სექტორში გულისხმობს.⁷⁵ სხვა არაპირდაპირ ჩვენებებზე დამყარებით ამ სოფელს სომეხი მკვლევარი ბაიბურდის ველზე ეძიებდა.⁷⁶ ჯერ ერთი, აქ წინააღმდეგობაა. ბაიბურდის ველობი ლობი პარხალის ქედის სამხრეთშია და არა ჩრდილოეთით. მეორეც, ბიზანტიური წყაროს ჩვენებით, კენა იმ მთის ძირის სიახლოვესაა სამიებელი, სადაც ოკენითელებს ბოსლები #25#

ჰქონდათ.⁷⁷ ეს მთა კი პარხალის აღმოსავლეთითაა საგულვებელი და არა ჩრდილოეთით.

ნ. ადონცი კენას ადგილობრივ სწორ ფორმად ოკენა-ის მიიჩნევდა.⁷⁸ მისივე აზრით, აქედან განვითარდა თითქოს სატომო სახელი ჭან-ი (ხორხისმიერ კ-ს პალატალიზაციის გზით).⁷⁹

ასეთი ფონეტიკური პროცესი ჭანურის კილოკავებში დადასტურებულია,⁸⁰ რაც ნ. ადონცის აზრს ამაგრებს, თუმცა უკანასკნელ დროს აქ უფრო უცხოურ ტრანსლიტერაციას ვარაუდობენ. „კ-ს მეშვეობით, – წერს თ. მიქელაძე, – აქ შეიძლება გადმოცემული იყოს

⁷² „ნოტიცია დიგნიტატუმ“. გეორგიკა, I თბ., 1961, გვ. 174.

⁷³ გეორგიკა 2, გვ. 217

⁷⁴ იქვე გვ. 217-218.

⁷⁵ ნ. ადონცი, დასახ. ნაშრ., გვ. 64

⁷⁶ იქვე

⁷⁷ გეორგიკა, 2, გვ. 217

⁷⁸ ნ. ადონცი, დასახ. ნაშრ. გვ. 63.

⁷⁹ იქვე.

⁸⁰ არნ. ჩიქობავა. ჭანურის გრამატიკული ანალიზი, თბ., 1936, გვ. 15, 26.

თავკიდური აფრიკატი, რომელსაც უფრო გვიან... ბერძნული წყაროები ძვ კომპლექსით გამოხატავენ“.⁸¹

როგორც ნ. ადონცის, ისე თ. მიქელაძის მოსაზრება „კენ“-ის „ჭან“-თან მიმართებაზე საინტერესოა, მაგრამ, „ჭანი“ მაინც სხვა ეთნიკური ერთეულის აღმნიშვნელი ტერმინი ჩანს და „კენ“ („კაინ“-ი) კიდევ სხვისა.⁸² მართალია, კენტა ქვეყანაში მოგვიანებით ჭანებს ვხედავთ, მაგრამ ეს მესაქონლე ტომები სოციალურ-პოლიტიკური განვითარებით გაცილებით დაბლა იდგნენ, ვიდრე მეტალურგი კენები. მათ ვერც კენტა მემკვიდრეობის ათვისება შეძლეს და არც სატომო სახელში დასესხებიან კენებს.

კენ-ის ვარიანტი, და უფრო ძველისძველი ფორმაც, არის კაინი. ეს სახელი ბიბლიაში ხან ცალკე იხსენიება, ხოლო ზოგჯერაც თუბალთან გაერთიანებული. ეს უკანასკნელი „არმენოხალიზის“ კვალად, რომელიც პლინიუსთანაა (ახ. წ. I ს.) დამოწმებული, გვიანდელ წარმონაქმნად ითვლება.⁸³

ზოგიერთ ავტორს „კაინი“ სემიტურ სიტყვად (გამომდინარის, მესაბერვლის შინაარსით) მიაჩნია, მაგრამ ეს მოსაზრება არ დასტურდება. მართალია, ძველი სემიტური იცნობს ამ ძირის სიტყვას, მაგრამ არა იმ მნიშვნელობით, რომელსაც რ. აისნერი მიუთითებს, არამედ სულ სხვა შინაარსით („გალობა“ და მისთ).⁸⁴

#26#

„კაინ“-ს უკავშირებენ „კინა“-ს (რკინა)⁸⁵ და სხვა ტერმინებსაც.⁸⁶

ასეთი აგებულებისა და შინაარსის ტერმინები ფართოდ იყო გავრცელებული წინააზიის ცივილიზებულ სამყაროში და ამიტომ მათ წარმომავლობაზე რისამე გადაჭრით თქმა ძნელია.

ოკენითელი ჭანების დამორჩილებას ენერგიულად ცდილობდა ბიზანტია VI საუკუნის პირველ ნახევარში.

ამ ბრძოლის მატერიალური მოწმობანია „ბარხონის ციხე“ და „ლონგინეს თხრილი“.⁸⁷

ამ უკანასკნელის ადგილმდებარეობის დადგენა დღემდე არავის უცდია. ნ. ადონცი მხოლოდ ერთხელ იხსენიებს ამას,⁸⁸ ხოლო ს. ყაუხჩიშვილი აქ მხოლოდ სარდლის ვინაობისადმი იჩენს ინტერესს.⁸⁹

ამ თხრილის ადგილმდებარეობის გასათვალისწინებლად საგულისხმო ჩვენებები მოეპოვება პრ. კესარიელს. ისტორიკოსი მას სისილისსონის .ჩრდილოეთით უჩვენებს. „აქედან

⁸¹ თ. მიქელაძე, სამხრეთ-დასავლეთი შავიზღვისპირეთის მელითონე ტომების ისტორიისათვის, „მაცნე“, 1, 1967, გვ. 91-92.

⁸² ი. ჯავახიშვილის აზრით, კენელები „იმ ჭანების ნაშთი იქნება, რომელთა წინაპრად დაბადებაში, „ტუბალ-კაინია“ დასახელებული (ქართველი ერის მოკლე ისტორია, I, ქუთაისი, 1917, გვ. 31).

⁸³ თ. მიქელაძე, დახას. ნაშრ., გვ. 95.

⁸⁴ იქვე.

⁸⁵ Н.Я. Марр, Термины скиф, изб. раб., т. V, 1935, стр. 37.

⁸⁶ თ. მიქელაძე, დახას. ნაშრ., გვ. 101-103.

⁸⁷ გეორგიკა, 2, გვ. 218.

⁸⁸ ნ. ადონცი, დახას. ნაშრ., გვ. 65

⁸⁹ გეორგიკა, 2, გვ. 218., შენიშვნა 4.

(სისილისსონიდან) რომ მიდიხარ, – წერს პროკოპი, – მარცხნივ, ჩრდილოეთის მიმართულებით, არის ერთი ადგილი, რომელსაც ადგილობრივი მცხოვრებლები ლონგინეს თხრილს უწოდებენ, რადგან წინა ხანებში რომაელთა სტრატეგოსი ლონგინე... დაბანაკებულა.⁹⁰ იმავე ავტორის მიერ ციხე ბურგუნოსისთან დაკავშირებით მოწოდებულ ცნობებიდან ჩანს, რომ ეს თხრილი (და შემდეგ იქვე აგებული ბურგუნოსიც) სისილისსონიდან „ერთი დღის სავალზე“ მდებარეობდა – ოკენითის ქვეყანაში, კოქსილინის ჭანთა საზღვარზე.⁹¹

რაც შეეხება, ბარხონის ანუ პარხალის ციხეს, დღემდე მისი ადგილმდებარეობა არავის უძიებია.

პარხალის სახელით მრავალი რამ იწოდება: სოფელი, ხევი და ქედი. რომელ ამათგანს ეკუთვნოდა ეს სიმაგრე? ჩვენი აზრით – სოფელს.

პარხალი მდიდარია საკულტო ძეგლებით (ბაზილიკა, მცირე ეკლესიები),⁹² რომლებითაც არაერთი მეცნიერი და მოგზაური დაინტერესებულა. მართალია, ციხის ნაშთს არავინ #27#

მიუთითებს, მაგრამ ეს არ ნიშნავს იმას, რომ ოდესმე თვით სოფლის ტერიტორიაზე ან მის შემოგარენში სიმაგრე არ არსებობდა.

რა დანიშნულება უნდა ჰქონოდა პარხალის (ბარხონის) ციხეს? ამ ხეობის ჩარაზვა, იქ გამავალი გზის⁹³ კონტროლი, ოკენითის ჭანთა შეხუთვა. და ეს ამოცანა ამ ციხეს, ეტყობა, შეუსრულებია კიდევ.

ოკენითის ქვეყანას სამხრეთ-დასავლეთიდან მოსდგამდა მეორე ჭანური ქვეყანა, რომლის სახელიც ბიზანტიურ წყაროს „კოქსილინის“ ფორმით დაუცავს.⁹⁴ ი. ჯავახიშვილს იგი კოქსლინ-ად გადმოაქვს,⁹⁵ ნ. ადონცს კი კოქსილინ-ად,⁹⁶ ასევეა ს. ყაუხჩიშვილთანაც.⁹⁷ ჩვენც ამას ვღებულობთ.

სომეხი მკვლევარი ამ სახელწოდებას „კოქს“ ფუძედ და „ილ“ სუფიქსად შლის. ეს უკანასკნელი მას ქართულად მიაჩნია, ფუძე-სიტყვის რაობასა და წარმომავლობაზე კი არაფერს ამბობს.⁹⁸

ბიზანტიური წყარო კოქსილინის ქვეყანაში ორ ციხეს ასახელებს: ჯანზაკონისა და სქამალიხონისას.⁹⁹ ამ უკანასკნელის ადგილმდებარეობის გამოსარკვევად მხოლოდ არაპირდაპირი ჩვენებები მოგვეპოვება. მათ შორის აღსანიშნავია „ბურგუნოსისი“. ეს ციხე,

---

⁹⁰ გეორგიკა, 2, გვ. 218.

⁹¹ იქვე.

⁹² ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ-საქართველოში, თბ., 1960, გვ. 83.

⁹³ დ. ს. ჰილზი, ჩემი მოგზაურობანი თურქეთში, ძველ ლაზეთში, ინგლისურიდან თარგმნა რ. გაჩეჩილაძემ. თსუ მიმომხილველი, თბ., 1972, გვ. 134

⁹⁴ გეორგიკა, 2, გვ. 218.

⁹⁵ ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის მოკლე ისტორია, I, გვ. 31.

⁹⁶ ნ. ადონცი, დასახ. ნაშრ., გვ. 65.

⁹⁷ გეორგიკა, 2, გვ. 218 და სხვ.

⁹⁸ ნ. ადონცი, დასახ. ნაშრ., გვ. 65.

⁹⁹ გეორგიკა, 2, გვ. 218.

პროკოპით, სისილისსონის ჩრდილოეთით და კოქსილინის საზღვარზე მდებარეობდა.¹⁰⁰ ამ ნიშნით ეს ქვეყანა, და მისი სქამალინიხონი, პონტოს მთიანეთის ჩრდილოეთ სექტორშია საგულვებელი და აქვე ეძიებდა ხმას ნ. ადონციც. ის ყურადღებას აქცევდა მდინარე ყარადერეზე მდებარე სოფლის სახელს „ზიმლა“, რომელიც მას ბიზანტიური წყაროს „სხომალანხონ“-ს მოაგონებდა.¹⁰¹ ეს ვარაუდი სარწმუნო არ ჩანს, რადგან ეს სახელწოდება და „ზიმლა“ ფონეტიკურად არცთუ ისე ახლოს დგანან, სხვა რამ საბუთს კი მკვლევარი არ მიუთითებს.

#28#
განსაკუთრებით საყურადღებოა ჯანზაკონი. ამ ციხის დიდ სტრატეგიულ მნიშვნელობას მოწმობს ის, რომ ჭანთა საბოლოო დამორჩილების ხანაში სწორედ იქ დგას სტრატეგოსი.¹⁰²

პრ. კესარიელის არაპირდაპირი ცნობებით, ეს ციხე პონტოს მთიანეთში მდებარე ბურგუსნოისის ჩრდილოეთით უნდა იყოს. ეს კარგად ჰქონდა შენიშნული ნ. ადონცსაც, რომელიც ამ ციხის ადგილმდებარეობის გარკვევასაც ენერგიულად ცდილობდა.

რამდენიმე სიტყვა სახელწოდებაზე.

ბიზანტიურ წყაროებშია „ტზანზაკონ“-ით¹⁰³ ნ. ადონცის კონიუნქტურით იქნებ „ტზანზანონ“-ი წაგვეკითხა.¹⁰⁴ ი. ჯავახიშვილს „ტძანძაკონ“-ად გადმოაქვს,¹⁰⁵ ხოლო ს. ყაუხჩიშვილი ორ ასეთ ვარიანტს გვთავაზობს: ჯანზაკონი, ჭანჭაკონი.¹⁰⁶

ეს სახელწოდება ი. ჯავახიშვილმა „ჭანჭახა“-ს დაუკავშირა და პირველმა სცადა მისი ახსნაც. მკვლევარის ვარაუდით, ეს საგეოგრაფიო სახელი უნდა წარმოდგებოდეს სიტყვისაგან „ჭანჭ“-ი, რომელიც „ნოტიო, ჭაობიან ადგილს ჰნიშნავს“.¹⁰⁷

ჭანეთის ტოპონიმიაში ეს სახელწოდება „ჭანჭახონა“-ს ფორმითაც ყოფილა დაცული. მხიგელი შუქრი ხასანის ძე ხალილიშ-გიუვენის ცნობით, ასეთი სახელწოდება მას დაუდასტურებია მოლენი სარფის თავზე.

ი. საბანისძესთან (VIII ს.) ეს მხარე „ქალდია“-დ იწოდება.¹⁰⁸ როცა მწერალი „აფხაზეთის სამეფოს“ მკვიდრთ ახასიათებს, წერს: „...საზღვარ მათდა არს ზღუაი პონტოისაი... მოსაზღვრადმდე ქალდიასა, ტრაპენზუნტაი მუნ არს, საყოფელი იგი აფსარეაისაი და ნაფსაის ნავთსადგური“.¹⁰⁹

---

¹⁰⁰ იქვე.

¹⁰¹ ნ. ადონცი, დასახ. ნაშრ., გვ. 65.

¹⁰² გეორგიკა. 2. გვ. 28.

¹⁰³ იქვე.

¹⁰⁴ ნ. ადონცი, დასახ. ნაშრ., გვ. 65, შენიშვნა 1.

¹⁰⁵ ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის მოკლე ისტორია I. გვ. 31.

¹⁰⁶ გეორგიკა, 2. გვ. 218, 219, შენიშვნა.

¹⁰⁷ ი. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 31.

¹⁰⁸ იოანე საბანისძე, მარტვილობა აბო ტფილელისა. ადრინდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა. კ. კეკელიძის რედაქციით და გამოკვლევით. 1935. გვ. 66.

¹⁰⁹ იქვე.

უკანასკნელის ადგილმდებარეობაზე აზრთა სხვადასხვაობაა. ი. ჯავახიშვილი მას ჭოროხის აუზშივე გულისხმობდა,¹¹⁰ ხოლო პ. პეტერსი და კ. კეკელიძე – აფხაზეთში.¹¹¹ პ. ინგოროყვა კი უფრო ჩრდილოეთით.¹¹²

#29#

„ნაფსაის“ აფხაზეთში ძიება გაუგებრობის ნაყოფია, რადგანაც წყაროდან ნათლად ჩანს, რომ იგი ქალდიის ნავსადგურია.

ასევე ითქმის „აფსარეია“-ზეც, რომელიც „აფსარუნტს“ (ახლანდელი გონია) შეესატყვისება.

ქალდიის საზღვარიც „აფხაზეთთან“ სწორედ ამ პუნქტის ჩრდილოეთითაა საგულვებელი. ალბათ, იმ სექტორში, სადაც ლაზეთისა და ჭანიკეს საზღვარი გადიოდა.

პრ. კესარიელი ლაზთა საზღვრებს „აფსარჯუხტიდან“ ერთი დღის სავალზე“ ასახელებს და იმავე სექტორში მიუთითებს პეტრასაც.¹¹³

ამ ჩვენებებზე დაყრდნობით ნ. ლომოური ლაზეთის ამ საზღვარს „სადღაც ციხისძირის ახლოს“ ვარაუდობს.¹¹⁴

მოხდა თუ არა რაიმე ცვლილება ამ სექტორში ლაზეთის სამეფოს დაშლისა და მის ნანგრევებზე ეგრის-აფხაზეთის სამეფოს წარმოქმნის პერიოდში, არ ვიცით. მაგრამ აქ ამ სამეფოს წინ წაწევაც რომ ვიგულისხმოთ, ი. საბანისძის ჩვენებით მდ. ჭოროხს მაინც ვერ გადავცდებით. ამას იქით უკვე სხვა ქვეყანაა.

ეს ქვეყანა ამ დროს (VIII ს.) „იონთა მეფის“ საბრძანებელია.¹¹⁵ ამავე პოლიტიკურ status-ში გულისხმობს ამ მხარეს ი. ჯავახიშვილი IX-XI საუკუნეებშიც.¹¹⁶ ასეთ აზრს მკვლევარი სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაზე ამყარებდა,¹¹⁷ რომელიც მას X საუკუნის ძეგლად მიაჩნდა.¹¹⁸

ამ უკანასკნელ დროს ა. ბოგვერამემ საფუძვლიანად გადასინჯა ეს თარიღი და ეს ძეგლიც გაცილებით უფრო ადრინდელ დროისად მიიჩნია.¹¹⁹ ამ მოსაზრებას მხარს უჭერს სერაპიონის ცხოვრების საჭანეთო ჩვენებანიც.

#30#

VIII საუკუნის მეორე ნახევარში არჩილ მეორე, ჯუანშერის ცნობით, ამ მხარეში აგებს სასაზღვრო ციხეს.¹²⁰ XI საუკუნის ისტორიკოსი აქ „გურიისა და საბერძნეთიც საზღვარს“ გახაზავს,¹²¹ ვახუშტი ბატონიშვილი კი პირველის ნაცვლად „საქართველოს“ მიუთითებს.¹²²

¹¹⁰ ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორიის შესავალი, I, თბილისი. 1950 გვ. 44.

¹¹¹ კ. კეკელიძე, ადრინდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა, გვ. 28.

¹¹² პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე გვ. 210-211.

¹¹³ გეორგიკა, 2, გვ. 96.

¹¹⁴ ნ. ლომოური, ლაზეთის სახელწოდების საკითხისათვის, გვ. 75.

¹¹⁵ აბო ტფილელის მარტვილობა, გვ. 66; ი. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია, II, თბ., 1948, გვ. 64.

¹¹⁶ იქვე.

¹¹⁷ იქვე.

¹¹⁸ ი. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თბ., 1945.

¹¹⁹ ა. ბოგვერამე, სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრების თარიღისათვის, „მაცნე“, № 3., 1964 გვ. 50-69.

¹²⁰ ჯუანშერი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასალის. „ქართლის ცხოვრება“, II, თბ, 1959, გვ. 243.

¹²¹ იქვე

ბატონიშვილს ამ საზღვრის ხაზის კონკრეტული განსაზღვრაც უცდია და ასეთად მიუჩნევია ჭანეთის ქედის ის შტო, რომელიც რიზესწყლის „დასავლით ჩამოვარდების... კნინდა ზღუამდე.¹²³ ამ სექტორში ეგულეება მას სწორედ არჩილ მოწამის ციხე (აგებულია „შემდგომად ყრუს შემოსვლისა“). ამ სასაზღვრო სიმაგრეს ვახუშტი რიზეში ვარაუდობდა.¹²⁴

ამ მოსაზრების დამადასტურებელი ჩვენებანი წყაროებს არ დაუცავთ ამიტომ შეიძლება მის გადასინჯვაზე ვიფიქროთ. თუ გვიანდელ ჩვენებებს დავაკვირდებით, აქ განსაკუთრებით საინტერესოა ბაგრატ მეოთხის წარმატებული ლაშქრობა ხუფათზე 1046 წელს.¹²⁵ ეს ფაქტი გვაფიქრებინებს, რომ საქართველო-ბიზანტიის საზღვარი არჩილის დროიდან სწორედ ხუფათი უნდა ყოფილიყო და ამ მეფესაც ციხე იქ უნდა აეშენებინა. იგივე ხუფათი რჩებოდა ფეოდალური საქართველოს სასაზღვრო პუნქტად ზღვისპირეთში დავით აღმაშენებლის დროსაც. ასე რომ არ ყოფილიყო, 1116 წელს აფხაზეთიდან ტაოსკენ მიმავალი მეფე ხუფათზე ვერ გაივლიდა.¹²⁶ დავითი ხუფათს 1120 წელსაც იყო.¹²⁷

შეიცვალა თუ არა აქ რაიმე შემდგომ ხანაში, არ ჩანს. ამ მხარეში ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური აქტივობისათვის განსაკუთრებით ხელსაყრელი საგარეო პირობები იქმნება XIII საუკუნის დამდეგიდან. ჩვენი ქვეყნის მაშინდელ მესვეურთა სასახელოდ უნდა ითქვას, რომ მათ შესანიშნავად გამოიყენეს სასარგებლო ვითარება და იქ 1204 წელს ტრაპიზონის ვასალური სახელმწიფო შექმნეს.

#31#

კვლავ ხუფათი დარჩა საქართველოს და ამ ახალი სახელმწიფოს საზღვრად, თუ შეიცვალა, არ ვიცით.

პ. ინგოროყვას აზრით, საჭანო მხარისათვის ამიერიდან ვითომც „კონდომინიუმის“ სტატუსი დაუწესებიათ.¹²⁸

მკვლევარი არ კმაყოფილდება ორხელისუფლებიანობის მარტოოდენი კონსტანტაციით და იმაზეც კი გამოთქვამს მოსაზრებას, თუ ვისი იყო იქ „ფაქტიური“ ხელისუფლება – „საქართველოს ცენტრალურ მთავრობისა“.¹²⁹

ამის დამადასტურებელი ჩვენებანი ავტორს, სამწუხაროდ, არ გააჩნია. XIII საუკუნის მიწურულში ჭანეთი „სრულიად“ შემოვიდა საქართველოს ფარგლებში და იგი ბექა ჯაყელის სამფლობელოდ იქცა.¹³⁰

XV საუკუნის 60-იან წლებში მესხეთის ათაბაგმა ჭანეთი გურიელს მისცა იმ დახმარების სანაცვლოდ, რომელიც ამ უკანასკნელმა აღმოუჩინა იმ მძიმე ვითარებაში.¹³¹

---

¹²² ვახუშტი, აღწერა, 689.

¹²³ იქვე.

¹²⁴ იქვე.

¹²⁵ მატიაზე ქართლისა, ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 299.

¹²⁶ დავითის ისტორიკოსი, ქართლის ცხოვრება. I, გვ. 333.

¹²⁷ იქვე, გვ. 338.

¹²⁸ პ. ინგოროყვა, დასახ. ნაშრომი, გვ 284-285.

¹²⁹ იქვე.

¹³⁰ ჟამთააღმწერელი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 304

XVI საუკუნის დამდეგიდან ჭანეთი (აჭარასთან ერთად) განხეთქილების ვაშლად იქცა გურიის სამთავროსა და საათაბაგოს შორის.¹³² ეს შინაფეოდალური ქიშპი წყალს ასხამდა საერთო მტრის – ოსმალეთის – წისქვილზე, რომელიც საქართველოს სამხრეთის კარიბჭესთან იდგა და ჩვენი ქვეყნის დასაპყრობად ემზადებოდა.

ჭანეთის სექტორში ოსმალები საქართველოს 1461 წელს (ტრაპიზონის საკეისროს დაპყრობისას) გაუმეზობლდნენ. XVI საუკუნის დამდეგიდან მტერი ისე ძლიერად მოიწვეს ჭანეთისაკენ, რომ როგორც ვახუშტი შენიშნავს, „კნილა თუ“ დაიპყრეს იგი.¹³³ ავის მზრახველი და ძლიერი მტრის შეჩერების ძალა ფეოდალურად დაშლილ საქართველოს არ შესწევდა და ოსმალეთიც თანდათანობით იპყრობდა ქვეყანას. ერთ-ერთი პირველი დაპყრობილთა შორის აღმოჩნდა სწორედ ჭანეთი. მისი ინკორპორაცია მტერმა XVI საუკუნის 40-იან წლებში მოახერხა.¹³⁴ მიტაცებული ჭანეთი ოსმალებმა ტრაპიზონის ლივას მიათვალეს და ხუთ კაზად გაჰყვეს: ოფის, რიზეს, ხემშინის, ათინას და არქაბის (არხავე).¹³⁵

#32#

ქართველები არ შერიგებიან ჭანეთის დაკარგვას და არაერთხელ შეეცადნენ მის განთავისუფლებას, მაგრამ ამ ცდებს რუსეთ-თურქეთის 1877-1878 წლების ომამდე წარმატება არ მოჰყოლია. ბერლინის ტრაქტატით საქართველოს დაუბრუნდა ჭანეთის ერთი ნაწილი (მდ. მაზიმ-ჩაის ჩრდილოეთით) და ასე დარჩა რევოლუციამდე. შემდეგ თურქებმა კვლავ მიიტაცეს ამ მხარის დიდი ნაწილი და საქართველოს ფარგლებში დარჩა მხოლოდ მსქიბულალ-ტიბაშის ჩრდილოეთით მდებარე მცირე ჭანური ტერიტორია.

ჭანეთის საისტორიო გეოგრაფიის მეცნიერული კვლევა საგეოგრაფიო სახელების აღწერა-შესწავლით დავიწყეთ 50-იან წლებში. ძიების ერთი ნაწილი 1958 წელს დაიბეჭდა,¹³⁶ ხოლო ნაწილიც ახლა იბეჭდება. იგი მოიცავს ტერიტორიას სოფ. კვარიათიდან (ხელვაჩაურის რ-ნი, აჭარის ასსრ) კუწუმადის (ახლანდელი „ესკი-ტრაპიზონი“) ზღვის პირის წარდევნებით და ვერშემბეგამდე (აწინდელი „ვერჩენიკ-თეფე“) ქედზე (რიზეს ვილაეთი). მომდევნო ნაკვეთებში კი შევა ამ მხარის სამხრეთ-დასავლეთით მდებარე ჭანთა ახლანდელი განსახლებისა თუ ისტორიული მიწა-წყლის ტოპონიმიკური აღწერის მასალები.

¹³¹ ვახუშტი, აღწერა. გვ. 704.

¹³² 1512 წელს ჭანეთი კვლავ დაიბრუნა საათაბაგომ (ვახუშტი, აღწერა. გვ. 711), და მასვე ეპყრა მურჯახეთის ომამდე (1535 წ.), ამის შემდეგ მას ისევ გურიელი დაეუფლა (იქვე, გვ. 713, 881) და იგივე ფლობდა ოსმალთაგან მიტაცებამდე.

¹³³ ვახუშტი, აღწერა, გვ. 711

¹³⁴ ვახუშტი, აღწერა, გვ. 814.

¹³⁵ მ. თ. გოჭილგინი, დასახ. ნაშრ. გვ. 294-337.

იმის გასათვალისწინებლად, თუ სადამდე ვრცელდება ჭანეთი დასავლეთით და რა ტერიტორია დაიპყრეს ოსმალებმა, განსაკუთრებით ძვირფასია აქ ოფის დასახელება. ეს პუნქტი (ახლა ფიჩიტაშად იწოდება) რიზეს დასავლეთით მდებარეობს.

ამავე სექტორშია სავარაუდებელი სასაზღვრო რკინის პალოც, რომელსაც „გამოცხადება საზღვართა გურიისათა“, რომელიც 1804 წელსაა შედგენილი, შეცდომით აიგივებს ქემერთან (АКАК 11, გვ. 539), რომელიც რიზეს ჩრდილოეთით მდებარეობს, ამასვე იმეორებდა გ. ყაზბეგი (Три месяца в Турецкой Грузии, особый оттиск из записков ИКОИРГО, Тифлис, 1875).

¹³⁶ ი. სიხარულიძე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმიკა, 1, ბათუმი, 1958, გვ. 140.

#33#

ჭანეთის ტოპონიმიკური აღწერილობა

კვარიათი

გონიის სასოფლო საზოგადოების სოფლების სიაში მე-6-ა „გონიასა“ და „კალნი-დარას“ (7) შუა (ზ. ლიოზენი, დასახ. ნაშრ. გვ 160). ხუთვერსიან რუკაზე არაა აღნიშნული.

ზ. ლიოზენთანაა „ხვარიათი“ (იქვე). მოლენსარფელი მ. ქორიძის გამოთქმით „კვარიათი“ (ირ. ასათიანი, ჭანური (ლაზური) ტექსტები თბილისი, 1974, გვ. 72). გვხვდება „კვარიათი“-ც (ი. სიხარულიძე, სამხ.-დას. საქ. ტოპ. წ., 1, გვ. 140).

საგეოგრაფიო სახელთა -ათ ზანური ფორმანტით ნაწარმოები ამ სახელწოდების ფუძეა „კვარია“, რაც ზანურად „ყვავს“ ნიშნავს. „ყვავ“ სიტყვისაგან ნაწარმოები სახელწოდებანი სხვაგანაა გვხვდება, მაგ., სოფელი „საყვავისტყე“ აღმ. გურიაში).

რევოლუციამდე კვარიათი გონიის სასოფლო საზოგადოებაში შედიოდა, ამჟამადაც მასთანაა დაკავშირებული და გონიის სასოფლო საბჭოში ერთიანდება.

ქვატახე(რი) – ქვის სამტეხლო (რევოლუციამდელი ხანისაა).

კვარიათიშლალი – ღელე (მეორე სახელით „მსქიბულალი“), მოედინება ტყიან სერიდან, რომელიც სოფლის თავზე (აღმოსავლეთით) მდებარეობს და ერთვის ზღვას „ჭიტა ლიმანთან“.

ჭიტა ლიმანი – მცირე ნავმისადგომი კვარიათის ღელის შესართავში. პირველი ჭანური სიტყვაა და „პატარას“ ნიშნავს, ხოლო მეორე – ბერძნული „ლიმენ“-ის (ნავმისადგომი, ნავსაყუდელი) სახენაცვალი ფორმა. „ჭიტა“ ხშირად გვხვდება ჭანეთის ტოპონიმიაში: „ჭიტა ოჯალი“ (ადგილი მოლენი სარფში), „ჭიტა მარკიალი“ (სოფელი) და მრავალი სხვა, ხოლო „ლიმანი“ შედარებით იშვიათად (ასე იწოდება სოფელი მაკრიალის დასავლეთით).

დემი(რი)ოლ – ადგილი „ჭიტა ლიმანის“ დასავლეთით. „დემი(რი)ოლ“ თურქული კომპოზიტია და „რკინიგზას“ ნიშნავს. რევოლუციამდე ამ ტერიტორიაზე რკინიგზისათვის მზადდებოდა ნიადაგი და სახელი აქედან მიიღო.

#34#

ქვაკამარა – ადგილი „დემი(რი)ოლის“ დასავლეთით, სადაც კამარიანი ქვაა.

დადლისირთი – ფერდობი. სახელწოდება თურქულია და „ტყიან სერს“ ნიშნავს. ეს ადგილი „ტყიანი“ იყო რევოლუციამდე, ამჟამად იქ ჩაის პლანტაციაა გაშენებული.

აზოთი – მთა.

აზოთიშლალი – ღელე.

სარფი

სარფი სამ ნაწილად იყოფა: მოლენი, მელენი და მეზრე. 1878 წლიდან ეს სოფელი მაკრიალის სასოფლო საზოგადოებაში შედიოდა (ზ. ლიოზენი, დასახ. ნაშრ. გვ. 161).

რევოლუციის შემდეგ მელენი და მეზრე სარფი თურქეთს დარჩა, ხოლო მოლენი – საქართველოს.

მოლენი სარფი საბჭოთა პერიოდში ცალკე ადმინისტრაციულ ერთეულად გამოიყო და სარფად იწოდა. სარფის სასოფლო საბჭო ტერიტორიულადაც გაფართოვდა (ჩრდილოეთით) და კალენდერე მოიცვა.

სახელწოდება სარფის წარმომავლობასა და შინაარსზე სამეცნიერო ლიტერატურაში აზრთა სხვადასხვაობაა. ზ. ლიოზენი მას თურქულ სიტყვად თვლის (იქვე, გვ. 50), ხოლო პ. ინგოროყვა – აფსარის სახენაცვალ ფორმად (გიორგი მერჩულე გვ. 204, შენიშვნა 2).

არც ერთი და არც მეორე სარწმუნო არ არის (ი. სიხარულიძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 187-188).

ზ. ლიოზენის ადგილობრივ ჩაწერილი ერთი ხალხური ჩვენებით, ამ სოფლის ძველი სახელი თითქოს „აჭყვა“ ყოფილა (ზ. ლიოზენი, გვ. 50).

ამ ცნობის გასამაგრებელ რაიმე მონაცემს ჯერჯერობით ვერ მივაკვლიეთ.

მოლენი სარფი – „მოლენი“ ჭანური სიტყვაა და „გამოდმას“ ნიშნავს. ამ სოფლის ცენტრი ამჟამად „ნოლა დუზზეა“ (ზღვის პირას), ფეოდალურ ხანაში და, მის უადრესსაც კი, მისი შუაგული ზეგანზეა საგულვებელი, კერძოდ „ქილოსესირთის“ მიდამოებში. გარდა ნაეკლესიარისა, ამასვე მოწმობენ ის ძეგლებიც (ქვევრები და სხვა), რომლებიც ამ რამდენიმე წლის წინათ აღმოჩნდა სამანქანო გზის გაყვანის დროს.

მოლენი სარფის ფარგლებში ერთიანდება ამჟამად ნასოფლარი კალენდერეც, რომლიდანაც იწყება ჩრდილოეთიდან დღეს ეს სოფელი.

#35#

კალენდერე

მდებარეობს სოფელ კვარიათის სამხრეთით და მისგან გამოიყოფა „ცხემუ(რ)ეფუნას“ სერიტ. გონიის სასოფლო საზოგადოების სოფლების სიაში მე-7-ა – „ხვარიათის“ (6) შემდეგ (ზ. ლიოზენი, გვ. 160).

სოფლის სახელწოდება ზ. ლიოზენს „კალნი-დარას“-ს ფორმით მოაქვს (იქვე). ასევეა ხუთვერსიან რუკაზეც. ადგილობრივ კი „კალენ(დე(რ)ე“-დ იწოდება (ი. სიხარულიძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 140, 188; ირ. ასათიანი, ჭანური (ლაზური) ტექსტები, თბილისი, 1974, გვ. 72, 73). დადასტურებულია „კალინდერეც-ც (იქვე, გვ. 73).

ს. ჯიქიას აზრით, „კალენდერე“ შესაძლოა თურქული „კალნი-დერე“-ს („სისხლიანი ხევი“) ხალხური ტრანსფორმაცია იყოს.¹³⁷

ცხემუ(რ)ეფუნა – სოფ. კვარიათისა და კალენდერეს სასაზღვრო სერი. სახელწოდება ჭანურია და „ცხემლარს“ ნიშნავს. ზოგჯერ „ცხემურლულის“ ფორმითაც იხმარება (ი.

¹³⁷ აზრი გამოთქვა პირად საუბარში.

სიხარულიძე, გვ. 140), ირ. ასათიანის მასალაშია „ცხემულული“ (ჭან. ტექსტ. გვ. 72). თურქული სუფიქსი ლულ-ი (ჭანური - უნ-ა-სა და ქართული – ნარ-ის შესატყვისი) საკმაოდ ხშირია ჭანეთის საგეოგრაფიო სახელებში.

მანდრათი – მდებარეობს ცხემუ(რ)ეფუნას სერის ბოლოში. „მანდრა“ ბერძნული სიტყვაა. იგი რამდენიმე მნიშვნელობით იხმარება: პირუტყვის სადგომი, შემოღობილი და სხვ. (Древне-греческий-русский словарь, შეადგინა ი. ხ. დვორეცკიმ, ტ. II, მოსკოვი, 1959, გვ. 1051).

ეს სიტყვა ბერძნულიდან შეუთვისებია ჭანურს – ბოსელის, საჯინიბოს და სხვათა აღსანიშნავად (ნ. მარი, ჭან. გრამ. გვ. 165). კალენდერეს მანდრათიც თითქოს ამავე შინაარსის (ბოსელი ან მისთ.) ადგილის სახელი უნდა იყოს.

დერემენდერესი – ეს ჰიდრონიმი ადგილზე „დეგირმანდერე“-დ („წისკვილის ღელე“) გაგვიმარტეს (ი. სიხარულიძე, გვ. 188).

„დეგირმანდერე“-დან „დერემენდერესი“-ს მიღება ფონეტიკურად თითქოს არაა მოსალოდნელი. „დერემენდერესი“ „მენდერესის ხევს“ ნიშნავს („მენდერე“ საკმაოდ ხშირია მცირე აზიის ჰიდრონიმიაში).

#36#

დემირკაფი – კლდე, ნასოფლარის დასავლეთ მხარეს. ირ. ასათიანის ჩანაწერშია „დემირკაფი“-„დიხა“ (ჭან. ტექსტ. გვ. 72, 73). ტოპონიმი თურქულია და „რკინის კარს“ ნიშნავს. ჭანეთში ამ სახელწოდების პუნქტიც არის (ეისდერეს ხეობაში), რომელსაც პ. ინგოროყვა შეცდომით „რკინის პალოს“-თან აიგივებს (მისი, გიორგი მერჩულე, გვ. 301).

იგივე სახელწოდება სახენაცვალი ფორმით („დემურყაფი“) ზემო აჭარაშიც გვხვდება. ასე იწოდება ადგილი მართის ხეობიდან შავშეთისაკენ მიმავალ გზაზე (ი. სიხარულიძე, გვ. 96, 158, 159).

საინტერესოა, რომ თურქები ზოგჯერ დარუბანდსაც ამავე სახელით („დემირკაფი“) იხსენიებენ.

ყველაფერი ეს იმაზე მიგვანიშნებს, რომ „დემირკაფი“ ზოგადი სახელია და „გასასვლელს“, „კარს“ აღნიშნავს.

სქინდონა – მდებარეობს დემირკაფის) სამხრეთით, ნახევარ კილომეტრზე.

ამ სახელწოდების ხალხური ახსნა („სქირ-ნანა“) სწორი არ არის.

ეს ტოპონიმი -ონ-ა სუფიქსად და – სქინდ- ფუძედ უნდა დაიშალოს. პირველი ზანური ფორმანტია -უნ-ას ვარიანტი), ხოლო მეორე – სკიდ-ის სახენაცვალი ფორმა უნდა იყოს. იგივე ფუძე გამოიყოფა აღმოსავლეთ პონტოს ქედის ერთ-ერთი მთის სახელშიც – სკიდისი (ს. ჯანაშია, ისტორიული საქართველოს პოლიტიკური გეოგრაფიიდან, „მრომები“. ტ II, თბილისი, 1952, გვ. 261; მისივე, პარიადრი“, სკიდასი, მოსხური მთები, იქვე, გვ. 262-270).

ბარდიშლალი – ეს ღელე მოედინება ცხემუ(რ)ეფუნას სერიდან და ერთვის კალენდერეს მარჯვნიდან, სქინდონას სამხრეთ-აღმოსავლეთით. ირ ასათიანის მასალით, „ბარდიშლალი“ „დიხა“-ს (მიწის) სახელწოდებაა (ჭან. ტექსტ. გვ. 72, 73).

ბარდიშლალი ჭანური კომპოზიტია და „ზვინის ღელეს“ ნიშნავს (ი. სიხარულიძე, გვ. 188).

ნ. მარს „ბარდიში“ მხოლოდ გვიმრის ზვინის მნიშვნელობით დაუდასტურებია (ჭან. გრამ. გვ. 29). მისივე ჩვენებით, ამ მცენარეს ნიადაგის გასაპოხიერებლად აგროვებენ ჭანები (იქვე).

ს. ჯიქიას აზრით არაა გამორიცხული ისიც, რომ ბარდიშლალი „ბარდნალისაგანაც“ წარმოდგებოდეს.

ქვანჩამურე – ადგილი ბარდიშლალის ჩრდილოეთით. ის ქვის საცეხველი (ჩამური), რომლისაგან წარმოდგა ეს ტოპონიმი, ამჟამადაც იქ დევს.

#37#

ხემშილული

ნასოფლარი. დადასტურებულია „ჰემშილული“-ს ფორმითაც (ირ. ასათიანი, ჭან. ტექსტ. გვ. 72, 73). რევოლუციამდე ამ მიდამოებში ხემშინები ცხოვრობდნენ და ტოპონიმიც მათგან წარმოდგა. ეთნონიმ „ხემშილ“-ისა და „ლულ“ თურქული სუფიქსით გაფორმებული ეს სახელწოდება, „სახემშინეს“ ნიშნავს.

ხემშილულიშლალი – ასე იწოდება კალენდერეს ერთ-ერთი შენაკადი, რომელიც ნასოფლარ ხემშილულიდან მოედინება. ეს ჭანურ-თურქული კომპოზიტი წინამორბედი სახელწოდებიდან მხოლოდ „ლალი“-ს („ლელე“) მეტობით განსხვავდება.

ქილისე – სახელწოდება ბერძნული „ეკლესიის“ თურქული ნაირსახეობაა. ამ ადგილას ეკლესიაა შემონახული და ტოპონიმიც მისგან წარმოდგა.

ეკლესია მდებარეობს ხემშილულის თავზე. იგი საშუალო ზომის ნაგებობაა სიგრძე – 5 მეტრი, სიგანე – 4. სიმაღლე – 3. ზომები აღებულია შიგნიდან). გადახურვა კამარისებურია, ამჟამად – ჩაქცეული.

ეკლესიის პერანგი შედარებით უკეთაა შემონახული დასავლეთის ფასადზე. ესაა სხვადასხვა ზომის ქვები – უსწორმასწორო წყობით.

ეკლესია მოხატული ყოფილა. სახურავის ჩაქცევამდე მხატვრობა კარგად ყოფილა შემონახული, დღეს კი მხოლოდ აქა-იქაა შემორჩენილი მისი კვალი: მუქი წითელი, შავი, ცისფერი და მოყვითალო საღებავების ნაშთები.

კედლებში თაროებია, რომლებზეც უკანასკნელ დრომდე ეწყო დოქები, ამჟამად მათი ნამტვრევებიდაა შემონახული მხოლოდ. ასეთივე თაროები და თიხის ჭურჭელია დადასტურებული მაკრიალის ეკლესიაშიც. ზ. ლიოზენი ამ უკანასკნელზე ალყის დროს წვიმის წყლის შესაგროვებლად გამიზნულ ჭურჭლებად მიიჩნევდა (გვ. 151). სხვათა აზრით, ამ ჭურჭელთა დანიშნულება რეზონანსის შექმნა იყო (იქვე, შენიშვნა). ამას არამარტო ეკლესიებში, არამედ ციხეებშიც ითვალისწინებდნენ.

მადაროლიშფაცხა – ვინმე მადაროლის ნამოსახლი ადგილი.

ოკანდელე – ნასოფლარ კალენდერესა და მოლენი სარფის გამყოფი ღელის სახელწოდება ზემო წელზე. ირ ასათიანს „ოკვანდელე“-ს ფორმითაც დაუდასტურებია (ჭან. ტექსტ. გვ. 72, 73). ჰიდრონიმი შესაძლებელია „კანდელ“ სიტყვისაგან იყო წარმომდგარი. სანათის და ლამპარის აღმნიშვნელი ეს უცხო სიტყვა ქართულშიც პოპულარულია, ჭანურშიც, თურქულშიც და ა. შ.

#38#

კალენდერე – ასე იწოდება ოკანდელეს ღელე ქვემო წელზე და მის მიდამოებში მდებარე ნასოფლარი (იხ. ზემოთ).

ბოგლული – ადგილი ოკანდელეს ღელის აღმოსავლეთით. ტოპონიმის ფუძე „ბოგ“ ფლორონიმ ბოგვი-ს შემოკლებული ფორმა უნდა იყოს.

ზიაშლალი – ოკანდელეს ღელის მარჯვენა შენაკადი. გადმოცემით, ღელეს სახელი შერქმევი ვინმე ფირალ ზიასაგან, რომელიც იქ მოუკლავთ რევოლუციამდე (მ. ჯევაიშის ცნობა).

მოლენი სარფი

კერკეტაში – ადგილი კალენდერესა და მოლენი სარფს შუა. ირ. ასათიანთანაა „კეკეტაში“ (ჭან. ტექსტ. გვ. 72, 73). „კერკეტა“ ზანური სიტყვაა და „მაგარს“ ნიშნავს.

აბანოშ წკა(რი) – წყარო („აბანოს წყალი“).

ცარა – სატევარი ოკანდელეს სამხრეთ-დასავლეთით. ასეთი ტოპონიმი ჭანეთში იშვიათია, აჭარისწყლის ხეობაში კი ხშირად გვხვდება და იგი არც მაჭახლის ხეობისთვისაა უცხო (ი. სიხარულიძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 55, 57, 58, 133).

ცარა ნიადაგის სახეობის აღმნიშვნელი ტერმინია და ადვილად დასამუშავებელ, ფხვიერ მიწას ეწოდება (შ. ნიჟარაძე, ქართული ენის აჭარული დიალექტი, ლექსიკა, ბათუმი, 1971, გვ. 406).

ქვაჭაჭი – სამოვარი ცარას დასავლეთით. ამ კომპოზიტის პირველი ნაწილი (ქვა) განმარტებას არ მოითხოვს, მეორე კი ზანური სიტყვა უნდა იყოს.

„ქვაჭაჭ“ –ს მოლენი სარფის ადგილთა შორის ასახელებს მ. ქორიძე (ირ. ასათიანი, ჭან. ტექსტ. 72, 73). ამავე სახელით იწოდება მთაც არქაბეწკარის სამხრეთით (აღნიშნულია ხუთვერსიან რუკაზე. იხ. ქვემოთ).

მაისა – ადგილი ოკანდელეს ღელის მარცხენა მხარეზე.

ოჯადანე – ქვაჭაჭის სამხრეთ-დასავლეთით. ჯადან სიტყვისაგან წარმომდგარი ეს ტოპონიმ „საკიბორხლეს“ ნიშნავს (ი. სიხარულიძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 188).

დავადასტურეთ „ოჯადანეს“ ფორმითაც (ჩვენი, მოლენი სარფის დღიური. 15.VII.1967). ასევეა ირ. ასათიანის ჩანაწერშიც (ჭან. ტექსტ. გვ. 72, 73).

ქვადიდი – (დიდი ქვის მიდამოები).

ობურბე – ფერდობი, გზის ზემოთ, ქვაჭაჭამდე. ირ. ასათიანის ჩანაწერშია „ობურბე“ (ჭან. ტექსტ. იქვე). ამ ადგილის სახელწოდების ჭანური ფუძეა „ბურბუ“, რაც „ღამურას“ ნიშნავს, ხოლო „ობურბე“ – „საღამურეს“ (ი. სიხარულიძე, გვ. 188).

#39#

ზეითინლული – ზეთისხილის რამდენიმე ხეა და ამიტომ უწოდებენ ასე (იქვე).

რაკანი – ასე იწოდება სერი. ჭანურ კილოკავებში ეს სიტყვა სხვადასხვა მნიშვნელობით იხმარება. ზოგან ის „აღმართს“ ნიშნავს (ათინურში), ზოგანაც – „პატარა გორას“ (ვიწურში), სხვაგან კიდევ – „დიდ გორას“ (ხოფურში) და ა. შ. (ნ. მარი. ჭან. გრამ. გვ. 180).

მაჯგინი – რაკანის ზემოთაა. ჩვენი ერთ-ერთი ჭანი ინფორმატორის (მ. კაკაბაძე) ცნობით, „მაჯგინი ადვილად დასამუშავებელ მიწას ეწოდება“ (მოლენი სარფი).

ოჯალი – მაჯგინის სამხრეთით. მეორენაირად „ჭიტა ოჯალი“ (ი. სიხარულიძე, გვ. 140).

ოჯალი – თურქული „ოჯაკ“ სიტყვის (ნიშნავს კერას) დიალექტური ფორმაა. ამ ტოპონიმის მეორე სახეობა („ჭიტა ოჯალი“) კი ჭანურ-თურქულია და „პატარა კერას“ ნიშნავს („ჭიტა“ (ჭან.) – „პატარა“).

მეწკანკი – ადგილი „ოჯალის“ ქვემოთ.

კაკლიშყონა – საძოვარი. ეს ჭანური კომპოზიტი „კაკლის ყანას“ ნიშნავს (ი. სიხარულიძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 188).

ქურთოჯალი – ადგილი „ოჯალის“ ზემოთ, სადაც ქურთები მსხდარან. ირ. ასათიანის ერთ მასალაშია „ქურთიშ ოჯალი“ (ჭან. ტექსტ. გვ. 72), მეორეში კი „ქურთოჯალი“ (იქვე, გვ. 73).

დიდი ოჯალი – „ოჯალის“ სამხრეთით.

შე(რ)იფაიშდუზი – მცირე ვაკობი, ვინმე შერიფას ნამოსახლარი.

დუზი თურქული სიტყვაა და ვაკეს, მინდორს ნიშნავს. ეს სიტყვა ისე ფართოდაა გავრცელებული ჭანურში, რომ მან თითქმის გამოდევნა ადგილობრივი „ზენ“-ი, რომელიც ძველ გეოგრაფიულ ნომენკლატურას თუ შემორჩა მხოლოდ (მაგ. ჯგირია-ზენი და მისთ.).

ფუჯონჯერე – „დიდი ოჯალის“ ზემოთ, სამხრეთ-დასავლეთით. ირ. ასათიანთანაა „ფუჯონჯერე“ (გვ. 72, 73). ამ კომპოზიტის პირველი ნაწილი – „ფუჯი“ ქართული „ფურის“ შესატყვისია, ხოლო „ონჯერე“ (ჭან.) „საწოლს“ ნიშნავს.

ქილისესირთი – „ფუჯონჯერეს“ ზემოთ. ეს თურქული კომპოზიტი „ეკლესიის სერს“ ნიშნავს ამ სერზე დღემდეა შემონახული ნაეკლესიარის მცირე ნაშთი.

#40#

(მ)თხიეფუნა – დიდი ოჯალის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ირ. ასათიანის ერთ ჩანაწერშია „თხიეფუნა“ (გვ. 72, 73), ხოლო მეორეში – „თხიეფუნა“ (იქვე, გვ. 73). ეს ჭანური ტოპონიმი „თხილნარს“ აღნიშნავს.

დადასტურებული გვაქვს „თხირეფუნას“ ფორმითაც (ი. სიხარულიძე, გვ. 140).

მეზა(რ)ლული – „შე(რ)იფაიშდუზის“ სამხრეთ-დასავლეთით, „ოჯალის“ სიახლოვეს. გვხვდება „მეზანლული“-ს ფორმითაც (ირ. ასათიანი, გვ. 72). „მეზა(რ)ლული“ (თურქ.) „სასაფლაოს“ ნიშნავს. იგი დღესაც მოქმედია.

დუზი – ადგილი დასახლებაში. მეორენაირად „დუზიშ ოფუტე“. „დუზზე“ უკვე ითქვა ზემოთ, „ოფუტე“ კი ჭანური სიტყვაა და მრავალი მნიშვნელობით იხმარება – ეზო, უბანი და ა. შ. (ჩიქოზავა, ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, 1938, გვ. 150).

ფილარდალი – ადგილი სოფლის ცენტრში, გზის ზემოთ. კომპოზიტის მეორე ნაწილი თურქული სიტყვაა და აქ ტყეს ნიშნავს, პირველს ხალხური ეტიმოლოგია „ფირალ“-თან აიგივებს, მაგრამ ეს სარწმუნო არ ჩანს.

იგივე სიტყვა გამოიყოფა ჭანეთის რამდენიმე სოფლის სახელშიც – „ფილგარეთი“ („არქაბეს უბანი“), „ფილარგივათი“ (ართაშენის უბანი).

ნოლაშდუზი – სოფლის ცენტრში, გზის ქვემოთ. „ნოლაშდუზი“ (ჭან.-თურქ.) „ბაზრის ვაკე“.

მ-სქიბუ(შ)ღალი – კომპოზიტის პირველი ნაწილი – მ-სქიბუ ჭანური სიტყვაა და „წისქვილს“ ნიშნავს (ნ. მარი, ჭან. გრამ. გვ. 186). ხოლო მ-სქიბუ(შ)ღალი – წისქვილის ღელეს.

ტიბაში – ასე იწოდება მ-სქიბუ(შ) ღალი ქვემო წელზე, სადაც ტბორდება და ტიბაშსაც ამიტომ უწოდებენ (ი. სიხარულიძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 188).

ჩელეებში – დადასტურებული გვაქვს „ჩელეებების“ სახითაც (ი. სიხარულიძე, გვ. 140).

შესაძლოა ეს ტოპონიმი თურქული სიტყვიდან „ჩელეები“ მომდინარეობდეს, რაც „ბატონს“ ნიშნავს (Март, Еще о словах Челеби. Вост. отд. PAO, XX 1911, გვ. 19-151).

მ-სქიბუკალა – ადგილი წისქვილის ახლოს ამ ტოპონიმში გამოიყოფა ჭანური თანდებული „კალა“ (შეესატყვისება ქართულ „თან“-ს (ნ. მარი, ჭან. გრამ. გვ. 151) და წისქვილის აღმნიშვნელი სიტყვა - „მ-სქიბუ“.

#41#

მონტრაცა – ფერდობი. ადგილობრივ ამ ტოპონიმს „ნაშვავება“-დ განმარტავენ (ი. სიხარულიძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 188). ეს სახელწოდება ტოპონიმიში „მონტრაცელის“ ფორმითაც გვხვდება (ადგილის სახელი სოფ. აზლაღაში (იხ. ქვემოთ).

ზღვის ლოდების სახელები

ქ(ვ)აომხაზი – დიდი ლოდი. დადასტურებული გვაქვს „ქაუმხაზის“ ფორმითაც (ი. სიხარულიძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 140), ირ. ასათიანთანაა „ქვამხაზ“ (გვ. 73).

როგორც ადგილობრივ გაგვიმარტეს, ეს ლოდი დასერილია და ამიტომ იწოდება ასე. „ქ(ვ)აომხაზი (ჭან.) – „ქვადასერილი“.

ქვაჩქმე – ქ(ვ)აომხაზის სამხრეთით „ჩქმედ საპირფარეშოდ) იყენებდნენ და სახელიც ამიტომ შეერქვა“ (მ. ჯევაიში).

ქვაჯაღანა – ქვაჩქმეს აღმოსავლეთით („ქვაჯაღანა“ – „ქვაკობორჩხალა“). დადასტურებული გვაქვს „ქვაჯაღანას“ ფორმითაც.

ქვამარგვალი – ქვაჯაღანას სამხრეთით. „ქვამარგვალი“ (ჭან.) – „ქვამრგვალი“.

ქვაოწოდე – ქვამარგვალის სამხრეთით. „ქვაოწოდე“ (ჭან.) „ქვათარო“ („თაროებიანი ლოდი“).

ქვალომგო – ქვაოწოდეს სამხრეთ-დასავლეთით.

ქვაოსფაო – ქვალომგოს სამხრეთით. „ქვაოსფაო“ – „სფაოს ქვა“. „სფაო ბრტყელი თევზია და იმ ქვის გარშემო იყრის ხოლმე თავს“ (მ. ჯევაიში).

ტყეები

ბურჭულიმეჭაელი – ქილისესირთის აღმოსავლეთით, წიფელაზე წალდის (ჭან. „ბურჭული“) გამოსახულება ყოფილა და სახელიც ამის გამო შერქმევია (ი. სიხარულიძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 188). ირ. ასათიანს მოლენი სარფში ეს სახელწოდება ამავე ფორმით ჩაუწერია (გვ. 72), ხოლო გონიაში – „ბურჭული მეკვათერი... მეჭარელი“-ც დაუდასტურებია (იქვე. გვ. 73).

არგუნიმეჭაელი – ბურჭულიმეჭაელის ზემოთ. წიფელაზე ცულის (ჭან. „არგუნი“) გამოსახულება იყო და ტყესაც აქედან მიუღია სახელი.

ნეფერლული – ბურჭულიმეჭაელის აღმოსავლეთით. „ამ ტყეში სასირე ბადეები (ჭან. ნეფერი) იცოდნენ“ (ო. ჯევაიში).

ირ. ასათიანის მთქმელი (ხ. ნარაკიძისა) ამ ადგილს მელენი სარფში გულისხმობს (ირ. ასათიანი, გვ. 41-42).

ხოფშოშიტყა – ხოფშოშიტყე. ამ ერთი შემთხვევის გარდა, ჭანეთის საგეოგრაფიო ნომენკლატურაში „ტყა“-ს ჯერჯერობით არ ვიცნობთ. მას იქ ყველგან თურქული „დალი“ ცვლის.

#42#

ღეჯიტალახუნა. ამ კომპოზიტის პირველი ნაწილი („ღეჯი“) „ღორს“ ნიშნავს, ხოლო მეორე – „ტალახიანს“. სიტყვა „ტალახი“ ცოცხალ ჭანურ მეტყველებაში ამჟამად აღარ გვხვდება, მაგრამ

ერთ დროს რომ იგი ზანურის ამ კილოსაც გააჩნდა, ამას მოწმობს ტოპონიმია. გარდა „ლეჯიტალახუნასი“, „ტალახი“ გამოიყოფა აგრეთვე არქაბეს მხარის ერთ-ერთი სოფლის („ოტალახეს“ სახელწოდებაშიც (ი. ყიფშიძე, ჭანეთში მოგზაურობა, ენიმკის მოამბე, I, ტფ. 1937, გვ. 155. ქვემოთ ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ.).

ზუწა – დადასტურებული გვაქვს „ძუწა“-ს ფორმითაც (ჩვენი, მოლენი სარფის დღიური, 16.V.1967). ირ. ასათიანთანაა „ზუწა“ (ჭან. ტექსტ. გვ. 72).

იაილა-მოლენი – სარფის საზაფხულო სამოვარი „ლეჯიტალახუნას“ ზემოთ (აღნიშნულია ხუთვერსიან რუკაზე). „იაილა“ ასეთი სამოვრის ზოგადი თურქული სახელწოდებაა.

დამატაში – სარფის ადგილებში დასახელებულია მოლენი სარფელი მ. ქორიძის მონათხრობში (ირ. ასათიანი, ჭან. ტექსტ. გვ. 72, 73).

ქვახეხი – სარფის ადგილებში მიუთითებს იგივე მოქმელი (იქვე, გვ. 72). „ქვახეხი“ „ქვახერხი“-ს ნაირსახეობაა. ასეთი სახელწოდება ჭანეთში სხვაგანაც გვხვდება. ი. ყიფშიძის მასალებში „ქვახერხი(ლი)“ წკარისთის აღმოსავლეთითაა დასახელებული (ჭან. მოგზ. გვ. 153), ხუთვერსიან რუკაზე – არქაბეს წყლის სამხრეთით (იხ. ქვემოთ).

„ქვახერხი“ ქართული სახელწოდებაა და ჭანეთის ისტორიისა და საისტორიო გეოგრაფიისათვის მეტად საინტერესო.

ბანდარაშდალი – სარფის ადგილებში ასახელებს მ. ქორიძე (იქვე, გვ. 72) „ბანდარაშდალი“ (იტალ. თურქ.) – „ბაირათის მთა“.

ჭკონიკალა – სარფშივე მიუთითებს იგივე მოქმელი (იქვე, გვ. 72). მისივე ჩვენებით, ეს ადგილი ასე იმიტომ იწოდება, რომ „ექ ჭკონიფენ“ (თქვე) „ჭკონი“ (ჭან.) – „მუხა“, „ჭკონიკალა“ – „მუხასთან“ (მდრ. „მსქიბუკალა“. ზემოთ).

მელენი სარფი

ამ სოფლის ჩრდილო საზღვარი დღეს მსქიბუღალ-ტიბაშია, დასავლეთი საზღვარი – ზღვა, სამხრეთი – ჯგირიოლა-სირთი, ხოლო აღმოსავლეთით – ჭანეთის ქედის კალთები.

„მელენი“ (ჭანური ზედსართავი სახელი) „გაღმას“ ნიშნავს.

#43#

ჩაიშპიჯი – ადგილი ზღვის სანაპიროზე. ეს თურქულ-ჭანური ტოპონიმი „წყლისპირს“ ნიშნავს.

ათონალი – რაკანის ზემოთ, ვაკე ადგილია, „საჯირითო იყო ძველად და ამიტომაც უწოდებენ ათონალს“ (ო. ჯევაიში). „ათ“ (თურქ) – „ცხენი“, „ონამაკ“ (თურქ) – „თამაში“.

რაკანი – ადგილი ტიბაშის სამხრეთით, სერის ქვემო ნაწილში. (იხ. „რაკანი“ მოლენი სარფისა).

ოხვამე – მინდორი იმავე სერზე. ოხვამე ანუ ოხვამუ (ნ. მარს ოხვამბე-ც დაუდასტურებია) სამლოცველოს ეწოდება ჭანურად. ასევეა მეგრულშიც („ოხვამე“) და სვანურშიც (ლაჭუამ) (არნ. ჩიქობავა, დასახ. ნაშრ. გვ. 152).

ღალდიდი – ღელე, ერთვის ზღვას ტიბაშის სამხრეთით. „ღალდიდი“ – „ღელედიდი“.

ყონაყურუ – სამოვარი. ეს ჭანურ-თურქული ტოპონიმი „ხმელყანას“ ნიშნავს („ყონა“ (ჭან.) „ყანა“, „ყურუ“ (თურქ.) „მშრალი“, „ხმელი“ (ქართულ-თურქული და თურქულ-ქართული მოკლე ლექსიკონი შეადგინეს ვ. ჯანგიძემ და ს. ჯიქიამ, თბ, 1971, გვ. 215).

ჯვეიზდიბი – ღალდიდის სამხრეთით, ზღვისპირი. თურქული ტოპონიმია და „კაკლისძირს“ ნიშნავს („ჯვეიზ“ – „კაკალი“, „დიბ“ – „ძირი“).

ჯვეიზლიბიშთეფე – ბორცვი. ამ სახელწოდებაში ჭანურია მხოლოდ ნათესაობითი ბრუნვის – იმ მაწარმოებელი, დანარჩენი თურქულია („ჯვეიზდიბი“ – „კაკლისძირი“, „თეფე“ – მწვერვალი, წვერი, ბორცვი (იქვე. გვ. 248).

ამ ბორცვზე ძველი ნაგებობის ნაშთია, რომელსაც ზოგიერთი „ციხედ“ („ყალე“) თვლის, ხოლო ზოგიც – „ქილისე“-დ. ო. ჯვეაიშის ცნობით, „ჯვეიზდიბიშ თეფეზე დიდი ნაგებობაა, გალავნიანი, აქვს გვირაბი ზღვამდე, ბავშვობისას რამდენიმე კიბეზე მეც ჩავსულვარ“.

ამ ძეგლს იხსენიებს ზ. ლიოზენი ჭანეთში მისი მოგზაურობის აღწერილობაში. მას ის უშუალოდ არ მოუხილავს, დაინახა მხოლოდ გზიდან. ზ. ლიოზენი მას უწოდებს „რომელიდაც ძველი ნაგებობის, თუ სამლოცველოს ნანგრევებს“ (მისი დასახ. ნაშრ. გვ. 150). იგივე ავტორი იხსენიებს გვირაბსაც, რომელიც, მისი მთხრობლების თქმით, ზღვაზე ჩადიოდა მცირე ნავსაყუდელთან (იქვე).

სარფის მკვიდრთა დამოწმებით, ამავე გვირაბს მიუთითებს რ. ბაქრაძეც, რომელიც ამ ნაგებობას ციხედ მიიჩნევს (რ. ბაქრაძე, საბჭოთა სარფი, 1971, გვ 10).

#44#

ციხის ასაკის გასათვალისწინებლად მისი ადგილზე მოხილვას აუცილებელი.

მელენი ბურუნი – ჯვეიზდიბის თეფეს სამხრეთით. „მელენი“ (ჭან.) – „გალმა“, „ბურუნ-ი“ (თურქ.) – „კონცხი“.

ჯგირიოლასირთი – დიდი სერი, მელენი სარფის სამხრეთი მიჯნა. ეს ჭანურ-თურქული ტოპონიმი „კარგი გზის სერს“ ნიშნავს. ირ. ასათიანს „ჯგირიოლა“-ს ფორმით ჩაუწერია (გვ. 41-42).

მცხულეფუნა – სერი, პაპათის ზემოთ. „მცხულ-ეფ-უნ-ა“ (ჭან.) – „მსხალნარი“.

პაპათი – მთა. „ჯგირიოლასირთის დასავლეთ ნაწილშია“ (მ. ჯვეაიში). „პაპუ“ ჭანურად „ბაბუას“ ნიშნავს (იხმარება „პაპულია“-ს ფორმითაც (ნ. მარი, ჭან. გრამ. გვ. 178).

პაპათი ჭანეთში სოფლის სახელებადაც გვხვდება (იხ. ქვემოთ).

ღარვა – „ქვეით ვაკეებია“ (ირ. ასათიანი, დასახ. ნაშრ. გვ. 41-42) „ღარვა“ „ღავრას“ (იხ. ქვემოთ) სახენაცვალი ფორმაა.

ექსავათი – „ცოტა ქვევით“.

ღეჭვა – „ზღვის პირას არის“ (იქვე).

ყომურდუზი – მინდორი („ყომურდუზი“ (ჭან-თურქ.) ტყემლის ვაკე“).

ოჭინახუშოფუტე – სათესი.

დიდი მეგზა – სათესი.

ჭიტა მეგზა – სათესი.

ყომურყონა – სათესი.

მეზრე სარფი

მაკრიალის სასოფლო საზოგადოების სოფელთა აღწერილობაში არ იხსენიება. ხუთვერსიან რუკაზე მელენი სარფის სამხრეთითაა აღნიშნული.

„მეზრე“ არაბულ-თურქული სიტყვაა და „სათესველს“ ნიშნავს (ს. ჯიქია). იგი ჭანეთის გვიანდელ საგეოგრაფიო სახელებშიც ხშირად გვხვდება და სამხრეთ საქართველოს

ოსმალთაგან მიტაცებულ სხვა მხარეებშიც (მაგ. „მეზრე არდერ“ – ხალას ხეობაში, „მეზრე-ჩიფთე-ქოფრი“ – მაკრიალ-ჩხალის გზაზე და სხვა).

ღავრა – ადგილი მეზრე სარფში (ო. ჯეჯეაში). ირ. ასათიანის ერთ ჩანაწერშია „ღარვა“ (ჭან. ტექსტ. გვ. 41-42).

ღავრა ჭანეთში სოფლის სახელიც არის ვიწესთან (იხ. ქვემოთ).

#45#

ეს საგეოგრაფიო სახელი ერთ ჭანურ, სიმღერაშიც იხსენიება (მ. ვანლიში, ა თანდილავა, ლაზეთი, გვ. 154).

სუმჯუმა

ეს სოფელი მეზრე სარფის დასავლეთით მდებარეობს (ხუთვერსიანი რუკა). ჭანურად „სუმჯუმა“ („სამი ძმა“) ეწოდება, ხოლო თურქულად – „უჩყარდამი“.

სახელწოდება წარმოდგება იმ სამი ლოდისაგან, რომელიც ზღვაშია, სანაპიროს სიახლოვეს.

ო. ჯეჯეაშის ცნობით, შუათანაზე უკანასკნელ დრომდე ხე იყო, რომელიც ამ რამდენიმე ხნის წინ ზღვას წაუღეკავს. ეს ხე შეუმჩნეველი არც ზ. ლიოზენს დარჩენია (გვ. 149). მასვე ჩაუწერია ჭანური თქმულებაც, რომლის მიხედვითაც ამ ლოდებიდან თითქოს ორი ძმაა და ერთი და. ისინი ცოდვის გამო ვითომც ქვად უქცევია ალაჰს (იქვე). ეს თქმულება, უეჭველია, ამ მხარეში ალაჰის შემოსვლამდე არსებობდა, რადგან მასში უფრო ძველი ხანის ზნეობრივი მომენტია ჩაქსოვილი. მსგავსი თქმულება სხვაგანაც გვხვდება: აზლალის „ისინა“-ზე (მ. ვანლიში, ა. თანდილავა, ლაზეთი, გვ. 106), სარმიყელის „სიძე-რძალზე“ (ი. სიხარულიძე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმიკა, წიგნი II, ბათუმი, 1959, გვ. 115) და სხვა.

რევოლუციამდე ეს სოფელი მაკრიალის სასოფლო-საზოგადოებაში ერთიანდებოდა (ზ. ლიოზენი, გვ. 161).

იგივე ავტორი იქ მიუთითებს ფორთოხლის, კაკლის და თუთის ხეთა სიმრავლეს (იქვე, 150-151).

ზღვის სანაპიროზე ზ. ლიოზენს უნახავს ქრისტიანული სამლოცველოს ნანგრევებიც (გვ. 151).

ქილისე

მდებარეობს გორაზე, გზის მარცხნივ, იგი პატარა ქვის ნაგებობა ყოფილა ნარ-ეკალში გახვეული. ზ. ლიოზენმა მისკენ დიდი დავიდარაბით გაიკაფა გზა იმის ინტერესით, რომ შეეხედა – ხომ არ იყო იქ რაიმე წარწერა. მისდა საოცრად, მან იქ შენიშნა მოხატულობის კვალი და აღმოაჩინა ნახევრად გადასული ბერძნული წარწერაც (გვ. 151). სანამ ამ წარწერას ნახავდა, მანამდე მას ამ მხარის ყველა ეკლესია გენუელების აგებულად მიაჩნდა. მისი თქმით, ადგილობრივ მოსახლეობას დიდი წარმოდგენა ჰქონია გენუელებზე, რომლებსაც ისევე მიაწერენ ყველა ციხესა და ეკლესიას, როგორც საათაბაგოს ძეგლებს თამარსო (იქვე).

ეკლესიის გორიდან მთელი მაკრიალის ხეობა ჩანს (იქვე).

#46#

შანა

მაკრიალის სასოფლო საზოგადოების სოფელია, სიაში „უჩყარდაშა“ (2) და „მაკრიალს“ (4) შუა (ზ. ლიოზენი, დასახ. ნაშრ. გვ. 61). ხუთვერსიან და ხუთკილომეტრიან რუკებზე არაა აღნიშნული.

ველია ჩელებთანაა „შანე“ (მოგზ. I, გვ. 93). ეს სახელწოდება დადასტურებული გვაქვს „ფშანა“-ს და „მშანა“-ს ფორმებითაც.

ჭიტა მაკრიალი

მაკრიალის სასოფლო საზოგადოების სოფელთა სიაში არ იხსენიება. ხუთვერსიან რუკაზე „უჩა-კარდაშის“ დასავლეთითაა აღნიშნული.

ჭანები „ჭიტა მაკრიალს“ („პატარა მაკრიალი“) უწოდებენ, ხუთვერსიან რუკაზე რუსული თარგმანითაა მოცემული („М. Макриали“).

ზ. ლიოზენი ამ მაკრიალში ორ პატარა სოფელს მიუთითებს სახელების მოუხსენებლად (დასახ. ნაშრ. გვ. 151).

მაკრიალიშენი – ასე უწოდა ჩვენმა ერთ-ერთმა ინფორმატორმა (ო. ჯევაიში) მაკრიალის ველობს. „ზენი“ (ჭან.) – „ვაკე“-ს ნიშნავს.

ზ. ლიოზენი ამ ველზე ბრინჯის პლანტაციებსა და მრავალ უსახელო ღელეს მიუთითებს.

მაკრიალი

„ტრაპიზონის ქრონიკაში“ ეს საგეოგრაფიო სახელი ერთგან „მაკროსეგიალოს“-ის ფორმით იხსენიება, ხოლო მეორეგან შეკვეცილი სახით – „მაკრეგიალოს“ (მ. პანარეტოსი, ტრაპიზონის ქრონიკა, ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავალი წერილით, შენიშვნებითა და სამიუბლით გამოსცა ალ. გამყრელიძემ, „მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნაკვ. 33, თბილისი, 1960, გვ. 38, 42; ქვემოთ – „ტრაპიზონის ქრ.“).

„მაკროს-აიგიალოს“, – წერს ალ. გამყრელიძე, – „გრძელ ნაპირად“ ითარგმნება, მაგრამ სრულიად შესაძლოა ადგილობრივი ლაზურ-ქართული სახელწოდებაა შემდეგ ასე გააზრებული ბერძნების მიერ“ (იქვე, გვ. 80, შენიშვნა 133).

„ტრაპიზონის ქრონიკით“, მაკრიალს რამდენიმე საინტერესო ისტორიული ფაქტი უკავშირდება.

1367 წლის ივნისში მაკრიალში მოიყვანეს ტრაპიზონის კეისრის ალექსი III (1349-1390) ასული ანნა, რომელიც საქართველოს მეფე ბაგრატ დიდზე (1360-1393) თხოვდებოდა,
#47#

საქართველოს საპატარძლო მაკრიალში მოაცილეს მშობლებმა (ტრაპიზონის იმპერატორმა და დედოფალმა) და ჯარმა, რომელიც, მ. პანარეტოსის ცნობით, ხმელეთითაც მოდიოდა და ზღვითაც (იქვე, გვ. 38).

ათი წლის შემდეგ, 1377 წლის აგვისტოში, მაკრიალშივე ჩავიდა ტრაპიზონში სადედოფლოდ მიმავალი უფლისწული გულქანი, რომელმაც, როგორც ჩანს, ერთი ღამე კიდეც გაათია ამ სოფელში (იქვე, გვ. 42).

ოსმალთა მფლობელობის დროს მაკრიალი არქაბეს (არხავეს) კაზაში შედიოდა. შემოერთების შემდეგ სასოფლო საზოგადოების ცენტრად იქცა და 11 სოფელს აერთიანებდა: სარფი, უჩყარდაში, შანა, მაკრიალი, ჩანჩხარა, ქიოფრიჯი, სოველი, ყულიგანისი, ლიმანი, მანელ-ოღლი, ხემშინი (ზ. ლიოზენი, დასახ. ნაშრ. გვ. 161).

რევოლუციის შემდეგ მაკრიალის სასოფლო საზოგადოება მოლენი სარფის გამოკლებით, კვლავ თურქეთმა დაიკავა.

ჭანები მაკრიალს „ნოლედს“ უწოდებენ. „ნოლედი“ მაკრიალთანაა გაიგივებული ა. ნარაკიდის (მოლენი სარფი) მონათხრობში (ირ. ასათიანი, ჭან. გვ. 40). ასევეა ხ. ნარაკიდისაგან ჩაწერილ ტექსტშიც (იქვე, გვ. 41, 42) და სხვა.

მ. ვანლიშისა და ა. თანდილავას ცნობით, ნოლედი XVII საუკუნიდან აღარ არსებობს, რადგან თურქებს მისთვის თითქოს მაკრიალი შეურქმევიათ (ლაზეთი, გვ. 105, შენიშვნა I).

მაკრიალი თურქულ სახელადაა მიჩნეული ხალხურ მასალებშიც (ირ. ასათიანი, გვ. 41, 42).

ეს ჩვენებანი საინტერესოა არა ასეთი შენაცვლების, ანდა საგეოგრაფიო სახელ „მაკრიალის“ ენობრივი მიკუთვნილობის გამოსარკვევად, არამედ ამ პუნქტის სხვა სახელწოდების (ნოლედი) გასათვალისწინებლად.

უკანასკნელ დროს თურქებმა მაკრიალს, ისევე როგორც ჭანეთის არაერთ სხვა პუნქტს, შეუცვალეს სახელი და ათათურქის პატივსაცემად „ქემალფაშა“ უწოდეს.

ქილისე – მდებარეობს ზღვის სანაპიროზე. იგი ინახულა და აღწერა ზ. ლიოზენმა. მისი ცნობით, ეკლესია შემოზღუდული ყოფილა ქვის გალავნით. ჰქონია ორსართულიანი სამრეკლოც.

ეკლესიის მთავარ კორპუსს (დაახლოებით 5 მეტრი სიმაღლისას) მკვლევარი გოთურ სტილზე ნაგებ ძეგლად თვლის.

ეკლესიას ჩრდილოეთიდან მიდგმული ჰქონია მეორე ნაგებობა, ხოლო ზღუდის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში შემონახული ყოფილა ძველი კოშკის ნანგრევები და სხვა (გვ. 152).

#48#

ზ. ლიოზენის ცნობით, ვიღაცებს იქ უპოვიათ ძველი მონეტები, მაგრამ მათი აღმოჩენა მოგზაურს ვერ მოუხერხებია.

იგივე ავტორი მიუთითებს, აგრეთვე, იმ შიშზეც, რომელსაც მოსახლეობა განიცდიდა ამ ეკლესიის გამო. მათი რწმენით, ამ ძეგლს ვითომც ელვარე თვალებიანი და ყვავზე შემჯდარი ეშმაკი ეწვეოდა ხოლმე (იქვე).

ზ. ლიოზენს უცდია ამ ცრურწმენის საფუძველი მიკვლევა, მაგრამ უშედეგოდ. ერთი ლიმანელის განმარტება, რომ ასეთი რამ მხოლოდ მშობარათა წარმოდგენებშია საძიებელი, საკითხს ვერ არკვევს.

ძნელი მისახვედრი არც ასეთი შიშის წარმოშობილს მიზეზია და არც ისა, თუ რამ განსაზღვრა მამაკაპურ სალოცავებზე ჭანთა წარმოდგენის ასეთი ტრანსფორმაცია.

დიდი მაკრიალი

მაკრიალის სასოფლო საზოგადოების სოფლების სიაში არ იხსენიება. არც ხუთვერსიან და ხუთკილომეტრიან რუკებზეა აღნიშნული. ასახელებს ზ. ლიოზენი, რომელმაც უშუალოდ ინახულა ის. მისივე ცნობით, ამ სოფელში ცხოვრობდა მთელ ლაზეთში გავლენიანი ზვანბაიების საგვარეულო (ზ. ლიოზენი, დასახ. ნაშრ. გვ. 53).

მაკრიალ-წკარი – ასე იწოდება ეს მდინარე ჭანურად (ხ. კახილიში. ო. ჯევაიში.). ხუთვერსიან რუკაზე სახელი არ აწერია.

ზ. ლიოზენის ცნობით, ეს მდინარე სამი შენაკადისაგან შედგება. მთავარი შტო კი ზალონის მთიდან მოედინება (იქვე). ეს ხუთვერსიანი რუკიდანაც კარგად ჩანს, რომელზეც ეს მდინარე „მაკრიალ-ჩაი“-დ იწოდება.

მდ. მაკრიალზე ზ. ლიოზენი მიუთითებს ქვის დიდ და კარგად შემონახულ ხიდს (მისივე, დასახ. ნაშრ. გვ. 153).

ჩანჩხარა

მაკრიალის სასოფლო საზოგადოების სოფელთა სიაში მე-5-ა – „მაკრიალე“-სა (4) და „ქიოფრიჯს“ (6) შუა (ზ. ლიოზენი, დასახ. ნაშრ. გვ. 161).

ამ სოფელს უნდა გულისხმობდეს ხუთვერსიანი რუკის „მეზრე ჩანჩხორი“, („ხაჩბაშის“ აღმოსავლეთით).

ხალბაში

მაკრიალის სასოფლო საზოგადოებაში შემავალ სოფელთა სიაში არ იხსენიება. ხუთვერსიან რუკაზე მაკრიალის აღმოსავლეთითაა აღნიშნული.

#49#

ზ. ლიოზენთანაა „ხალბაში“ (დასახ. ნაშრ. გვ. 152), ხუთვერსიან რუკაზე – „ხაჩბაში“, ი. ჯავახიშვილის „საქართველოს საისტორიო რუკაზე“ – „ხალვაში“, მ. ვანლიშს და ა. თანდილავას „ხარბაშ“-ის სახით მოაქვთ (ლაზეთი, გვ. 161).

ქიოფრიჯი

მაკრიალის სასოფლო საზოგადოების სოფლების სიაში მე-6-ა – „ჩანჩხარასა“ (5) და „სოველს“ (7) შუა (ზ. ლიოზენი, დასახ. ნაშრ. გვ. 161). მოლენისარფელი ხ. ნარაკიძის ცნობით, „ქიოფრიჯი ნოდედის ზემოთ არის“ (ირ. ასათიანი, ჭან. ტექსტ. გვ. 41-42). ხუთვერსიან რუკაზე „ხაჩბაშის“ სამხრეთითაა აღნიშნული.

„ქიოფრიჯი“ (თურქ.) – „მეხიდე“.

ქიოფრიჯი-ზენი – „ვაკობი ქიოფრიჯთან“ (ხ. კახალიში, 17.VII. 1967). ამავე ველს იხსენიებს ზ. ლიოზენიც (დასახ. ნაშრ. გვ. 152).

„ქიოფრიჯი-ზენი“ (თურქ.-ჭან.) – „ქიოფ(რ)იჯის ვაკე“.

ყული-განისი

მაკრიალის სასოფლო საზოგადოების სოფელთა სიაში მე-8-ა – „სოველსა“ (7) და „ლიმანს“ შუა (ზ. ლიოზენი, დასახ. ნაშრ. გვ. 161).

ამ სოფლის ადგილმდებარეობის ძიებისას ჩვენი ყურადღება მიიქცია „Мезре кула-მ, რომელიც ხუთვერსიან რუკაზე „ქიოფრიჯის“ დასავლეთითაა აღნიშნული. შეიძლება „ყული-განისი“-ც ეს სოფელი იყოს.

„ყული“ (მრავლობითი ფორმით) სოფლის სახელად დადასტურებულია სამცხეშიც (ს. ჯიქია, გურჯისტანის ვილაეთის დიდი დავთარი, III, თბ., 1958, გვ. 107-108).

სოფლისავე სახელად გვხვდება „განისი“-ც (ყაზბეგის რაიონის კობის სასოფლო საბჭო. საქართველოა სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა, 1961, გვ. 88).

ხემშინი

მაკრიალის სასოფლო საზოგადოების სოფლების სიაში მე-11-ა – „მანელ-ოდლის“ (10) შემდეგ (ზ. ლიოზენი, დასახ. ნაშრ. გვ. 161).

ხუთვერსიან რუკაზე „Мезре Гамшин“-ის ფორმითაა აღნიშნული, „მეზრე კულა“-ს აღმოსავლეთით.

#50#

მანელ-ოღლი

მაკრიალის სასოფლო საზოგადოების სოფლების სიაში მე-10-ა – „ლიმანსა“ (9) და „ხემშინს“ (11) შუა (ზ. ლიოზენი, დასახ. ნაშრ. გვ. 161).

სოფელი „მანელ-ოღლი“ ხუთვერსიან რუკაზე „სოველის“ სამხრეთითაა აღნიშნული.

სოფლის სახელი წარმოდგება საგვარეულო სახელისაგან „მანელ ოღლი“ (მანელი-შვილი – მანველის-შვილი).

სოველი

მაკრიალის სასოფლო საზოგადოების სოფლების სიაში მე-7-ა – „ქიუფრიჯსა“ და „ყული-განისს“ შუა (ზ. ლიოზენი, დასახ. ნაშრ. გვ. 161).

ხუთვერსიან რუკაზე „მანელ-ოღლის“ (სამხრეთით) და „მაკრიალის“ (ჩრდილოეთით) შუაა აღნიშნული.

ამ სოფლის სახელწოდებას ჯერჯერობით ორი მცირედ განსხვავებული ფორმით ვიცნობთ: „სოველი“ (ზ. ლიოზენი) და „სოვილი“ (ხევა აღის წასული აჭარალიში, 1904 წ. გონია).

ბ. აჭარალიშმა, რომელიც საკმაოდ დიდხანს ცხოვრობდა „სოვილში“ („ტაიასთან“), შემდეგი სახელწოდებანი დაგვისახელა: პოტრა წკა(რ)ი – ღელე, ქილისედუზი – მინდორი, ქილისეკაფი – სათესი, მაისკი(შ)ოფუტე – სოფ. უბანი, კავაგდიბი – მინდორი.

ლიმანი

მაკრიალის სასოფლო საზოგადოების სოფლების სიაში მე-9-ა – „ყული-განისსა“ (8) და „მანელ-ოღლის“ (10) შუა (ზ. ლიოზენი, დასახ. ნაშრ. გვ. 161).

ხუთვერსიან რუკაზეა „ლიმანი“. ასევეა სიაშიც და ხალხურ მეტყველებაშიც (ირ. ასათიანი, ჭან. ტექსტ. გვ 38-39-40). დ. კლდიაშვილთანაა „ლიმანა“ (მემუარები, 1932, გვ. 355).

ლიმანელმა აიშე ხასანის ასულმა ბექაირიშ-დოლიძემ (დაბ. 1889 წ.), რომელიც გონიაშია გამოთხოვილი, მშობლიური სოფლის შემდეგ ადგილთა სახელები გაიხსენა: ღინკითი – სათესი, მანიაკეთი – სათესი, სენაკეთი – მინდორი, კარა-თეფე – მთა.

ლიმანი ზღვის ნაპირას მდებარეობს. აღნიშნულია ხუთვერსიან რუკაზეც. „ლიმანი“, როგორც ითქვა, ბერძნული „ლიმენ“-ის (ნავსაყუდელი) სახენაცვალი ფორმაა. იგივე სიტყვა გამოიყოფა სოფ. კვარიათის ერთი მცირე ნავმისადგომის სახელწოდებაშიც („ჭიტა ლიმანი“).

#51#

მაზიმ-ჩაი – მდინარე ლიმანის დასავლეთით. 1878 წელს ამ მდინარეზე გავიდა რუსეთ-თურქეთის საზღვარი (ზ. ლიოზენი, დასახ. ნაშრ. გვ. 156).

კოპშიში

სოფელი რუსეთ-თურქეთის 1878 წლის საზღვართან. ნ. მარი ხოფის კაზაში ასახელებს (ნ. მარი, მოგზ. გვ. 608).

ზ. ლიოზენტანაა „კოპშიში“ (დასახ. ნაშრ. გვ. 154). ნ. მართან – „კოტშიში“ (მოგზ. გვ. 608), ირ. ასათიანის ჩანაწერში – „კოქშიში“ (ჭან. ტექსტ. გვ. 195) და ა. შ.

სახელწოდება თურქულია (წარმოდგება „კოფმაკ“ ზმნიდან) და „მოწყვეტილს“ ნიშნავს.

კოპმუმ-ბურუნ – ადგილი კოპმიშში (ო. ჯევაიში). „კოფმუმ-ბურუნ“-ი (თურქ) – „კოპმუმის კონცხი“.

ზ. ლიოზენი ამ კონცხზე ასახელებს თურქულ საგუმაგოს, რუსული საგუმაგოდან რამდენიმე ნაბიჯის დაშორებით (დასახ. ნაშრ. გვ. 156).

ლიმანის დასავლეთით ხუთვერსიან რუკაზე კიდევ არის აღნიშნული თურქული საგუმაგო.

აბუ - ისლა

ხოფის უბნის სოფლების ქართულ სიაში პირველია (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 154), რუსულში მე-2-ა – „ხოფასა“ (1) და „ბაშქოი-ხიჩს||ფხიგს“ (3) შუა (იქვე, გვ. 165). ხუთვერსიან რუკაზე სოფ. ბაშქოის ჩრდილოეთითაა აღნიშნული ზღვის სანაპიროზე.

ქართულ სიაშია „აბუ ისლას ბუჯალი (აზლალა)“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 154), რუსულ სიაში ქართულადაა „აბუისლა“ (იქვე, გვ. 165), სხვაგანაა „აბუ ისლაჰი“ (იქვე, გვ. 158). ასევეა ხუთვერსიან რუკაზეც და ა.შ.

მ. ვანლიშისა და ა. თანდილაგას აზრით, ეს სახელწოდება არაბული წარმოშობისაა და „წმინდა წყალს“ ნიშნავს (ლაზეთი, გვ. 105. შენიშვნა).

არაბულია ამ საგეოგრაფიო სახელის მხოლოდ მეორე ნაწილი – „ისლაჰ“ (დ. ა. მაგაზანიკი, თურქულ-რუსული ლექსიკონი, გვ. 296). პირველი („აბუ“) კი სპარსულია და „წყალს“ ნიშნავს.

„აბუ“ ჭანეთის ტოპონიმიში ხშირია: „აბუ“ (სუფლა, ულია და სხვ.) – სოფელი, „აბუ-იალალი, „აბუ-მდინარე, „აბუ-ზულულ“ (ტბა) და სხვა (იხ. ქვემოთ).

#52#

ხუთკილომეტრიან რუკაზე „აბუ-ისლაჰ“-ის ნაცვლად „Буджак“-ია აღნიშნული. ეს სახელწოდება ხოფის უბნის სოფლების ქართულ სიაშიც გვხვდება (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 154), ირ. ასათიანის გამოცემულ ჭანურ ტექსტებშიც (გვ. 40) და სხვაგანაც.

ოსმალთა მფლობელობამდე ამ სოფელს აზლალა ერქვა. ეს სახელწოდება ხშირად იხსენიება ი. ყიფშიძის ჩანაწერებში (ჭან. მოგზ. გვ. 165, ჭან. ტექსტ. გვ. 5 და სხვ.). ამავე საგეოგრაფიო სახელის დამახინჯებული ფორმაა ნიგოთის ეკლესიის ერთ ასომთავრულ წარწერაში დადასტურებული „ანზილალი“-ც (Д. Бакрадзе, Археологическое путешествие по Гурии и Аджаре, 1878, გვ. 256).

ჭანეთის მიტაცების შემდეგ ამ სოფლის სახელად მკვიდრდება სპარსულ-თურქული სახელწოდება „აბუ-ისლაჰი“. სამეცნიერო ლიტერატურაში ეს ფაქტი XVII საუკუნის მიწურულსაა ნავარაუდები (მ. ვანლიში, ა. თანდილაგა, ლაზეთი, გვ. 105, შენიშვნა 2).

საამისო მონაცემებს ამ-ც ავტორები ასახელებენ და არც ჩვენ გაგვაჩნია ჯერჯერობით.

აზლალაში, როგორც ირკვევა, სოფლის ეკლესიას (ოხვამე) გარდა, ყოფილა მონასტერიც. ამას უნდა გულისხმობდეს ერთი იქაური მთხრობელის „ქილისეფე“ („ეკლესიები“), რომლებიც „ოხვამეს“ ზემოთ მდებარეობს (ი. ყიფშიძე, ჭანური ტექსტები, გვ. 7, XXXIII).

ამ „ქილისეფე“-ს წინამძღვარი უნდა ყოფილიყო თითქოს ის „ანზილალელი“, გიორგი წინამძღვარი, რომელიც ნიგოთის ეკლესიის ასომთავრულ წარწერაში იხსენიება (დ. ბაქრაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 256).

როდინდელია ეს წარწერა, ძნელი სათქმელია, რადგან დღეს უკვე მხოლოდ ბეჭდური სახითაა შემონახული, მაგრამ იგი უდავოდ აზღაღელი გიორგი წინამძღვრის ნიგოთში დამკვიდრების შემდეგ დროს მიეკუთვნება. გ. წინამძღვარი ჭანეთიდან ოსმალთა გაბატონების შემდეგ შეიძლებოდა წამოსულიყო მხოლოდ.

აზღაღის იმდროინდელი აყრა-ლტოლვის ხსოვნა უკანასკნელ ხანებამდეც კარგად ყოფილა შემონახული ამ სოფლის მკვიდრთა ხსოვნაში (ი. ყიფშიძე, ჭან, ტექსტ. გვ. 7).

აბუისლა – მდინარე, მოედინება სულთან სელიმის მთიდან და ერთვის ზღვას მისსავე მოსახელე სოფელთან (დასავლეთით). სახელწოდება პირველადია მდინარისათვის, შემდეგ კი სოფელსაც შეერქვა. ხუთვერსიან რუკაზე სახელი არ აწერია, ჩვენ „აბუისლაღალი“-ს სახით გვაქვს დადასტურებული (ხ. კახაილიში, მოლენი სარფი).

#53#

ბურბუმ-ოხვამე -- ი. ყიფშიძის ცნობით, ბურბუმ-ოხვამე ეწოდება აზღაღაში „ზულამ პიჯის“ (ზღვის პირის) ერთ ადგილს (ჭან. მოგზ. გვ. 165). ქართულად – „ღამურას სამლოცველო“.

მიღწეული იყო თუ არა იმ ადგილას სამლოცველო ან მისი ნაშთი, ამაზე მკვლევარი არაფერს ამბობს.

ისინა – მ. ვანლიშისა და ა. თანდილავეს ცნობით ასე იწოდება ადგილი აზღაღის ეკლესიის ქვემოთ, ზღვის ახლოს. „ისინა“ იხსენიება ერთ თქმულებაში „ქვანოღამისა“ („ქვაპატარძალა“).

აზღაღაში გათხოვილი პატარძალი რომ ისინას მისულა, შეჩერებულა და დედამთილისათვის ყველა გასაღების გამოგზავნა მოუთხოვია. დედამთილი მიმხვდარა, რასაც ესწრაფვოდა სარძლო და დაუწყევლია ქვად იქცესო. მასთან ერთად თითქოს მაყრიონიც გაქვავებულა (მ. ვანლიში, ა. თანდილავე, ლაზეთი, გვ. 106).

ამავე სახელწოდების მთას იხსენიებს ი. ყიფშიძეც (ჭან. მოგზ. გვ. 153), თუმცა მდებარეობა მითითებული არ აქვს.

„ისინა“ ადგილის ფიზიკურ-გეოგრაფიული თავისებურებიდან მომდინარე სახელწოდებაა და „უტყეოს“, „შიშველს“ ნიშნავს (ნ. მარი, ჭან. გრამ. გვ. 150).

ყომურძენი – ტყე. ი. ყიფშიძის დღიურშია „ყომურძენი“ (ჭან. მოგზ. გვ. 165). ასევეა აზღაღელი ასიე რეიზ-ოღლის მონათხრობშიც, რომელიც ირ. ასათიანმა ჩაწერა (ჭან. ტექსტ. გვ. 196). ბუჯაღელი რ. ჩეხიშის ცნობით, „ძენი“ აქ „ზენი“-ს ნაირსახეობა უნდა იყოს. „ზენი“ (ჭან.) – ვაკე, „ყომური“ – ტყემალი (შდრ. „ყუმური“, მდინარე, სოფელი საჩინოში).

ზენობა // ძენობა – ტყე. ი. ყიფშიძის დღიურში „ყომურძენის“ შემდეგაა დასახელებული (ჭან. მოგზ. გვ. 165). -ობ სუფიქსით ნაწარმოები ამ სახელწოდების ფუძეშიც „ზენი“ (ვაკე) გამოიყოფა.

მონტრაცელი – ტყე. ი. ყიფშიძის დღიურში „ზენობა-ძენობას“ მოსდევს (ჭან. მოგზ. გვ. 165). ბუჯაღელი რ. ჩეხიშის განმარტებით, მონტრაცელი „ამოთხრილს“, „ამონგრეულს“ ნიშნავს (შდრ. „მონტაცა“, ადგილის სახელი მოლენი სარფში) ერთ ხალხურ სასიმღერო ლექსში (მთქმელი რ. ჩეხიში), რომელშიც აზღაღის უპირატესობაა წარმოჩენილი ხოფასთან შედარებით, ნათქვამია:

აზღაღა კაი ქოი

ჩიმჩირიმ შურა გულუ,
ხოფა, დოლონტროცელის
ინდლერის ჟორა იულუნ.

#54#

გოგოგზა // კოკოგზა. ი. ყიფშიძე მხოლოდ პირველს (გოგოგზა) იცნობს და ტყის სახელად აქვს მიჩნეული (ჭან. მოგზ. გვ. 165). მხიგელმა შ. ხალილიმ-გიუვენმა (დაბ. 1892 წ.) ეს სახელწოდება „კოკოგზას“ ფორმით დაგვისახელა. მისი ცნობით, ასე იწოდება არა ტყე, არამედ ტყისკენ მიმავალი გზა, რომელიც აზლადასა და მხიგს შუა მდებარეობს. ეს გზა ოტოროჯესა და ოხვამეზე მიდის.

ზენდიდი. ი. ყიფშიძე ტყის სახელით მიუთითებს (ჭან. მოგზ. გვ. 165). ნიშნავს „ვაკედიდს“.

ოხვამე. ი. ყიფშიძესთან ასე იწოდება აზლადის ერთ-ერთი ტყე (ჭან. მოგზ. გვ. 165). ა. რეიზ-ოღლის მონათხრობში კი – გორა (ირ. ასათიანი, ჭან. ტექსტ. გვ. 196). ხუთვერსიან რუკაზეა „მთა“.

ადგილის სახელი „ოხვამე“ (სამლოცველო) ჭანეთში საკმაოდ ხშირია (შდრ. „ოხვამე“ მელენი სარფის, სუმჯუმის და სხვა).

დოლოყალა. მხიგელი შ. ხალილიმ-გიუვენის ცნობით, „ასე იწოდება სასირე ადგილი აზლადაში. ბადეებს ჰკიდებენ და უდარაჯებენ მტრედს. უამრავი ბადე მინახავს მე იქ. ბადის პატრონები ქოხში იმალებიან და იქიდან უთვალთვალევენ ჩიტებს. მხოლოდ ერთი შურდულმომარჯვებული კაცი ზის ცხემლის ხეზე, რომელიც ასორმოცდაათიოდე მეტრის მოშორებით დგას იმ ადგილიდან. როცა მტრედების გუნდი მოახლოვდება, ხის კაცი სტყორცნის შურდულით ხის ნაჭერს, რომელიც ზუზუნით მიაპობს ჰაერს და თავზარს სცემს მტრედებს, რომლებსაც ის მტაცებელთა (შევარდენი, მიმინო) ხმად ეჩვენებათ და საოცარი სისწრაფით ეშვებიან ქვემოთ და ცვივიან ბადეებში. იმ მეშურდულეს „იყალუ“-ს ეძახიან“.

აზლადელი ა. რეიზა-ოღლის მონათხრობშიც „დოლოყალა“ (ირ. ასათიანი, ჭან. ტექსტ. გვ. 196), ი. ყიფშიძესთან კი „დოლოყანა“ (ჭან. მოგზ. გვ. 165), რაც სწორი არაა.

ა. რეიზ-ოღლი დოლოყალას ოხვამესთან ასახელებს (ირ. ასათიანი. ჭან. ტექსტ. გვ. 196).

ნოსტონი – ტყე. ასეთი ფორმით დაგვისახელა ეს ტოპონიმი ბუჯალელმა რიზა მუჰამედის ძე ჩეხიშმა (დაბ. 1901 წ.). ი. ყიფშიძესთანაა „ნოსტალე“ (ჭან. მოგზ. გვ. 165). ამისგან მცირედ განსხვავებულია „ნოსიტანე“ ყიფშიძესთან სხვაგანაც გვხვდება (ჭან. ტექსტ. გვ. 4). ჩვენს ინფორმატორს არც „ნოსტალე“ გაუგონია და არც „ნოსიტანე“. მან კარგად იცის მხოლოდ „ნოსტონი“. მისი ცნობით, იგი აზლადას და ბუჯალს შორის მდებარეობს.

ეს სიტყვა ათინურ კილოკავში „ლოსტონის“ ფორმით გვხვდება, ვიწურში – „ლოსტონის“, ხოლო ხოფურში – „ნოსტონის“ (ნ. მარი, ჭან. გრამ. 163). მას რამდენიმე მნიშვნელობა აქვს: მოლიპული, გლუვი და სხვა (იქვე).

ნობაგენე – ტყე (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 165). ნო-ე აფიქსური წარმოების ამ ტოპონიმის ფუძეა „ბაგენი“, რაც ხოფურსა და ვიწურში თივის, სიმინდისა და სხვათა შესანახ ნაგებობას ეწოდება. შდრ ნალია, სერენდე (ნ. მარი, ჭან. გრამ. გვ. 128). ნობაგენე, ადგილი, სადაც „ბაგენი“ იდგა ოდესღაც.

ნომოხელი – ტყე (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 165).

ჯახჩე – ტყე (იქვე). ქართულად – „ხეთეთრა“.

დობირანჯე – ტყე. აზლადის ტოპონიმი ი. ყიფშიძისეულ სიაში „ჯახჩესა“ და „სოტირას“ შორის იხსენიება (ჭან. მოგზ. გვ. 165).

„დობირანჯე“ მიმდებარეობდა -ანჯ ზანური ფორმანტით ნაწარმოები ტოპონიმია სიტყვისაგან „დობირა“. ი. ჯავახიშვილის ვარაუდით, „თავდაპირველად დობირა ანუ დობერა სავენახე მიწას ჰნიშნავდა“ (მისი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, II, 1935, გვ. 132).

რაც შეეხება -ანჯ ფორმანტს ის -ენჯ-ის ნაირსახეობაა. ამ უკანასკნელის შესახებ 1937 წელს ვ. თოფურია წერდა: „დღეს იგი უქმი სუფიქსია. ხმარებიდან გამოდევნა მისმა მორფოლოგიურმა მონაცვალე -ალმა. მას ფონეტიკურად და მორფოლოგიურად შეესატყვისება ქართული -არ ბოლოსართი, რომელთანაც ვინაობის მაწარმოებელ -არ-ს კავშირი არა აქვს“. (ვ. თოფურია, -ენჯ სუფიქსი მეგრულში, ენიმკის მოამბე, I, 1937, გვ. 144).

„დობირა“ ჭანეთის საგეოგრაფიო სახელებში სხვაგანაცაა დადასტურებული, მაგ. „ჯანუთ-დობირა“ – სოფელი ხალას ხეობაში (იხ. ქვემოთ).

სოტირა – ტყე. (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 165).

„სოტირა“ ბერძნული „სოტერია“-ს სახენაცვალი ფორმა უნდა იყოს. ამ სახელწოდების ქალაქიც იყო ერთ დროს შავი ზღვის სანაპიროზე. კ. პორფიროგენეტი მას („სოტერიუპოლისს“) აბაზგიის სამხრეთ საზღვარზე ასახელებს (გეორგია, IV₂, 1952, გვ. 233).

ქვამჩირე – ტყე (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 165). ამ სახელწოდების პირველი ნაწილი (ქვა) ხშირია ჭანეთის ტოპონიმიაში, ხოლო „მჩირე“ ჯერჯერობით მხოლოდ ერთხელ გვაქვს დადასტურებული. იგი ზანური სიტყვაა და „ფართოს“ ნიშნავს (გ. როგავა, დასავლეთ საქართველოს ზოგი გეოგრაფიული სახელწოდების ეტიმოლოგიისათვის, თბილისის სახ. უნივერსიტეტის ფილოლოგიის ფაკულტეტის IV სამეცნიერო სესია, მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები, 1959) „ქვა მჩირე“ – „ქვაფართო“ (შდრ. ოჩამჩირე, ტყაჩირი და სხვა).

#56#

პლაკიშთი – ტყე (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 165).

ამ სახელწოდების პირველი სიტყვა „პლაკე“ უნდა იყოს. „პლაკე“ სალ, ფრიალო, პიტალო ადგილს ეწოდება (შ. ნიჭარაძე, დასახ ნაშრ. გვ. 299).

„პლაკი“ საკმაოდ გავრცელებული ტოპონიმია სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში: „პლაკიანი“, „პლაკნარა“, „პლაკიახო“, „პლაკითავი“ და სხვა (ი. სიხარულიძე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმიკა, I, გვ. 74, 78, 128, 135). აქაც „პლაკისთავი“ გვაქვს („პლაკიშ (ჭან.) – პლაკის, „თი“ (.ჭან.) – თავი).

სულტან სელიმიშ დალი – მთა აზლადში. ა. რეიზა-ოღლის მონათხრობშია „სულტან სელიმიშ დალი“ (ირ. ასათიანი, ჭან. ტექსტ. გვ. 196). ი. ყიფშიძესთანაა „სულთან სელიმი“ (ჭან. ტექსტ. გვ. 7). ასევეა ხუთვერსიან რუკაზეც. ხუთკილომეტრიან რუკაზე „სულტან-სელიმ-თეფე“. ი. ყიფშიძის ჩანაწერით, „სულთან სელიმი“ გორაა „აზლადური ოხვამეს“ თავზე (ჭან. ტექსტ), ხუთვერსიან რუკაზე ოხვამეს სამხრეთითაა აღნიშნული. აღნიშნულია ხუთკილომეტრიან რუკაზეც.

ბაშქოი – მთა აზუისლას სამხრეთით (ხუთვერსიანი რუკა). „ბაშქოი“ (თურქ.) – თავსოფელი. ორონიმი წარმოდგება სოფლის სახელისაგან.

ბაშქოი

ხოფის უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-14-ა – „წკარყინასა“ (12) და „ჟურპიჯს“ (14) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 154), რუსულში – მე-3-ა (ფხიგთან ერთად იქვე, გვ. 165).

ხუთვერსიან რუკაზე მთა „ბაშქოის“ დასავლეთით და „აზუისლას“ სამხრეთითაა აღნიშნული.

ჟურპიჯი

ხოფის უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-14-ა – „ბაშქოისა“ (13) და „ხიგ“-ს (15) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 154); ასევეა რუსულშიც (იქვე, გვ. 166). ხუთვერსიან რუკაზე სოფ. ბაშქოის სამხრეთითაა აღნიშნული.

ნ. მართანაა „ზურპიჯი“ (მოგზ. გვ. 614). ასევეა რუსულ სიაშიც (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 166), ქართულ სიაში „ჟურპიჯი (იქვე, გვ. 154), ხუთვერსიან რუკაზე „Зурпы“.

#57#

ჟურპიჯ – ზურპიჯი ზანური კომპოზიტია და „ორპირს“ ნიშნავს, შდრ. ორპირი (რიონზე, ყოროლისწყალზე და სხვა).

ფხიგი

ხოფის უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-15-ა „ჟურპიჯსა“ (14) და „ზალუნას“ (16) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 54). ამავე ნომრითაა აღრიცხული რუსულ სიაშიც „ზურპიჯსა“ (14) და „წკარისთას“ (16) შუა (იქვე, გვ. 166). ხუთვერსიან რუკაზე „ზურპი“-ს აღმოსავლეთითაა აღნიშნული.

ეს სახელწოდება ნ. მარს „ფხიკი“-ს ფორმით მოაქვს (მოგზ. გვ. 615).

ქართულ სიაშია „ხიგი // ხიგობა“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 154), რუსულში – „Хичи“ და გვერდით ქართულად უწერია „ფხიგი“ (იქვე, გვ. 165) ხუთვერსიან რუკაზეა „Хичы“. ჭანურ ჩანაწერებშია „მხიგი“ (ირ. ასათიანი, ჭან. გვ. 195) და ა. შ.

მხიგელი შ. ხალილიმ-გიუვენის ცნობით, ეს სოფელი საკუთრივ მხიგისა და მერკულეთისაგან შედგება. 1905 წლამდე, ვიდრე შ. ხალილიმში მშობლიურ სოფელს დატოვებდა, იქ 60 კომლამდე ყოფილა. ესენი იყვნენ: კასიმშიები, ხალილიშიები, აჭარალიშიები, დიშლიშიები, ჩეხიშიები, იამფერიშიები, ბუიუქლიშიები და სხვ.

სოფელს ჰქონდა ქვის დიდი ჯამე, ხოჯად იყო მემედ დალალიში.

ნოკარავენი – ადგილი მხიგში. შ. ხალილიმ-გიუვენის თქმით, ეს 2 ჰა ფართობის მიწა მამამისს – ხასან ხალილიმს, რომელიც ბათუმში ვაჭრობდა, ხასან კასიმშიისაგან უყიდია 1905 წელს „25 წითელად“. 0,5 ჰა თხილს ეჭირა (გირესუნის ჯიშისას), ხოლო დანარჩენი საყანე იყო. საზღვარზე თხმელები ყოფილა შემორიგული ადესა ვენახით.

ნოკარავენი ნახომალღევს ნიშნავს. წარმოება (ნო-ენ-ი) ჭანურია, ხოლო ფუძე – ბერძნული. „კარავი“ (ბერძნ.) – ხომალდი, ორთქლმავალი (ნ. მარი, ჭან. გრამ. გვ. 153). სახელწოდება უკავშირდება იმ ქვიშნარ ბორცვს, რომელიც ამ ადგილასაა, შ. ხალილიმ-გიუვენის ცნობით, მისი სიმაღლე 4-5 მეტრამდე აღწევს, ფართობი კი ათიოდე კვადრატული მეტრი იქნება. მისივე

თქმით, ამ ბორცვზე შემონახულია ასეთი თქმულება: მხიგელები ოდესღაც უკმაყოფილონი ყოფილან იმით, რომ ხოფელები მშვენიერი ნავებით დასეირნობდნენ ზღვაზე, ხოლო ისინი #58#

ფეხით დადიოდნენ. და ერთ დღეს ზღვის ძლიერ ნისლში გაეხვია მხიგი. მხიგელებმა იგი ზღვად მიიღეს, სასწრაფოდ ააგეს გემი და ამ ბორცვიდან ზღვად მიჩნეულ ნისლში შეაცურეს. მაგრამ თქვენს მტერს, რაც იმათ დაემართათ. გემიც დაიმსხვრა და მის ეკიპაჟსაც არ დადგომია კარგი დღე. 40 კაციდან თურმე გადარჩა მხოლოდ ერთი კაცი, რომელიც ძლივსდა მოლასლასებდა კოჭლობით. როდესაც ჰკითხეს საქმის ვითარება, ის გულისამაჩუყებლად მოჰყვა თურმე, რაც მოხდა და ბოლოს დასძინა: „აზლაჰა კეზაე ოღრადუგო – კინაღამ არ დავიღუპეთო“.

– ესაა კინაღამ? – შენიშნა მთქმელმა, და განაგრძო: მეზობელი სოფლების მცხოვრებლები ასე ხუმრობენ მხიგელებზე. არც მხიგელები უდებენ მათ ტოლს და თავის მხრივ მრავალ სახუმარო ამბებს ჰყვებიან მაკრიალელებზე, ხოფელებზე და სხვებზე.

ანალოგიურ ხუმრობანი საქართველოს სხვა კუთხეებშიც არის გავრცელებული.

ონდღულაფუ – ტყე, „ფაჩმაშკუჩხეს ზევითაა. შქერნალი და მიმინოების დასაჰკერი ადგილია. ქვევით ჟურპიჯი და მისი თევზიანი ღელეა. სახელწოდება დნობაზე მიგვითითებს. ალბათ, ერთ დროს იქ მადანს ადნობდნენ“ (შ. ხალილიშ-გიუვენი).

ვარანგითი – „ადრე მინდორი იყო, ახლა სამოსახლოა. მდებარეობს ნოკარავენის მეზობლად. ფლობდნენ კასიმიში, დემირალიში და შაქირიში. ჩემს ბავშვობაში გაშვებული იყო და სათამაშოდ ვიყენებდით, დასახლებას ვერვინ ბედავდა, რადგან ვინც დაჯდა, ვერავინ გაიხარა“ (შ. ხალილიშ-გიუვენი).

ქვამურგი – სათესველია. კვერცხივით ქვებია და ამიტომ უწოდებენ ასე. ქვამურგი (ჭან.) – ქვამრგვალი (შ. ხალილიშ-გიუვენი).

ბურთა – ტყე. (შ. ხალილიშ-გიუვენი).

ბურთაშღალი – „ბურთას ტყიდან მოედინება და ამჭიმესღელეს ერთვის“ (შ. ხალილიშ-გიუვენი).

მთუთიკვათა – „ტყეა. ჭარბობს ცხემლა, წაბლი და წიფელა. ნადირიანია: ბევრია დათვი, გარეული ღორი და სხვა“. (შ. ხალილიშ-გიუვენი). სახელწოდება „დათვის კიბეს“ ნიშნავს („მთუთი“ (ჭან.) – „დათვი“, „კვათა“ – „კიბე“).

ამ ადგილს უნდა გულისხმობდეს ნ. მარის „მთუთიკვათა“-ც, რომელსაც „სელიმ-სულტან-თეფესი“-დან ნახევარი საათის სავალზე ასახელებს (ჭან. გრამ. გვ. 154). ამისვე სახენაცვალი ფორმა უნდა იყოს „დუდიკვათა“, რომელიც ი. ყიფშიძეს აზლადის ადგილებში აქვს მითვლილი (ჭან. მოგზ. გვ. 165).

ფორუ – „ტყეა. ხალილიში და კასიმიში ფლობდნენ. უღრანი ტყეა, საშიში ადგილი და სახელიც აქედან შეერქვა“ (შ. ხალილიშ-გიუვენი).

#59#

ფორუშღალი – ღელე. „მოედინება ფორუს ტყიდან და ერთვის ამჭიმეს წყალს“ (შ. ხალილიშ-გიუვენი).

ფატმაშკუჩხე – ადგილი ფორუსლეღეში. „ღელისპირას სიპის ქვაა, რომელზეც ცხენის ნალი და ადამიანის ტერფია გამოსახული. გადმოცემით, ეს უკანასკნელი ვინმე ფატმას ტერფია, ხოლო პირველი მისი ცხენის ნალი. ფატმა თითქოს ამ გზით წასულა საომრად“ (შ. ხალილიმ-გიუვენი). ფატმაშკუჩხე – ფატმასფეხი. ფატმა – ქალის საკუთარი სახელი, კუჩხე (ჭან.) – ფეხი (ნ. მარი, ჭან. მოგზ. გვ. 160).

მერკულეთი

„მხიგის შემავალია. სახლობენ ჩეხიშები, 1905 წლამდე 40 კომლამდე იქნებოდნენ. ჰქონდათ ხის პატარა ჯამე, რომელსაც ემსახურებოდა მოლა იბრაიმ ჩეხიში“ (შ. ხალილიმ-გიუვენი).

ხიგობა

ხოფის უბნის სოფლების ქართულ სიაში „ხიგის“ ვარიანტად არის მიჩნეული (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 154), რუსულში მხოლოდ „ხოგობაა“ (იქვე, გვ. 66). ხუთვერსიან რუკაზე არაა აღნიშნული. შ. ხალილიმ-გიუვენის ცნობით, „ეს ხემშინური სოფელი მხიგიდან ნახევარი საათის სავალზეა დაშორებული“. ამ სოფლის ხემშინურობა ი. ყიფშიძის მასალებითაც დასტურდება (ჭან. მოგზ. გვ. 154, 166).

ხიგიდა-დერესი – ხევი. ხოფის უბნის სოფლების რუსულ სიაში ამ მდინარეზეა მითითებული სოფ. ზალუნა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 166). ხუთვერსიან რუკაზე ხევს, რომლის მარცხენა სანაპიროზეც ეს სოფელია აღნიშნული, სახელი არ აწერია. იგი „ხიგის“ მიდამოებიდან მოედინება და სახელიც ამ სოფლისა მიუღია (ერთვის „ხოფა-ჩაის“ სოფ. ჩაუშლისთან).

ზალონა

ხოფის უბნის სოფლების ქართულ სიაში – მე-16-ა „ხიგის“ (15) შემდეგ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 154), რუსულში – მე-17-ა „კისესა“ (6) და „ჩაუშლის“ (8) შუა (იქვე, გვ. 166).

ზ. ლიოზენთან ეს სახელწოდება „ზალონა“-დ იწოდება (დასახ. ნაშრ. გვ. 154). ასევეა ხოფის უბნის სოფლების სიებშიც (იქვე, გვ. 154, 166), მხოლოდ რუსულს უწერია გვერდით „ზალონა“ (იქვე, გვ. 66), ასევეა ხუთვერსიან რუკაზეც. ამავე რუკაზე ეს სოფელი „ხიგის“ სამხრეთითაა აღნიშნული.

#60#

ზალონა – მთა. ხუთვერსიან რუკაზე აღნიშნულია ამავე სახელწოდების სოფლის აღმოსავლეთით.

ბუჯადი

ხოფის უბნის სოფლების რუსულ სიაში ორთახოფასთანაა დასახელებული (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 166). ხუთვილომეტრიან რუკაზე ლიმანსა და ხოფას შუაა აღნიშნული ზღვის სანაპიროზე.

ბუჯადელი რ. ჩეხიშის ცნობით „ეს პატარა სოფელი ორთახოფასავით ფორთოხლების ბაღებშია ჩაფლული. ჰქონდა ხის ჯამე და დაწყებითი სკოლა. მოსახლეობენ: კარალიშები, ჩეხიშები, შეერიშები, ქელერჯიშები, აზაკლიშები და სხვ.“

ბუჯადი თურქული „ბუჯაკ“-ის (კუთხე) დიალექტური ფორმაა.

გელექთონი – მთა. „აბუისლადან ბუჯაღისაკენ მიმავალ გზაზეა. სახელწოდება „მოსახვევს“, „მისაქციელს“ ნიშნავს“ (რ. ჩებიში).

პეტროღალი – ღელე. „მოედინება ზენის გორადან და ერთვის ზღვას. შესართავთან ჩემს დროს მოწყობილი იყო სათევზე. ახლა იქ ელექტროსადგურია, რომელიც ზღვიდან ამოტუმბული წყლით მუშაობს“ (რ. ჩებიში).

ეს ბერძნულ-ჭანური ჰიდრონიმი – კლდის ღელეს ნიშნავს. პეტრო-პეტრა (ბერძ.) – კლდე, ღალი (ჭან.) – ღელე.

გენახვალე – ადგილი პეტროღალის შესართავში. „იქ სარეცხს რეცხენ ხოლმე და სახელიც აქედან წარმოდგა“ (რ. ჩებიში).

ზენისი – გორა. „მაღალი გორაა, თავზე მოვაკებაა და სახელიც („ზენისი“ – „ვაკისა“) აქედან წარმოდგება“ (რ. ჩებიში).

„ზენისი“ იხსენიება ერთ ბუჯაღურ სასიმღერო ლექსში, რომელიც რ. ჩებიშისაგან ჩავიწერეთ:

ზენის ვორტი თუნაში ნატიშ კულე,
იანი, იანი, გელიტი ონდღემ კულე.

მაფა წკა(რი) – წყარო. რ. ჩებიშის ცნობით, ეს წყარო „მდებარეობს შუა სოფელში, მიდილიშებისა და ქუჩუკ-აბდულიშების უბანში. გამოდის კლდიდან, ძალიან კარგი წყალია. ადრე ღარზე იყო მოწყობილი, ახლა არ ვიცი“.

ეს წყარო იხსენიება ერთ რევოლუციამდელ სასიმღერო ლექსში. ჩავიწერეთ რ. ჩებიშისგან.
მაფაწკა(რი) მაძი(რი)ენ კარანლიული
მუგეგიღეს ასიმ გიორენღული.

#61#

ამ წყაროზე ცნობები შეუკრებია ი. ყიფშიძესაც. მისი მთქმელი ყოფილია მემედ-ალი ჩეფიში (ამ გვარ-სახელს მეცნიერი თურქულ ოფიციალური ფორმით – ჩეფ-ოღლი – იხსენიებს).

მ. ჩეფიში მაფა-წკარს ხოფის აღმოსავლეთით ასახელებს, ამ უკანასკნელიდან ნახევარი საათის სავალზე (ი. ყიფშიძე, ჭან. ტექსტ, გვ. 32).

იმავე მთქმელის სიტყვით, „მაფა-წკარი“ თითოქოს „ქართველთა მეფის („ვადიშაჰის“) თამარის“ წყაროს ნიშნავს (იქვე, გვ. 33). საინტერესოა, რომ მთხრობელს აქ „ბერი კაცების ნათქვამიც“ დაუმოწმებია (იქვე).

ამ ფაქტში უთუოდ არის შორეული გამოძახილი თამარ მეფის სახელის ოდინდელი პოპულარობისა ჭანეთში, მაგრამ ეს „მაფაწკარის“ მაინც გვიანდელი გააზრებაა და მეორეული ამბავია. მისი პირვანდელი შინაარსის შესაცნობად კი ძალიან საინტერესოა იმავე ჩეფ-ოღლის ცნობა: „მთელ სოფელში სხვა ასეთ კარგი წყალი არ არის“ (იქვე, გვ. 32) – მაშასადამე, არა „მეფის წყარო“, არამედ – „მეფე წყარო“.

ერთ „მაფა-წკაი“-ს სადღაც „ტყეში“ ასახელებს ა. რეიზ-ოღლიც (ირ. ასათიანი, გვ. 196).

ბუჯაღის „მაფა-წკარის“ მახლობლად (ქვემოთ, ასიოდე ნაბიჯზე ყოფილა ძველი საწნახლის ნაშთი (ი. ყიფშიძე, ჭან. ტექსტ. გვ. 32).

გიაურმეზარე – მაღალი გორაკი „მაფა-წკარის“ ზევით, რომელზეც „ძველი სასაფლაო“ ყოფილა (ი. ყიფშიძე, ჭან. ტექსტ. გვ. 4) და სახელწოდებაც მისგან წარმოდგება. „გიაური“ (თურქ.) – „ურჯულო“ (ამ შემთხვევაში ქრისტიანი), ხოლო „მეზარე“ – „საფლავი“.

ნოსიტანე – ადგილი „მაფა-წკარსა“ და „გიაურმეზარეს“ შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. ტექსტ. გვ. 4). ჩვენმა ბუჯადელმა ინფორმატორმა (რ. ჩეხიში) ასეთი ტოპონიმი ვერ დაგვიდასტურა.

ნეფერლული – ტყე. „საჩიტე ბადებს ჰკიდებენ შემოდგომაზე და სამხრეთისაკენ დამრულ ფრინველებსაც ბლომად იჭერენ. იქ ისეთი ყელია, რომ ფრინველი გვერდს ვერ აუქცევს“ (რ. ჩეხიში).

ჭიტა ბუჯალი

რ. ჩეხიშის სიტყვით, „ჭიტა ბუჯალი ბუჯალის უბანია, რომელშიც ცხოვრობენ ჩეხიშები და კეფალიშები“.

ჭიტა ბუჯალს იხსენიებს ი. ყიფშიძე ჭანეთში მოგზაურობის დღიურში. იქვე დასახელებულია რამდენიმე ტოპონიმიც (ჭან. მოგზ. გვ. 177).

#62#

კირი-ჭვერი – იხსენიება ი. ყიფშიძის დღიურში (იქვე, გვ. 177).

რ. ჩეხიშის ცნობით, „კირი-ჭვერად იწოდება ბუჯალისა და ჭიტა ბუჯალის სასაფლაო. „კირი-ჭვერი“ ნიშნავს „კირდამწვარს“. მის ახლოს თეთრი ფილაქნებია და იმას წვავდნენ ალბათ. ჩემს ახალგაზრდობაში ასეთ საქმიანობას აღარ მისდევდნენ“.

კიკივათი – ადგილი კირი-ჭვერის ზემოთ (იხსენიება ი. ყიფშიძის დღიურში, გვ. 177).

ლორიგინძე – ადგილი ჭიტა ბუჯალსა და ორთახოფას შუა (იქვე).

ოჭოთურა

სოფელია თუ უბანი? როგორც ი. ყიფშიძის დღიურიდან ჩანს, ჭიტა-ბუჯალსა და ორთახოფას შუა უნდა იყოს. ი. ყიფშიძეს იქ ღამე გაუთევია ვინმე ომერთან (ჭან. მოგზ. გვ. 177). ოჭოთურა (ჭან.) – საწვეთურა.

ორთა ხოფა

ხოფის უბნის სოფლების ქართულ სიაში – მე-2-ა – „აბუისლას ბუჯალსა (აზლადა)“ (1) და „წკარისთის“ (3) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 154). რუსულში – მე-4 – „ბაშქოი-ხიჩი“ „ფხიგსა“ (3) და „პერონითს“ (5) შუა (იქვე, გვ. 165-166). ხუთვერსიან რუკაზე ხოფის ჩრდილოეთითაა აღნიშნული, ზღვის სანაპიროზე.

გ. ყაზბეგი ორთა ხოფას ჭანეთის უმშვენიერეს სოფლად თვლიდა. იგი ჩაფლული ყოფილა კაკლის, ფორთოხლის, მალლარი ვენახისა და სხვათა მშვენიერ ბაღში. ამას ზედ ერთვოდა ჯანსაღი ჰავაც. გ. ყაზბეგისავე სიტყვით, ამ მხრივ მას მხოლოდ აბუისლა თუ გაუწევდა მეტოქეობას და ისიც მარტოოდენ იმ უპირატესობით, რომ უკანასკნელის წყალი სჯობს ორთა ხოფისას (გ. ყაზბეგი, დასახ. ნაშრ. გვ. 192).

ორთა ხოფა შუახოფას ნიშნავს (ორთა (თურქ) – შუა) ხშირად გვხვდება სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმიში.

ჭიტა ღალი – „პატარა ღელეა, წისქვილს ვერ ააბრუნებს, ერთვის ზღვას“ (ორთახოფელ ლ. ნ. კარაახმეტში-გიუვენის ცნობა).

ზუღაშპიჯიშ დუზი – საყანეები („ზღვისპირის მინდორი“) – ლ. ნ. კარაახმეტში).

#63#

კავადიბი – „ჯამეს მიდამოები“ (ლ. ნ. კარაახმეტიში). „კავად“ „კავაკ“-ის (თურქ. – ჩინარი, ალვისხე) დიალექტური ფორმაა. „დიბი“ (თურქ.) – „ძირი“.

ჭურჭალალი – ლელე. „პატარა ლელეა. მის მიდამოებში ბუდობს პატარა ჩიტი, რომელსაც ჭურჭას ვეძახით და ლელესაც ამიტომ უწოდებენ ჭურჭალას (ლ. ნ. კარაახმეტიში, შ. ხ. გიუვენის). რ. ჩებიშის ცნობით, „ჭურჭას გურიაში ყელყვითელას ეძახიან“.

თოლოქრო

ი. ყიფშიძის დღიურში ორთახოფას ზემოთ („ჟილე“) არის დასახელებული (ჭან. მოგზ. გვ. 165). თოლოქროს უნდა გულისხმობდეს ხოფის უბნის სოფლების რუსული სიის „თალაქორი“, რომელიც ორთახოფის ახალშენად იხსენიება (იქვე, გვ. 166).

თოლოქრო (ჭან.) – თვალქრო.

ხოფა

ამავე სახელწოდების უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-3-ა „ორთა ხოფასა“ (2) და „წკარისთის“ (5) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 154). რუსულში – 1 (იქვე, გვ. 165). ხუთვერსიან რუკაზე აღნიშნულია ორთა ხოფის დასავლეთით, მდ. ხოფა-ჩაის შესართავში.

XI-XII საუკუნის ქართულ წყაროებში ეს საგეოგრაფიო სახელი „ხუფათი“-ს ფორმით იხსენიება (მატიანე ქართლისა, ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 209, 304; დავითის ისტორიკოსი, იქვე, გვ. 333, 338).

ევლია ჩელებთანაა „ხოზანი“ (მოგზ. წიგნი, I, გვ. 94). ვახუშტისთან – „ხოფჯა“ (აღწერა, გვ. 689), კ. კობთან – „ხოფა“ (Wanderung im oriente während jahre 1843 und 1844, II. Reise im pontische gebirge und türkischen Armenien Weimar, 1846, გვ. 126. ქვემოთ Warderung), გ. ყაზბეგთან – „ხოფა“ (მისი, სამი თვე თურქეთის საქართველოში, გვ. 99-103 და სხვ.).

ხოფა-ხუფათი ჭანეთის ერთ-ერთი უძველესი პუნქტია.

ევლია ჩელები (XVII ს.) „ხოზანს“ „დაბა“-დ იხსენიებს (დასახ. ნაშრ. გვ. 94), ვახუშტი – „მცირე ქალაქ“-ად (აღწერა, გვ. 689).

ამჟამად ქალაქი ხოფა მისივე სახელის ილჩეს ადმინისტრაციული და ეკონომიური ცენტრია (ნ. ნაჭყებია, თურქეთი, 1970, გვ. 121).

დეფნელული – ქალაქის განაპირა ადგილი, დაფნარი. ახლანდელი ჩაის ფაბრიკის მიდამოები (შ. ხალილიშ-გიუვენის ცნობა).

#64#

ნადირათი – გორაკი. ი. ყიფშიძის ცნობით, ამ გორაკზე დიდი, ძველ ეკლესიის ბალავრის ნაშთებია (ჭან. ტექსტ. გვ. XXXII).

ქილისე – გორაკი. სახელწოდება წარმოდგება იმ „ქილისე“-საგან (ეკლესია), რომელიც აქ იდგა ქრისტიანობის დროს.

ხოფაში მონასტერიც იყო. ეს ქრისტიანული დაწესებულება XVIII საუკუნის 50-იან წლებშიც მოქმედია. ამის მოწმობაა 1753 წელს დადასტურებული ხოფის მონასტრის ეპისკოპოსი (შ. ლომსაძე, სამცხე-ჯავახეთი, თბილისი, 1975, გვ. 300).

ბუღიათი – გორაკი ხოფაში (ხ. კახაილიშის ცნობა. ჩვენ, მოლენი სარფის დღიური, 17.VII.1967).

დიმიტითი – გორაკი იქვე (იმავე ინფორმატორის ცნობა).

ხოფა-წკარი – მდინარე. მოლენი სარფელი ხ. კახაილიშის თქმით „ხოფა-წკა(რი)“ (ჩვენი, მოლენი სარფის დღიური (17.VII.1967). ვახუშტისთანაა „მდინარე ხობჯისა“ (აღწერა, გვ. 689), ხუთვერსიან რუკაზე „ხოფა-ჩაი“.

ეს მდინარე ჭანეთის მთიდან მოედინება და ერთვის ზღვას ხოფაში. ხეობა გრძელი არ არის (სულ 9 ვერსის სიგრძისაა – გ. ყაზბეგი, დასახ. ნაშრ. გვ. 99), მაგრამ ამ მხარის სამეურნეო და პოლიტიკურ ცხოვრებაში მუდამ დიდ როლს ასრულებდა, რადგან მასზე გადიოდა (დღესაც გადის) ჭოროხის ხეობასთან დამაკავშირებელი მოკლე და მარჯვე გზა.

სუნდურა

ხოფის უბნის სოფლების ქართულ სიაში არ იხსენიება, ხოლო რუსულში ხოფასთანაა დასახელებული (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 165). ხუთვერსიან რუკაზე ხოფის აღმოსავლეთითაა აღნიშნული.

ერთ ხალხურ ლექსში, რომელიც მოლენი სარფში ჩავიწერეთ ხ. კახაილიშისაგან, სუნდურა დახასიათებულია, როგორც „დუზი, დუზი“ („ვაკე, ვაკე“). (ჩვენი, მოლენი სარფის დღიური, 17.VII.1967).

კულე-დიბი

ნ. მარი ხოფის დასავლეთით ასახელებს (მოგზ. გვ. 615). ი. ყიფშიძის ერთ ჩანაწერში „სუნდურასა“ და „ამჭიშე“ შუა დასახელებული (ჭან. მოგზ. გვ. 165).

ხოფის უბნის სოფლების სიებში ეს სოფელი არ იხსენიება, არც ხუთვერსიან და ხუთკილომეტრიან რუკებზეა აღნიშნული.

ნ. მართანაა „კალა-დიბი“ (მოგზ. გვ. 615) – ი. ყიფშიძესთან „კულე-დიბი“ (ჭან. მოგზ. გვ. 165). ამ ფორმით დაგვისახელა ის მხიგელმა შუქრი ხალილიმ-გიუვენმაც. მისივე ცნობით, #65#

„კულე-დიბი ხოფასა და სუნდურას შორისაა. ხოფაში რომ მივდივართ, ხელმარჯვნივ რჩება. დიდი სოფელია გორისძირას, მოსახლეობენ: მოშნალიშები, იაჯიშები, თერზიშები, მემიშიშები და სხვა საგვარეულოები. „კულე დიბი“ „ციხისძირს“ ნიშნავს. ციხე მე იქ არ მინახავს, ალბათ იმ დიდ გორაზე თუ იყო ოდესმე“.

ამჭიშე

ხოფის უბნის სოფლების რუსულ სიაში ხოფასთანაა დასახელებული (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 165). ხუთვერსიან რუკაზე არაა აღნიშნული. მოლენი სარფში ჩვენს მიერ ჩაწერილ ერთ ხალხურ ლექსში „ამჭიშე“, „ღალი, ღალი“ (ღელე, ღელე“) სოფლადაა დახასიათებული (ჩვენი, მოლენი სარფის დღიური. მთქმელი ხ. კახაილიში. 18.VII.1967).

ჩაუშლი

ხოფის უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-6-ა – „არდაღასა“ (5) დდა „ზენდიდს“ (7) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 154), რუსულში – მე-8-ა „ზალუნასა“ (7) და „ზენდიდს“ (9) შუა (იქვე, გვ. 166). ხუთვერსიან რუკაზე სუნდურას ზემოთაა აღნიშნული (ხოფის ხეობა).

„ჩაუშლი“ (თურქ.) – „ჩაუშიანი“.

ქუმანასთი

ხოფის უბნის სოფლების ქართულ სიაში არ იხსენიება, რუსულში კი მე-16-ა – „წკარისთასა“ (15) და „პანჭოლს“ (17) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 166). ხუთვერსიან რუკაზე ჩაუშლის აღმოსავლეთითაა აღნიშნული. რუკაზეა „Кушенести“, ხოფის უბნის სოფლების რუსულ სიაში კი „Кушанести“ და გვერდით ქართულად უწერია „ქუმანასთი“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 166).

საუზურგი – მთა. აღნიშნულია ხუთვერსიან რუკაზე (ქუმანასთის აღმოსავლეთით).

წკარისთი

ხოფის უბნის სოფლების ქართულ სიაში – მე-4-ა „ხოფასა“ (3) და „არდალას“ (5) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 154), სულში – მე-16-ა „ხიგობასა“ (15) და „ქუმანასთს“ (7) შუა (იქვე. გვ. 166). ხუთვერსიან რუკაზე ჩაუშლის სამხრეთითაა აღნიშნული.

#66#

ქართულ სიაშია „წკარისთი“ (იქვე, გვ. 154), რუსულში „Цкаристи“ (იქვე, გვ. 166), ხუთვერსიან რუკაზე „Искаристи“ და ა. შ.

წკარისთი (ჭან.) – წყალისთავი, წყაროსთავი.

წკარისთი – მთა, სოფელ წკარისთის აღმოსავლეთით (ხუთვერსიანი რუკა).

პანჭოლი

ხოფის უბნის სოფლების ქართულ სიაში არ იხსენიება, რუსულში მე-18-ა „ქუმანასთასა“ (17) და „ხანდაკს“ (19) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 66).

რუსული დაწერილობითაა „Попджол“ და გვერდით ქართულად უწერია „პანჭოლი“ (იქვე).

ხუთვერსიან რუკაზე არაა აღნიშნული.

ხენდეკი

ხოფის უბნის სოფლების რუსულ სიაში მე-19-ა „პანჭოლის“ (18) შემდეგ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 166). ქართულ სიაში არ იხსენიება, არც ხუთვერსიან რუკაზეა აღნიშნული.

რუსული დაწერილობით „Хандак“-ი და გვერდით ქართულად უწერია „ხენდეკი“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 166).

ხანდაკ (არაბ.) – თხრილი, ორმო (ხენდეკ-ი ხანდაკის თურქული ფორმის (ხენდექ) დიალექტური ნაირსახეობა).

ხანდაკ-სუ – მდინარე. იხსენიება ამავე უბნის სოფლების რუსულ სიაში (იქვე).

ხანდაკ-სუ (თურქ.) – ხანდაკის წყალი.

წყარყინა

ხოფის უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-12-ა – „კისესა“ (11) და „ბაშქოის“ (13) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 154). ამავე ნომრითაა აღრიცხული რუსულშიც – „ანჭოროხსა“ (11) და „გვარჯის“ (3) შუა (იქვე, გვ. 166).

ხუთვერსიან რუკაზე „ზანტიის“ (ზენდიდი) ახლოსაა აღნიშნული.

ქართულ სიაშია „წყარყინა“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 154), რუსულში – „Царкина“ და გვერდით ქართულად უწერია „წყარყინა“ (იქვე, გვ. 166). ხუთვერსიან რუკაზეა „Царгина“.

#67#

ამ ჭანური სახელწოდების სწორი ფორმაა – წკარყინა, რაც წყალცივას ნიშნავს (წკარი (ჭან.) – წყალი, ყინა (ჭან.) – ცივი).

ზენდიდი

ხოფის უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-7-ა – „ჩაუმლისა“ (6) და „ანჩიხორს“ (8) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 154), რუსულში – (9) – „ჩაუმლისა“ (8) და „არდალას“ (10) შუა (იქვე, 166).

ორივე სიაშია „ზენდიდი“. ხუთვერსიან რუკაზე „ზანიტ“-ი და აღნიშნულია „ორდალასა“ და „ცარგინას“ (წკარინა) შუა. სწორი ფორმა უნდა იყოს „ზენდიდი“, რაც „ვაკედიდს“ ნიშნავს.

ორდალა

ხოფის უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-5-ა – „წკარისთის“ (4) და „ჩაუმლის“ (6) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 154), რუსულში – მე-10-ა – „ზენდიდსა“ (9) და „ანჩოროხს“ (11) შუა – იქვე, გვ. 166). ხუთვერსიან რუკაზე „ზანიტ“-ის ახლოსაა აღნიშნული.

სიებშია „არდალა“. ხუთვერსიან რუკაზე – „ორდალა“ ასევეა ი. ჯავახიშვილის „საქართველოს საისტორიო რუკაზეც“.

გვარჯი

ხოფის უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-9-ა – „ანჩიხორსა“ (8) და „პერონითს“ (10) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 154), რუსულში – მე-13-ა „წყარყინას“ (2) და „ზურპიჯს“ (4) შუა (იქვე, გვ. 166). ხუთვერსიან რუკაზე „ანჩოროხ“-ის ახლოსაა აღნიშნული.

ანჩიხორი

ხოფის უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-8-ა – „ზენდიდსა“ (7) და „გვარჯის“ (9) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 154), რუსულში – მე-11-ა „არდალასა“ (10) და „წკალყინას“ (12) შუა (იქვე, გვ. 166). ხუთვერსიან რუკაზე „გვარჯის“ ახლოსაა აღნიშნული.

ქართულ სიაშია „ანჩიხორ“-ი (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 154), რუსულში – „Анчорух“-ი და გვერდზე ქართულად უწერია „ანჭოროხი“ (იქვე, გვ. 166). ასევეა ხუთვერსიან რუკაზეც.

ერმენიათ-თეფე – მთა, „ანჩოროხის“ აღმოსავლეთით.

#68#

კისე

ხოფის უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-11-ა – „პერონითსა“ (10) და „წყალყინას“ (12) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 154), რუსულში მე-6-ა – „პერონითსა“ (5) და „ხალუნას“ (7) შუა (იქვე, გვ. 166). ხუთვერსიან რუკაზე ხოფის დასავლეთითაა აღნიშნული, ზღვის სანაპიროზე. გ. ყაზბეგი ხოფიდან ერთი საათის სავალზე ასახელებს (მისი, დასახ. ნაშრ. გვ. 103).

ამ სოფლის სახელწოდება „კისე“ და „კისა“-ს ფორმით იხსენიება. პირველი გვხვდება ჭანეთის 1554 წლის დავთარში (მ. სვანიძე, საქართველო-ოსმალეთის ურთიერთობის ისტორიიდან XVI-XVII სს., თბ. 1971, გვ. 84, შენიშვნა 148), კ. კობთან (Wanderungen, გვ. 126), გ. ყაზბეგთან (მისი, დასახ. ნაშრ. გვ. 103), ი. ყიფშიძის მასალებში (ჭან. მოგზ. გვ. 154). ასევეა ხუთვერსიან რუკაზეც და სხვა. მეორეს იხსენიებს ნ. მარი (მოგზ. გვ. 615), ასევეა ხოფის უბნის სოფლების რუსულ სიაშიც (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 166), სარფელი მთქმელის ნ. ნარაკიძის მონათხრობშიც (ირ. ასათიანი, ჭან. ტექსტ. გვ. 41-42) და ა. შ.

1554 წლის ოსმალურ წყაროში ამ სოფელში აღრიცხულია ციხე (მ. სვანიძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 84, შენიშვნა 148).

გასული საუკუნის 70-იან წლებში კისე დიდი სოფელი ყოფილა – 120 კომლამდე (გ. ყაზბეგი, დასახ. ნაშრ. გვ. 103). მოგვიანებით იგი ძლიერ შემცირებულა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 154, 166).

პირონითი

ხოფის უბნის სოფელთა ქართულ სიაში მე-10-ა „გვარჯსა“ (9) და „კისეს“ (11) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 154), რუსულში – მე-5-ა „ორთა ხოფასა“ (4) და „კისას“ (6) შუა (იქვე, გვ. 186). ხუთვერსიან რუკაზე აღნიშნულია „კისეს“ დასავლეთით. გ. ყაზბეგის ცნობით, იგი პატარა ხეობაში მდებარეობს (მისი, დასახ. ნაშრ. გვ. 103).

ქართულ სიაშია „პერონითი“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 154), რუსულში – „Пирониди“ და გვერდით ქართულად უწერია „პერონითი“ (იქვე, გვ. 166). დ. კლდიაშვილთანაა „პირონიტი“ (მისი, მემუარები, ტფილისი, 1932, გვ. 334, 335, და სხვ.). ი. ჯავახიშვილის „საქართველოს საისტორიო რუკაზე“ – „პირონითი“, სარგული მთქმელი ა. ნარაკიძე „პირონითის“ ფორმით ასახელებს (ირ. ასათიანი, ჭან. გვ. 40) და ა. შ.

#69#

პირონითში სიძველეთა რამდენიმე ძეგლს მიუთითებენ. ი. ყიფშიძისათვის ერთ ნაცნობ ქართველს პირონითის ძეგლები „ერთი ციხითა და ორი ეკლესიით“ განუსაზღვრავს. მკვლევარის შენიშვნით, მთქმელს ისინი „თითონ არ უნახავს“ (ჭან. მოგზ. გვ. 153). გ. ყაზბეგი პირონითში მხოლოდ ერთ ეკლესიას – მთელ ჭანეთში საუკეთესოს – ასახელებს (მისი, დასახ. ნაშრ. გვ. 103). მისივე ცნობით, იგი მდებარეობდა კისე-პირონითის გამყოფ კლდოვან ბორცვზე (იქვე).

ციხე და ეკლესია პირონითში ხოფის უბნის სოფელთა ქართულ აღწერილობაშიც არის მითითებული (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 154).

ამ სოფლის ისტორიისათვის საინტერესოა ისიც, რომ ერთ დროს მისი კომენდანტი იყო ოფიცერი, ქართული ლიტერატურის კლასიკოსი დ. კლდიაშვილი (მემუარები, გვ. 334-335).

პი(რ)ონითი-წკარი – მდინარე. ხ. კახალიძემა ამ მდინარის სახელწოდება „პი(რ)ონითი-წკარის“ ფორმით დაგვისახელა (ჩვენნი, მოლენი სარგის დღიური, 8.VII, 1967). ხოფის უბნის სოფელთა რუსულ აღწერილობაშია „პირონიდი-სუ“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 166).

არქაბე

არქაბეს უბნის სოფლების ქართულ სიაში ცალკე სოფლად არ იხსენიება, მხოლოდ უბნის სახელადაა მითითებული (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 155), რუსულში კი ამავე უბნის პირველ სოფლადაა აღრიცხული (იქვე, გვ. 166). ხუთვერსიან რუკაზე „პირონიტი“-ის დასავლეთითაა აღნიშნული, ზღვის სანაპიროზე.

არქაბე გაშენებულია მისივე მოსახელე მდინარის ორივე მხარეზე (გ. ყაზბეგი, დასახ. ნაშრ. გვ. 105).

გ. ყაზბეგთანაა „არქაბე“ (იქვე). ასევეა ქართულ სიაშიც (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 155). ხუთვერსიან რუკაზეა „არხავე“. ასევეა თანამედროვე ჭანთა მეტყველებაშიც (ირ. ასათიანი, ჭან. ტექსტ. გვ. 40, 41 და სხვა).

სკილაქს კარიანდელთანაა (ძვ. VI-V ს.ს.) – „არაბის“ (თ. ყაუხჩიშვილი, ბერძენ მწერალთა ცნობები საქართველოს შესახებ, I, 1967, გვ. 49), ფლ. არიანესთან (ახ. წ. II ს.) – „არხაბის“ (მოგზ. გვ. 36). და ა. შ.

ოსმალთა მფლობელობის დამყარების შემდეგ არქაზე საკაზო ადმინისტრაციის ცენტრად იქცა და ტრაპიზონის ვილაეთში შევიდა. ეს კაზა სამ ნაპიეს (მათ შორის გონიასაც) აერთიანებდა. 1554 წლის ჭანეთის აღწერის დავთარში კაზის მოსახლეობის რაოდენობაც არის #70#

მითითებული (3.070) და მათი სარწმუნოებრივი მიკუთვნილობაც (2.659 ქრისტიანი, 301 მუსლიმანი – მ. სვანიძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 84, შენიშვნა 148).

ამჟამად არქაბეს „მუსაზადე“ ეწოდება (ხუთკილომეტრიანი რუკა).

არხავე-დუზი – არქაბეს ველობი. გ. ყაზბეგის ცნობით, ეს ველი სამხრეთიდან მოსდგამს პირონითს და სამ ვერსზე ვრცელდება (მისი, დასახ. ნაშრ. გვ. 105).

არხავე-წკარი – მდინარე. მოედინება ჭანეთის ქედის ჩრდილოეთ კალთებიდან და ერთვის ზღვას არქაბეში. ხეობა ქვემო წელში განიერია. იაკობითიდან კი ვიწროვდება და სამად ტოტდება. მათ შორის მთავარია ჩრდილოეთის ხევი (გ. ყაზბეგი, დასახ. ნაშრ. გვ. 106).

ამ მდინარის სახელი ასეთი ფორმებითაა ცნობილი: „არაბის“, „არხაბის“, „არხავის“, „არჰავე-სუ“. უკანასკნელი თურქულია, დანარჩენი ბერძნულ-ბიზანტიური. ჭანები „არჰავე-წკარს“ უწოდებენ (ჩვენი, მოლენი სარგის დღიური 18.VII.1967).

„არჰავე-წკარის“ ხეობა ისტორიულ-გეოგრაფიულად მეტად საინტერესო რაიონია, რომელზეც მსჯელობისათვის საველე-მეცნიერული ძიება აუცილებელი.

ჭარნავათი

არქაბეს უბნის სოფლების ქართულ სიაში 24-ეა „ბაშქოდას“ (23) და „ლომას“ (25) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 155), რუსულში მე-2 „არხავესა“ (1) და „კორდელითს“ (3) შუა (იქვე, გვ. 166).

ხუთკილომეტრიან რუკაზე პირველია არქაბე-წკარის მარჯვენა სანაპიროზე. ხუთვერსიანზე არ არის აღნიშნული.

ქართულ სიაშია „ჭარნავათი“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 155). რუსულში – „Чариват“-ი და გვერდით ქართულად უწერია „ჩარნავათ“ (იქვე, გვ. 166). ხუთკილომეტრიან რუკაზე „Чернават“-ი.

ნაფშითი

არქაბეს უბნის ქართულ სიაში მე-3-ა „კუტუნითულიასა“ (2) და „ემშილდუკს“ (4) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 155), რუსულში – მე-6 „კუტუნითსა“ (5) და „ჭუკალვას“ (7) შუა (იქვე, გვ. 166). ხუთვერსიან რუკაზე „კორდელითის“ ჩრდილო-აღმოსავლეთითაა აღნიშნული. #71#

ქართულ სიაშია „ნაფშითი“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 155), რუსულში – „Нафишти“ და გვერდით ქართულად უწერია „ნაფშითი“ (იქვე, გვ. 166). ხუთვერსიან რუკაზეა „Напшит“-ი.

ნაფშითი სამად იყოფა: თუდენი, ორთა და ჟილენი (ჰაკკი მუჰამედის ძე ჯამფერ-ოღლი (დაბ. 1909 წ. ნაფშითი).

თუდენი ნაფშითი

ღალი – ღელე (ჰ. ჯამფერ-ოღლი). არქაბეს უზნის სოფლების რუსულ აღწერილობაშია „ნაფშითი-ღერე“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 166) ხუთვერსიან რუკაზე უსახელოდაა აღნიშნული „ბეზიმენნაის“ (არქაბე-წკარი) მარჯვენა შენაკადი.

ქვამზინჯი – ქვისხიდი ღელეზე (ჰ. ჯამფერ-ოღლი).

ორთა ნაფშითი

მეზარლული – სასაფლაო.

ორთაზენი – „თუდენი ნაფშითისა და ჟილენი ნაფშითის შუა მინდორია და ამიტომ უწოდებენ ორთა ზენს. ორთა (თურქ.) – შუა, ზენი (ჭან.) – ვაკე, მინდორი, სადაც იდგა ხის ჯამე“ (ჰ. ჯამფერ-ოღლი).

ჟილენი ნაფშითი

გენჯიონი – სათესი. „კარგ ამინდში სარფიდან ჩანს. მზიანი ადგილია – ობჟორე ყონა“ (ჰ. ჯამფერ-ოღლი).

ხჩინი გელაღურერი – „ხჩინი (ჭან.) – დედაბერი, გელაღურერი – მკვდარი“ (ჰ. ჯამფერ-ოღლი).

აპორღალა – ღელე (ჰ. ჯამფერ-ოღლი).

კიკივათი – „ქვიანი ადგილი ჟილენი ნაფშითიდან ბუჩასკენ მიმავალ გზაზე“ (ჰ. ჯამფერ-ოღლი).

ასეთი ტოპონიმი ჭიტა ბუჯაღშიცაა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 177).

ბუჯა

არც არქაბეს უზნის სოფლების სიებში იხსენიება და არც ხოფისაში. ხუთვერსიან რუკაზე ნაფშითის ჩრდილო-აღმოსავლეთითაა აღნიშნული „Будже“-ს ფორმით. ნაფშითელი ჰ. ჯამფერ-ოღლის წარმოთქმით „ბუჩა“.

#72#

სიდერე

არქაბეს უზნის სოფლების ქართულ სიაში – მე-18-ა „კაპისრე სუფლასა“ (17) და „სუმლას“ (19) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 155), რუსულში – მე-8-ა „ჭუკალვათსა“ (7) და „ფილარგეთს“ (9) შუა (იქვე, გვ. 166). ხუთვერსიან რუკაზე ნაფშითის აღმოსავლეთითაა აღნიშნული.

ჯიბაგათი-სუი – მდინარე. არქაბეს უზნის სოფლების რუსულ სიაში ნაჩვენებია სიდერესთან (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 166).

ფილარგეთი

არქაბეს უზნის სოფლების ქართულ სიაში მე-5-ა „ემშილუკსა“ (4) და „უჩერმაკს“ (6) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 155), რუსულში – მე-9-ა „სიდერესა“ (8) და „უჩირმალს“ (10) შუა (იქვე, გვ. 166). ხუთვერსიან რუკაზე სიდერეს ჩრდილოეთითაა აღნიშნული.

ქართულ სიაშია „ფილარგეთი“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 155), რუსულში „Пиларгети“ (იქვე, გვ. 166). ხუთვერსიან რუკაზეა „Пиларгет“-ი, დ. კლდიაშვილთან „ფალარგეთი“ (მემუარები, გვ. 357) და ა შ.

უჩირმალი

არქაბეს უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-7-ა „ფილარგეტისა“ (5) და „კამპრანას“ (7) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 155). რუსულში მე-10-ა „ფილარგეტისა“ (9) და „ოტალახეს“ შუა (იქვე, გვ. 166). ხუთვერსიან რუკაზე სიდერეს აღმოსავლეთითაა აღნიშნული.

ქართულ სიაშია – „უჩერმაკ“-ი (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 155), რუსულში – „Учирмак“-ი და გვერდით ქართულად უწერია „უჩირმალი“ (იქვე, გვ. 166). ასეთივე ფორმით დაგვიდასტურა ნაფშითელმა ჰ. ჯამფერ-ოღლიმაც.

უჩირმალი თურქული „უჩირმაკი“ ან „უჩერმაკი“ („სამ მდინანარე“) დიალექტური ფორმაა. ამ სოფელთან (ქვემოთ) მართლაც სამი მდინარის ხერთვისია (ხუთვერსიანი რუკა).

დაღისტი – მთა უჩირმალის აღმოსავლეთით, „პოტოჯურ-სუს“ (არქაბე-წკარის მარჯვენა შენაკადი) სათავეებში, აღნიშნულია ხუთვერსიან რუკაზე.

ი. ყიფშიძესთან ეს ორონიმი რამდენიმე ფორმით იხსენიება: „დაღასტი“, „დაღესტი“ (ჭან. მოგზ. გვ. 153), ხუთვერსიან რუკაზეა „Дагистидაг“-ი.

#73#

დაღისტი (დაღესტი) სახენაცვალი ფორმაა დაღისთისა და ტყისთავს ნიშნავს, „დაღისტი დაღი“ კი „ტყისთავის მთას“.

ბალუქლი – მთა. ი ყიფშიძისათვის იგი „დაღასტის ნაწილში“ დაუსახელებიათ (ჭან. მოგზ. გვ. 153). ხუთვერსიან რუკაზე ამ სექტორში ასეთი მთა აღნიშნული არ არის. ამავე სახელწოდებით ჭანეთში ცნობილია იალალი (აბუ-წკარის სათავეებში), მაგრამ იგი საკმაოდ დაცილებულია დაღისტის მთას (სამხრეთით) და ძნელი სათქმელია ი. ყიფშიძის ინფორმატორი მას გულისხმობდა თუ კიდევ სხვა „ბალუქლიც“ არის.

„ბალუქლი“ თურქული ტოპონიმი და „თევზიანს“ ნიშნავს. ცხადია, მთისათვის ეს სახელწოდება მეორადია და მდინარისაგან წარმოდგება.

მეტბერი – მთა. ი. ყიფშიძის (ინფორმატორს ეს მთა „დაღესტის“ დასავლეთით მიუთითებია (ჭან. მოგზ. გვ. 153). ამ ცნობას საგეოგრაფიო ასპექტზე ჯერჯერობით რისამე დაბეჯითებით თქმა შეუძლებელია, რადგან საკონტროლო ჩვენებანი არ გაგვაჩნია. ხუთვერსიან რუკაზე არ იხსენიება.

ეს ორონიმი საინტერესოა. „ბერის“ შემცველი საგეოგრაფიო სახელები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში ძალიან იშვიათია.

ქვახერხი(ლი) – მთა. ი. ყიფშიძესთან სოფ. წკარისთვის აღმოსავლეთითაა დასახელებული (ჭან. მოგზ. გვ. 153). ამასვე მოსდევს მეორე ჩვენებაც: „დაღასტი ქვახერხის დასავლეთით მდებარეობს“ (იქვე). როგორც „წკარისთი“, ისე „ქვახერხი“ და „დაღასტიც“ აღნიშნულია ხუთვერსიან რუკაზე, მაგრამ არა ისეთი მდებარებით, როგორც ი. ყიფშიძესთანაა. პირველი „დაღისტის“ აღმოსავლეთითაა ნაჩვენები, ხოლო მეორე – სამხრეთით და ორივე საკმაოდ მოშორებით. ამიტომ ამ „ქვახერხი(ლი)სა“ თუ „ქვახერხის“ გაიგივება ხუთვერსიანი რუკის „ქვახერხთან“ (არქაბე-წკარის ერთ-ერთი მარცხენა შენაკადის მიდამოებში) შეუძლებელია. აქ ან ამავე სახელწოდების სხვა მთა უნდა ვიგულისხმოთ, ანდა მისი ადგილმდებარეობის მცდარი განსაზღვრა. საინტერესოა, რომ ირ. ასათიანის ერთ-ერთი მოლენისარფელი ინფორმატორი (მ. ბეჟირიში) ასეთ ტოპონიმს („ქვახერხი“) სარფის მიდამოებშიც ასახელებს (იხ. ზემოთ).

კორდელითი

არქაბეს უბნის სოფლების ქართულ სიაში პირველია „კუტუნითი ულიას“ (2) წინ. (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 155), რუსულში მე-3 „ჩარნივას“ (2) და „ჯგირიაზენს“ (4) შუა (იქვე). #74#

ხუთვერსიან რუკაზე უჩირმაკიდან მომდინარე წყლისა და მდ. არქაბეს ხერთვისთანაა აღნიშნული.

ქართულ სიაშია „კორდელითი“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. 155), ასევე რუსულშიც (იქვე, გვ. 166). ხუთვერსიან რუკაზეა „Кордолит“-ი.

ჭუკალვათი

არქაბეს უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-20-ა „სუმლასა“ (19) და „ოტალახეს“ (21) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 155), რუსულში – მე-2 „ნაფრიტსა“ (6) და „სიდერეს“ (8) შუა (იქვე, გვ. 166). ხუთვერსიან რუკაზე „კორდლიტ“-ის აღმოსავლეთითაა აღნიშნული.

ქართულ სიაშია – „ჭუკალვათი“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 155), რუსულში – „Чукальвати“ და გვერდზე ქართულად უწერია „ჭუკალვათი“ (იქვე, გვ. 166) ხუთვერსიან რუკაზეა „ჩუკალვან“.

ორთაქოი

არქაბეს უბნის სოფლების ქართულ სიაში 22-ეა „ოტალახესა“ (21) და „ბაშქოის“ (23) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 155). რუსულში – მე-14 „პოტოჯურ-ულიასა“ (13) და „ბაშქოის“ (15) შუა (იქვე, გვ. 166-167). ხუთვერსიან რუკაზე „ჩუკალვან“-ის აღმოსავლეთითაა აღნიშნული.

ორთაქოი (თურქ.) – შუა სოფელი.

კუტუნითი ულია

არქაბეს უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-2-ა „კორდელითსა“ (1) და „ნაფშითს“ (3) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 155). რუსულში ერთ სოფლადაა აღრიცხული (5) „ჯგირიაზენსა“ (4) და „ნაფრიტს“ (6) შუა (იქვე გვ. 166).

ამ მონაცემებით ეს სოფელი მდ. არქაბეს მარჯვენა მხარეზეა საგულვებელი, სოფლების – კორდელით-ნაფშით-ჯგირიაზენის ზონაში. ხუთვერსიან რუკაზე არაა აღნიშნული.

კუტუნითი სუფლა

ამავე უბნის ქართულ სიაში 29-ეა „პოტოჯურ სუფლას“ (28) და „გიდრევეთს“ (30) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 155). რუსულ სიაში, როგორც ითქვა, ცალ-ცალკე არ არის აღრიცხული, არც ხუთვერსიან რუკაზეა ნაჩვენები.

#75#

ამ მასალებით ეს სოფელიც მდ. არქაბეს მარჯვენა მხარეზეა სავარაუდებელი, კუტუნით ულიას აღმოსავლეთით პოტოჯურ სუფლას, გიდრევეთისა და ჯგირიაზენის მახლობლად.

ოტალახე

არქაბეს უბნის სოფლების ქართულ სიაში 21-ეა „ჭუკალვასა“ (20) და „ორთაქოის“ (22) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 155), რუსულში – მე-11 „უჩირმაღსა“ (10) და „პოტოჯურ სუფლას“ (12) შუა (იქვე, გვ. 166). ხუთვერსიან რუკაზე ყველა ეს სოფელი მდ. „ბეზიმენნაის“ (არქაბე) მარჯვენა მხარეზეა აღნიშნული. ამავე ზონაშია საძიებელი ოტალახეც. ნაფშითელი კ. ჯამფერ-ოღლის ცნობით, „ოტალახე უჩირმაღის ზემოთაა“.

ზანური ო-ე აფიქსური წარმოების ამ საგეოგრაფიო სახელის ფუძეა „ტალახი“. იგივე სიტყვა გამოიყოფა მოლენი სარფის ერთი ადგილის („ლეჯიტალახუნას“) სახელწოდებაშიც (იხ. ზემოთ).

ჭანჭახეფუნა – „ჭაობიანი ადგილია ოტალახესთან“ (პ. ჯამფერ-ოღლი).

ორჭი – „სოფელია ჭანჭახეფუნას ზემოთ“ (პ. ჯამფერ-ოღლი).

ბაშქოი

არქაბეს უზნის სოფლების ქართულ სიაში 23-ეა „ორთა ქოისა (22) და „ჭარნივას“ (24) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 155). რუსულში – მე-15 „ოტალახესა“ (14) და „კამპრანას“ შუა (იქვე, გვ. 167). პირველი ხუთვერსიან რუკაზე მდ. „ბეზიმენნაის“ (არქაბე) მარჯვენა სანაპიროზეა (ზემოწელი) აღნიშნული, ასევეა მეორეც, ხუთკილომეტრიან რუკაზე (ქვემოწელი). ამავე მხარეზე ივარაუდება „ოტალახე“-ც და თითქოს „ბაშქოი“-ც ამ ზონაში უნდა იყოს.

ემშილფუკ

არქაბეს უზნის ქართულ სიაში მე-4-ა „ნაფშითსა“ (4) და „ფილარგეთს“ (5) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 155), რუსულში – 22-ეა „კაპისრესა“ (21) და „იაკოვითს“ (23) შუა (იქვე, გვ. 167). ორი უკანასკნელი მდ. არქაბეს მარცხენა სანაპიროზეა, ქვემო დინებაში, ხოლო პირველი ორი ამავე მდინარის მარჯვენა მხარეზე.

ქართულ სიაშია „ემშილფუკ“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 155), რუსულში – „ემშილფუკ“ (იქვე, გვ. 167). „ემშილ“-ი ეთნონიმ „ხემშილ“-ის ნაკლული ფორმაა, ხოლო „ემშილ“-ი პირველის დამახინჯება.

#76#

„ლუკ“ ქართული ნარ-ის ბადალი თურქული სუფიქსია (შდრ. დიალექტური „ლული“), ხოლო „ლფუკ“ მისი ნაირსახეობა.

გიდრევეთი

არქაბეს უზნის სოფლების ქართულ სიაში 30-ეა „კუტუნეთი სუფლას“ (29) შემდეგ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 155), რუსულში – მე-2ი „ბახტასა“ (19) და „კაპისრეს“ (21) შუა (იქვე, გვ. 167). უკანასკნელი ხუთვერსიან რუკაზე მდ. „ბეზიმენნაის“ (არქაბე) მარცხენა მხარეზეა აღნიშნული. პირველი კი ამავე მდინარის მარჯვენა მხარეზეა საგულვებელი.

ქართულ სიაშია „გიდრევეთი“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 155), რუსულში – „Гидрове“ და გვერდით ქართულად უწერია „გიდრევე“ (იქვე, გვ. 167).

ჯგირიაზენი

არქაბეს უზნის სოფლების ქართულ სიაში მე-9-ეა „ღალატასა“ (8) და „პაპილათს“ (10) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 55), რუსულში – მე-4 „კორდელითსა“ (3) და „კუტუნითს“ (5) შუა (იქვე, გვ. 166). ხუთვერსიან რუკაზე არაა აღნიშნული.

იმ სოფლების მიხედვით, რომელთა გარემოცვაშიც ის იხსენიება ჯგირიაზენი მდ. არქაბეს მარჯვენა მხარეზეა საძიებელი.

ქართულ სიაშია („ჯგირია ზენი“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 255), რუსულში – „Джгириазан“-ი (იქვე, გვ. 166).

სახელწოდება ჭანურია და „კარგ ვაკეს“ ნიშნავს („ჯგირი“ ჭანეთის ტოპონიმიაში სხვაგანაც (მელენი სარფში) გვხვდება (იხ. ზემოთ), ასევეა „ზენი“-ც).

პაპილათი

არქაბეს უბნის სოფლების ქართულ სიაშია მე-10 „ჯგირიაზენსა“ (9) და „კოპტონეს“ (11) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 155), რუსულში – მე-17 „კამპარანასა“ (16) და „კოპტონეს“ (18) შუა (იქვე, გვ. 167). ამ სოფლებიდან მხოლოდ უკანასკნელია აღნიშნული ხუთვერსიან რუკაზე – მდ. „ბეზიმენაის“ (არქაბეს) მარჯვენა ნაპირზე.

ამავე სახელწოდების სოფელი ათინას უბანშიც არის აღრიცხული (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 158).

-ათ საგეოგრაფიო სახელთა სუფიქსით ნაწარმოები ამ სახელწოდების ფუძე „მღვდლის“ ჭანური სახელისაგან („პაპა“) წარმოდგება. ამავე ფუძიდან ნაწარმოები ტოპონიმი მელენი სარფშიც არის (იხ. ზემოთ) აქედანვე („პაპა“-დან) მოდის ჭანეთში ცნობილი „პაპილ-ოლლი“-ც (ირ. ასათიანი, ჭან. ტექსტ. გვ. 207, 288).

#77#

ღალატა

არქაბეს უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-8-ა „კამპარანასა“ (7) და „ჯგირიაზენს“ (9) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 155), რუსულში არ იხსენიება, არც ხუთვერსიან რუკაზეა.

კარპანა

არქაბეს უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-7-ა „უჩერმაკსა“ (6) და „ღალატას“ (8) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 155), რუსულში – მე-16 „ბაშკეის“ (15) და პაპილათს“ შუა (იქვე, გვ. 167).

ამ სოფლებიდან მხოლოდ „უჩერმაკია“ აღნიშნული ხუთვერსიან რუკაზე (იმ მდინარის ზემოწელზე, რომელიც მდ. „ბეზიმენაის“ (არქაბე) მარჯვნიდან ერთვის კორდელითს ქვემოთ).

ქართულ სიაშია „კამპარანა“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 155), რუსულში – „Кампарона“ და გვერდით ქართულად უწერია „კამპარანა“ (იქვე, გვ. 167). გვხვდება „კაპრანა“ (გ. კანტოზია, ლაზური ტექსტები, 1971, გვ. 6, 233) და „კარპანა“-ც (ხატიჯე მემეტის ასული სარდარიში-კამბურიში. დაბ. 1904 წ. სოფ. კარპანა).

კარპანელმა ხ. სარდარიშ-კამბურიშმა ამჟამად ს. აგარაში (ხელვაჩაურის რ-ნი) ცხოვრობს, მშობლიური სოფლის ადგილთა სახელებიდან გაიხსენა შემდეგი: დერე – ხევი, ქარმატალალო – დელე „ქარმატა“ (ჭან.) – წისქვილი, ნოფანდრენი – სათესი, ზენი – სათესი, ქვადესმენდი – მინდორი, ნიშალულე – სათესი, წკა(რ)ინი – წყარო, ფეზურგი – სათესი, ზურგი – სათესი, წყაკუტული – ტყე, სათესი, ოპურმოლე – ტყე, წეფულახუაი – სათესი, ტყე, ეხრემა – სათესი, სამოვარი, ქვამურგი – ადგილი გზაზე, კიკინცაშრაკანი – სერი, ჭკეშიდალი – დელე, ჰექალემპიჯი – სათესი.

პოტოჯურ სუფლა

ხოფის უბნის სოფლების ქართულ სიაში 27-ეა „დუმათსა“ (26) და „პოტოჯურ ულიას“ (28) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 155), რუსულში – მე-12 „ოტალახესა“ (11) და „პოტოჯურ ულიას“ (13) შუა, იქვე, გვ. 116). არც ხუთვერსიან რუკაზეა აღნიშნული და არც ხუთკილომეტრიანზე. პირველზეა მხოლოდ „პოტოჯური“, ხოლო მეორეზე – „პოტოჯურ-ულია“.

#78#

პოტოჯურ ულია

ხოფის უბნის სოფლების ქართულ სიაში 28-ეა „პოტოჯურ სუფლასა“ (27) და „კუტუნეთ სუფლას“ (29) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 155), რუსულში – მე-13 „პოტოჯურ სუფლასა“ (12) და „ორთაქოის“ შუა (იქვე, გვ. 166).

ხუთკილომეტრიან რუკაზე ორთაქოის აღმოსავლეთითაა აღნიშნული.

პოტოჯურ-სუ – მდინარე. იხსენიება ხოფის უბნის სოფლების რუსულ სიაში (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 166). დადასტურებულია „პოტოჯურ-დერესი“-ს ფორმითაც (იქვე). ხუთვერსიან რუკაზე სახელი არ აწერია („ბეზიმენაია“-ს (არქაბე) მარჯვენა შენაკადი ზემოწელზე).

დურმათი

არქაბეს უბნის ქართულ სიაში 26-ეა „ლომასა“ (25) და „პოტოჯურ-სუფლას“ (27) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 155), რუსულში – 25-ე „ლომესა“ (24) და „მოცხორას“ (26) შუა (იქვე, 167).

„მოცხორა/ე“ და „ლომა“, ერთის მხრივ, და „პოტოჯურ-სუფლა“, მეორეს მხრივ, სულ სხვადასხვა მხარეს მდებარეობენ (უკანასკნელი მდ. არქაბეს მარჯვენა სანაპიროზეა, პირველი ორი – მარცხენაზე). ამიტომ ამ მონაცემებით დურმათის ადგილმდებარეობის განსაზღვრა არ ხერხდება. ხუთვერსიან ან ჩვენთვის ხელმისაწვდომ სხვა რუკებზე არაა აღნიშნული.

ქართულ სიაშია „დურმათი“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 155), რუსულში – Дурматы (იქვე, გვ. 167).

არმონი – მთა. ხოფის უბნის სოფლების რუსულ სიაში ეს სახელწოდება „დურმადის“ გასწვრივ ყოფილა ჩანიშნული (იქვე, რედ. შენიშვნა I).

კაპისრე ულია

არქაბეს უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-7-ა „დერბენდსა“ (15) და „კაპისრე სუფლას“ (7) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 155), რუსულში ერთ სოფლადაა (21) აღრიცხული „გიდრევესა“ (20) და „ემშილუკს“ (22) შუა (იქვე, გვ. 167). ხუთკილომეტრიან რუკაზე „მუსაზადეს“ (არქაბე) სამხრეთ-დასავლეთითაა აღნიშნული.

#79#

კაპისრე სუფლა

არქაბეს უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-17-ა „კაპისრე ულიასა“ (16) და „სიდერეს“ (18) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 155), რუსულში, როგორც ითქვა, კაპისრე ულიასთანაა გაერთიანებული (21).

ქართულ სიაშია „კაპისრე“ (იქვე, გვ. 155). ასევეა რუსულშიც (იქვე, გვ. 167) და ხუთკილომეტრიან რუკაზეც. ხუთვერსიან რუკაზეა „Капистра“ (აღნიშნულია მდ. „ბეზიმენაია“-ს (არქაბე) მარცხენა სანაპიროზე, ზღვის სიახლოვეს).

იაკობითი

არქაბეს უბნის სოფლების ქართულ სიაში – მე-14-ა – მოცხორესა“ (13) და „დერბენდს“ შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 155), რუსულში – 23-ეა „ემშილუკსა“ (22) და „ლომეს“ (24) შუა (იქვე, გვ. 167).

ხუთვერსიან რუკაზე არ არის აღნიშნული. გ. ყაზბეგი არქაბეს ხეობაში ასახელებს, ზღვიდან 5 ვერსის დაცილებით (დასახ. ნაშრ. გვ. 106). მისივე ცნობით, იქვე ერთვის არქაბეს ჰარმონიის წყალი (იქვე).

გ. ყაზბეგთანაა „იაკობითი“ (იქვე), ი. ყიფშიძის მასალებში – „იაკოვითი“ (ჭან. მოგზ. გვ. 155, 167). 1554 წლის ოსმალურ წყაროშია „იაკობითი“ (მ. სვანიძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 84, შენიშვნა 148). ამავე ძეგლში იაკობითის ციხეც არის დასახელებული (იქვე).

ტაშ-დიბი-თაფასი – მთა კოპტონეს სამხრეთით (ხუთვერსიანი რუკა).

ქვაჭაჭი – მთა. ხუთვერსიან რუკაზე აღნიშნულია მდ. „ბეზიმენაია“-ს (არქაბე) მარცხენა შენაკადის ზემოწელზე, აღმოსავლეთით.

ქვაჭაჭი ადგილის სახელად მოლენი სარფშიც გვხვდება (ი. სიხარულიძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 140, ირ. ასათიანი, ჭან. ტექსტ. გვ. 72, 73).

ქვახერხი – კლდე. ხუთვერსიან რუკაზე აღნიშნულია ქვაჭაჭის სამხრეთით. მოლენი სარფელი მ. ქორიძე ადგილის სახელს „ქვახეხი“ სარფის მიდამოებშიც ასახელებს (ირ. ასათიანი, ჭან. ტექსტ. გვ. 72, 73), ხოლო ი. ყიფშიძის ინფორმატორი „წკარისთისა“ და „დადასტის“ აღმოსავლეთით (ჭან. მოგზ. გვ. 153).

აგარა – იალადი. ხუთვერსიან რუკაზე ქვახერხის სამხრეთითაა აღნიშნული.

#80#

მოცხორე

არქაბის უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-13-ა „ბახტასა“ (12) და „იაკოვითს“ (14) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 155), რუსულში 26-ეა „დურმადის“ (25) შემდეგ (იქვე, გვ. 67).

ხუთვერსიან რუკაზე ზღვის სანაპიროზეა აღნიშნული.

სიებშია „მოცხორეა“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 155, 167), რუკაზე – „Мочор“.

სუმლა

არქაბეს უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-9-ა „სიდერესა“ (18) და „ჭუკალვას“ (20) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 155), რუსულ სიაში არ იხსენიება, ხოლო „მეკესქირში“ უკანასკნელია (18) „ტრევენდის“ (7) შემდეგ (იქვე, გვ. 167). ხუთვერსიან რუკაზე „მოსხორ“-ის სამხრეთითაა აღნიშნული, მდინარის მარჯვენა სანაპიროზე.

ი. ყიფშიძის მასალებშია „სუმლა“ (იქვე, გვ. 155, 167), ხუთვერსიან რუკაზე – „სომლა“.

სუმლა-დერესი – ხევი. იხსენიება „მეკესქირის“ აღწერილობაში (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 167), ერთვის ზღვას „მისხორ“-ის დასავლეთით. ხუთვერსიან რუკაზე ამ მდინარეზე ორი სოფელია აღნიშნული – „სომლა“ და „დარბენდი“ (ორივე მარჯვენა სანაპიროზე).

სუმლა-დერესი – სუმლის-ხევი.

დერბენდი

არქაბეს უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-15-ა „იაკოვითსა“ (14) და „კაპისრე-ულისა“ (16) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 155), ამავე უბნის სოფლების რუსულ სიაში არ იხსენიება, ხოლო „მეკესქირში“ (მე-17-ა, აბუ-ემშერლულსა“ (16) და „სუმლას“ (18) შუა (იქვე, გვ. 167).

ხუთვერსიან რუკაზე „სომლას“ სამხრეთითაა აღნიშნული.

გ. ყაზბეგთანაა „დერბენტი“ (მისი დასახ. ნაშრ. გვ. 106). ასევეა „მეკესქირის“ სოფლების რუსულ სიაშიც და გვერდით ქართულად უწერია „ტრევენდი“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 167). ქართულ სიაშია „დერბენდი“ (იქვე, გვ. 155), ხუთვერსიან რუკაზე – „დარბენდი“ და ა. შ.

ნ. მარი მხოლოდ „ტრევენდს“ იცნობს (მოგზ. გვ. 614) და მდებარეობასაც მიუთითებს (აბუ-წკარის მარჯვენა სანაპიროზე (იქვე). „დერბენდი“ ამ სექტორშია (აბუ-წკარის მარჯვნივ ჩამომდინარე „სუმლა-დერესის“ მარჯვენა მხარეზე).

#81#

„ტრევენდი“ ამ სოფლის ძველი სახელწოდება უნდა იყოს, რომელიც ოსმალთა მფლობელობის დროს „დერბენდ“-ად გადამახინჯდა.

„დერბენდი“ „კარის“ აღსანიშნავად წინააზიასა და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში გავრცელებული საგეოგრაფიო სახელია.

ალაჯა

იალალი. ხუთვერსიან რუკაზე „კარა-გელ“-ის სამხრეთითაა აღნიშნული. ალაჯა (თურქ.) – ჭრელი (მაგაზანიკის ლექსიკ. გვ. 25).

ბალიკლი

იალალი ალაჯას სამხრეთით (ხუთვერსიანი რუკა). სახელწოდება „ბალუქლის“ ფორმითაც გვხვდება (იხ. ზემოთ).

სირტ-იაილა

მდებარეობს ბალიკლის აღმოსავლეთით (ხუთვერსიანი რუკა). იაილას სახელწოდება უნდა წარმოდგებოდეს სოფლის სახელისაგან „სირტი“. ჭანეთის სოფლების სიაში ამ სახელით მხოლოდ ერთი სოფელი იხსენიება (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 171). ხუთვილომეტრიან რუკაზე იგი ბუიუქ-დერეს ქვემო წელზეა აღნიშნული (მარჯვენა მხარეზე).

სირტი ნაირსახეობაა სირთისა (თურქ. – ქედი სერი).

იაილა-დალი

სირტ-იაილას სამხრეთით (ხუთვერსიანი რუკა). იაილა-დალი (თურქ.) – იალალის მთა.

დიუზ-გურჯი – მინდორი სოფ. ჩიკულითსა და ჩამლუკის იაილას შორის (გ. ყაზბეგი, დასახ. ნაშრ. გვ. 113), „დიუზ“ – (თურქ. – ვაკე, „გურჯი“ – ქართველი.

ჩამლუკი

იალალი. მარსისის მთის კალთაზეა, „დიუზ გურჯიდან“ 10-12 ვერსზე (გ. ყაზბეგი, დასახ. ნაშრ. გვ. 14). ხუთვერსიან რუკაზე „იაილა-დალის“ სამხრეთითაა აღნიშნული.

გ. ყაზბეგის დაკვირვებით, ჩამლუკი მწირი იაილაა (იქვე).

„ჩამლუკი“ თურქული ტოპონიმია და „ფიჭუნარს“ ნიშნავს.

#82#

ჩამლუკის მიდამოებში გ. ყაზბეგი სამ ტბას ასახელებს. მათ შორის ყველაზე დიდის (წრიული ფორმისა) დიამეტრი ას ნაბიჯს არ აღემატება (იქვე, გვ. 117).

აბუ-ზულულ – წყარო ალპური ტბების ახლოს (იქვე).

სახელწოდების პირველ ნაწილზე უკვე ითქვა (იხ. ზემოთ „აბუ-ისლა“), მეორე კი თურქული „ზულალ“-ის სახენაცვალი ფორმაა და „წმინდას“, „ანკარას“ ნიშნავს (შამს-ედ-დინ სამი, კამუს-უ თურქი, სტამბული, 1317 (1899), გვ. 686).

მარსისი – პონტოს ქედის მწვერვალი. გ. ყაზბეგი მარსისს ჩამლუკიდან ერთ ვერსზე ასახელებს (მისი, დასახ. ნაშრ. გვ. 117). ხუთვერსიანი რუკით მანძილი ჩამლუკსა და მარსისს შორის გაცილებით დიდი ჩანს.

მარსისის მწვერვალის მახლობლადაა ამავე სახელწოდების უღელტეხილიც, რომლის სიგანესაც გ. ყაზბეგი 15 ნაბიჯით განსაზღვრავს (იქვე, გვ. 118).

აბუ-წკარი – ეს მდინარე მრავალი შენაკადისაგან შედგება. მათ შორის ათზე მეტი ჩამლუკის მიდამოებიდან გამოედინება (გ. ყაზბეგი. დასახ. ნაშრ. გვ. 115), ერთვის ზღვას აბუსუფლასთან.

გ. ყაზბეგთანაა „აბუ-წკარი“ (იქვე), ასევეა .ნ. მართანაც (მოგზ. გვ. 614). „მეკესქირის“ აღწერილობაშია „აბუ-დერესი“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 167), ხუთვერსიან რუკაზე – „აბო-ვიჩე-დარასი“, ხუთკილომეტრიანზე – „აბი-ვიჩე-დერე“ და ა. შ.

აბუ-სუფლა

ვიწეს უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-14-ა „ჭამბეთსა“ (13) და „აბუ-ულიას“ (15) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156), ასევეა „მეკესქირის“ აღწერილობაშიც „გურუფითსა“ (13) და „აბუ-ულიას“ (15) შუა (იქვე, გვ. 167). ხუთვერსიან რუკაზე „აბო-ვიჩე-დარასის“ (აბუ-წკარი) მარჯვენა სანაპიროზეა აღნიშნული (შესართავთან).

სოფელთა სიებშია „აბუ-სუფლა“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156, 167), ხუთვერსიან რუკაზე – „აბი-სუფლა“.

აბუ-ულია

ვიწეს უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-15-ა „აბუ-სუფლას“ (14) და „აბუ ხემშილნდუკს“ (16) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156). ასევეა „მეკესქირის“ სოფლების სიაშიც (იქვე, გვ. 167), ხუთვერსიან რუკაზე აღნიშნული არ არის.

#83#

ნგორი

სოფელი. „მეკესქირის“ სოფელთა აღწერილობაში ჩამატებული ყოფილა „აბუ-ულიას“ შემდეგ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 167, რედ. შენიშვნა 2). ხუთვერსიან რუკაზე არაა აღნიშნული.

აბუ ჰემშილნდუკ

ვიწეს უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-16-ა „აბუ-ულიას“ (15) და „წუფეს“ შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 155). მე-16-ა „მელესქირის“ სიაშიც – „აბუ-ულიასა“ (15) და „ტრევენდს“ (17) შუა (იქვე, გვ. 167) ხუთვერსიან რუკაზე აღნიშნული არ არის.

ქართულ სიაშია „აბუ ჰემშილნდუკ“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 155), რუსულში – „Абу Эмшердук“ და გვერდით ქართულად უწერია „აბუ ამშერლული“ (იქვე, გვ. 167). აბუს ეს ნაწილი „ხემშილებით“ არის დასახლებული და „სახემშილო აბუ“-ც („აბუ ჰემშილნდუკ“) ამიტომ ეწოდა.

წუფე/ა

ვიწეს უბნის სოფლების ქართულ სიაში უნომროდ მოსდევს „აბუ ჰემშილნდუკს“ (16), ხოლო შემდეგაა „ჩუკულითი-ფაი“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156). „მეკესქირის“ სოფლების აღწერილობაში არ იხსენიება.

ნ. მარი სოფ. აბუს ზემოთ ასახელებს (მოგზ. გვ. 115). ხუთვერსიან რუკაზე არაა აღნიშნული.

ნ. მართანაა „წუფა“ (იქვე), ქართულ სიაში კი „წუფე“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156).

ჩუკულითი

მდებარეობს აბუ-სუფლას გვერდით (გ. ყაზბეგი, დასახ. ნაშრ. გვ. 113) და უკანასკნელი სოფელია ამ მხარეზე (იქვე).

ვიწეს უბნის სოფელთა ქართულ სიაში ეს სოფელი „წუფეს“ მოსდევს (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156).

ნ. მართან და ყიფშიძესთანაა „ჩუკულითი“ (ნ. მარი, მოგზ. გვ. 614; ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156), ხოლო გ. ყაზბეგთან – „ჩიკულითი“ (გვ. 113).

ფაი // პაი

სოფელი აბუს ზემოთ (ნ. მარი, მოგზ. გვ. 64). ვიწეს უბნის სოფელთა სიაში ჩუკულითთანაა გაერთიანებული (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156).

#84#

„ფაი“ თურქული სიტყვაა და „წილს“ ნიშნავს. ამისი ჭანური ნაირსახეობაა „პაი“.

ტაშკი იაილა

ხუთვერსიან რუკაზე იაილა „ბალიკლის“ დასავლეთითაა აღნიშნული – აბუ-წკარის მარჯვენა შენაკადის მარცხენა სანაპიროზე.

იაილა აბუ

აბუ-წკარის სათავეშია (ხუთვერსიანი რუკა), სახელწოდება წარმოდგება სახელისაგან – „აბუ“ (იხ. ზემოთ) ხუთვერსიან რუკაზეა „აბო“.

ღავრა

ვიწეს უბნის სოფლების ქართულ სიაში პირველია და მოსდევს „მანასტერი“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 56), „მეკესქირში“ მე-9-ა „ხარაზბელითსა“ (8) და „მანასტერს“ (10) შუა (გვ. 157).

მდებარეობს ვიწე-წკარის მარჯვენა სანაპიროზე. ზღვიდან პირველია (ნ. მარი, მოგზ. გვ. 613). აქვეა აღნიშნული ხუთკილომეტრიან რუკაზეც.

ქართულ სიაშია „ღავრა“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156), რუსულში – „Гавра“ და გვერდით ქართულად უწერია „ღავრა“ (იქვე, გვ. 167). ხუთკილომეტრიან რუკაზეც „Гавра“-ა.

„ღავრა“ ადგილის სახელადაც გვხვდება (იხ. ზემოთ, მეზრე სარფი).

ჯიხა – „ციხის ნაშთი და მისი მიდამოები ვიწეს აღმოსავლეთით“ (ჩვენი, მოლენი სარფის დღიური. მ. კახაილიშის ცნობა 15.VII.1967). ამავე ძეგლს უნდა გულისხმობდეს ციხის ის ნანგრევი, რომელიც ი. ყიფშიძის დღიურში ვიწეს მისასვლელთან არის მითითებული (ჭან. მოგზ. გვ. 165).

ხაზარე

სოფელი აბუ-წკარის მარჯვენა სანაპიროზე (ნ. მარი, მოგზ. გვ. 614). ნ. მარი სუმლას სიახლოვეს მიუთითებს (იქვე). ხუთვერსიან რუკაზე არაა აღნიშნული.

ცაათი

სუმლას „მეჰალე“ მთაში (ნ. მარი, იქვე, გვ. 64), ხუთვერსიან რუკაზე აღნიშნული არ არის.

#85#

ჩარიკ-იაილასი

ხუთვერსიან რუკაზე „აბო-ვიჩე-დარასის“ მარჯვენა სანაპიროზეა აღნიშნული, მდინარის შუა წელზე. ასეთივე სახელწოდების იალაღი ვიწე-წკარის ზემო წელზეც არის (ქვემოთ).

თუ „ჩარიკ“ სახენაცვალი საგეოგრაფიო სახელი არ არის, მაშინ „ქალამნის“ აღმნიშვნელ თურქულ სიტყვად შეიძლება მივიღოთ. „ჩარი-იალასი“ (თურქ.) – „ქალამნის იალაღი“.

იაილა კაია-დიბი

ხუთვერსიან რუკაზე იმავე მდინარის მარჯვენა მხარეზეა აღნიშნული, ზემო წელზე.

„კაია-დიბი“ (თურქ.) – „კლდისძირი“.

კარა-გელი – ტბა „კაია-დიბის“ სამხრეთ-აღმოსავლეთით (ხუთვერსიანი რუკა). „კარა-გელი“ (თურქ.) – „შავი ტბა“.

ვიწე

პუნქტი აბუ-წკარსა (აღმ.) და ვიწე-წკარს (დას.) შუა (ნ. მარი, მოგზ. გვ. 610).

პ. ინგოროყვა „ვიწე“-ს თავდაპირველ ფორმად „ბიწე“-ს მიიჩნევს (მისი, გიორგი მერჩულე, გვ. 202, შენიშვნა 1). ნ. მარის ცნობით, ხოფელი ჭანები ვიწეს „ბლეთს“ უწოდებენ (მოგზ. გვ. 613).

ხუთვერსიან რუკაზეა „ვიჩე“ (ვიწეს თურქული ფორმა), ამჟამად „ფინდიკლი“-დ იწოდება (თურქეთის ოცკილომეტრიანი რუკა).

მამედ ტიბუკ-ოღლის ცნობით, ვიწეში ყოფილა რომელიღაც თავადის საფლავი (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 165).

კავე უღუ – „კავე უღუ, ვიწე“ – ასე მიუთითებს ი. ყიფშიძე თავის ერთ-ერთი ინფორმატორის სადაურობას (ჭან. მოგზ. გვ. 163). ამ ჩვენების მიხედვით (სხვა ჯერჯერობით არ გაგვაჩნია) „კავე უღუ“ თითქოს ვიწეს ერთ-ერთი უბანი უნდა იყოს.

„კავე“ „ყავას“ ნიშნავს (ნ. მარი, ჭან. გრამ. გვ. 150), „უღუ“ კი ჭანური სიტყვა უნდა იყოს.

ვიწე-წკარი – დასავლეთით ჩამოუღის ვიწეს. ნ. მარის ცნობით, ზაფხულში წყალმცირეა, დიდი კალაპოტით (მოგზ. გვ. 614). იგი იქმნება „ფიცხელა-წკარისა და ზულუ-წკარის“ შეერთებით (იქვე).

ანდრაგათი

მდ. ვიწეს მარჯვენა სანაპიროზეა, „ქვემოთ, მდ. ვიწესთან ახლოს“ (ნ. მარი, მოგზ. გვ. 614), ხუთვერსიან რუკაზე არაა აღნიშნული. არც ვიწეს უბნის სოფლების სიაში იხსენიება და არც „მეკესქირისაში“.

#86#

ხუვა

ვიწეს ზემოთ, მდინარის მარჯვენა სანაპიროზე (ხუთვერსიანი რუკა), ვიწეს უბნის სოფლების სიაში არ იხსენიება და არც „მეკესქირის“ აღწერილობაშია შესული.

ზულუ-წკარი – მდინარე. გამოედინება ზულუს მთიდან და ერთვის „ფიცხელა-წკარს“ „მანასტერთან“.

ნ. მარს „ზულუ-წკარის“ ფორმით მოაქვს (მოგზ. გვ. 614), ი. ყიფშიძის მასალებშია „ზულუ-დერესი“ (ჭან. მოგზ. გვ. 167). ხუთვერსიან და ხუთკილომეტრიან რუკაზე სახელი არ აწერია.

ხუთვერსიან რუკაზე ამ მდინარეზე ორი სოფელი („ზოგო-სუფლა“, „ზოგო-ულია“) და ერთი მთა („ზოგო-დაგი“) აღნიშნული, ხუთკილომეტრიანზე კი – მხოლოდ ერთი სოფელი („ზიუგულია“).

ზულუ - სუფლა

ვიწეს უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-8-ა „ჭურჭავასა“ (7) და „ზულუ-ულისა“ (9) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156), „მეკესქირში“ – იმავე სოფლების გარემოცვაში (იქვე, გვ. 167). ხუთვერსიან რუკაზე მდინარის მარცხ.ეკნა სანაპიროზეა აღნიშნული, „ზოგო-ულისა“ ქვემოთ.

სიებში „ზულუ“-ა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156, 167), ხუთვერსიან რუკაზე – „ზოგო“, ხუთკილომეტრიანზე – „ზიუგუ“.

ზულუ-ულია

ვიწეს უბნის ქართულ სიაში მე-9-ა „ზულუ-სუფლასა“ (8) და „ფიცხელა სუფლას“ (10) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156), „მეკესქირში“ მე-4 – „ფიცხალა ემშერლუკსა“ (3) და „ზულუ-სუფლას“ (15) შუა (იქვე, გვ. 167). ხუთვერსიან რუკაზე „ზულუ-სუფლას“ ზემოთაა აღნიშნული, მდინარის მარჯვენა მხარეზე, ხუთკილომეტრიან რუკაზე ამ მდინარეზე მხოლოდ ეს სოფელია აღნიშნული..

ჭურჭავა

ვიწეს უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-7-ა „ხარაზებელითსა“ (6) და „ზულუ-სუფლას“ (8) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 167). „მეკესქირში“ – მე-6 „ზულუ სუფლასა“ (5) და „ჭამფეთს“ (7) შუა (იქვე, გვ. 167)

#87#

ნ. მარი ვიწე-წკარის მარჯვენა სანაპიროზე მიუთითებს (მოგზ. გვ. 613). ხუთვერსიან და ხუთკილომეტრიან რუკებზე აღნიშნული არ არის.

ნ. მართანაა „ჭურჭავა“ (იქვე). ასევეა ქართულ სიაშიც (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156), რუსულშია – „Чурчава“ და გვერდით ქართულად უწერია „ჭურჭავა“ (იქვე, გვ. 167).

ნ. მარის ცნობით, ამ სახელწოდების ოფიციალური ფორმაა „ჩურჯენ“-ი (მოგზ. გვ. 613).

მანასტერი

ვიწეს უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-2-ა „ღავრასა“ (1) და „ფაჩვას“ (3) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. 156), „მეკესქირში“ – მე-10 იმავე სოფლების გარემოცვაში (იქვე, გვ. 167), ხუთვერსიან რუკაზე, „ვიწე-წკარის“ მარჯვენა სანაპიროზეა აღნიშნული „ზოგო-სოფლას“ ქვემოთ.

რუსულ სიაშია „Манастер“-ი (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 167). ასევეა ქართულშიც (იქვე, გვ. 156) და ნ. მართანაც (მოგზ. გვ. 613). ხუთვერსიან რუკაზეა „Манастыр“-ი.

ნ. მარს მოუხილავს მონასტრის ნანგრევებიც, მაგრამ წარწერიანი ქვები ვერ დაუდასტურებია (იქვე).

ფიცხელა

ამ სახელით ჭანეთში რამდენიმე სოფელი და ერთი მდინარეა ცნობილი. სახელწოდება ნაირნაირი ფორმით გვხვდება: ვიწეს უბნის სოფლების ქართულ სიაშია „ფიცხალა“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156), რუსულშია – „Пицхала“ (იქვე გვ 167).

ი. ყიფშიძის მოპოვებულ ზეპირსიტყვიერ მასალებშია „ბიწკალა“ (იქვე, გვ. 165), ნ. მართან – „ფიცხელა“ (მოგზ. გვ. 614). ხუთვერსიან რუკაზე – „Песихла“, ხუთკილომეტრიანზე – „Пискаლა“.

ფიცხელა-წკარი – იხსენიება ნ. მართან (მოგზ. გვ. 614). ხუთვერსიან რუკაზე უსახელოდაა აღნიშნული. მოედინება ჭანეთის მთიდან და ერთვის „ზულუ-წკარს“ „მანასტერთან“.

ფიცხელა-სუფლა

ვიწეს უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-10-ა „ზულულისას“ (9) და „ფაცხალა-ულისას“ (11) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156), „მეკესქირში“ – 1 მოსდევს „ფიცხალა-ულია“ (2) (იქვე) #88#

გვ. 167). ხუთვერსიან რუკაზე ვიწე-წკარისშუა წელზეა აღნიშნული, მდინარის მარჯვენა სანაპიროზე.

კუჩუკ-იაილა

რუკაზე მდინარის ზემო წელზეა (მარჯვენა სანაპირო) აღნიშნული. „კუჩუკ-იაილა“ (თურქ.) – „პატარა იალაღი“.

ჩარიკ-იაილასი

ხუთვერსიან რუკაზე „კუჩუკ-იაილას“ ზემოთაა აღნიშნული, მდინარის მარჯვენა მხარეზე. ამავე სახელწოდების იალაღი „აბო-ვიჩე-დარასზეც არის (იხ. ზემოთ).

ფაჩვა

ვიწეს უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-3-ა „მანასტირსა“ (2) და „ინიქოს“ (4) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156), მეკესქირში – მე-11 იმავე სოფლების გარემოცვაში (იქვე, გვ. 167). ხუთვერსიან რუკაზე მდინარის მარცხენა მხარეზეა აღნიშნული, „მანასტრის“ ქვემოთ.

ინიქოი

ვიწეს უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-4-ა „ფაჩვას“ (3) და „გულფითს“ (5) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156), „მეკესქირში“ – მე-19 იმავე სოფლების გარემოცვაში (იქვე, გვ. 167), არც ხუთვერსიან რუკაზეა და არც ხუთკილომეტრიანზე.

ნ. მართანაა „ინი-ქოი“, (მოგზ. 614), ქართულ სიაში, – „ინიქოა“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 165), რუსულში – „Еникей“ და გვერდით ქართულად უწერია „ენიქოა“ (იქვე, გვ. 167). „ინიქოი“ (თურქ.) – „ახალსოფელი“.

ფიცხელა-ულია

ვიწეს უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-11-ა „ფიცხალა-სუფლას“ (10) და „ფიცხელა-ჰემშილნდუკს“ (12) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156), „მეკესქირში“ მე-2 იმავე სოფლების გარემოცვაში (იქვე, გვ. 167). ხუთვერსიან რუკაზე არაა, ხუთკილომეტრიანზე კი აღნიშნულია მდინარის მარცხენა სანაპიროზე.

ფიცხელა-ჰემშილნდუკ

ვიწეს უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-12-ა „ფიცხელა ულიასა“ (1) და „ჰამბეთს“ (13) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156), „მეკესქირში“ – მე-3 „ფიცხალა-ულიასა“ (2) და „ზულუ-ულიას“ (4) შუა (იქვე, გვ. 167) ხუთვერსიან რუკაზე ან ხუთკილომეტრიან რუკაზე არ იხსენიება.

სახელწოდების მეორე ნაწილი ქართულ სიაში „ჰემშილნდუკ“-ის ფორმითაა მოცემული (იქვე, გვ. 156 რუსულშია „Эмшердук“-ი (იქვე, გვ. 167). იგივე ფორმა სხვაგანაც გვხვდება (იქვე).

ჰამბეთ-დერესი – მდინარე იხსენიება „მეკესქირის“ სოფლობრივ აღწერილობაში (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 167). „ფიცხელაწკარის“ მარცხენა შენაკადია, ერთვის „ფიცხელა-სუფლას“ ქვემოთ. ხუთვერსიან რუკაზე მდინარეს სახელი არ აწერია. მასზე აქ მხოლოდ ერთი სოფელია (ჰამბეთი) აღნიშნული.

ჰამბეთი

ვიწეს უზნის სოფლების ქართულ სიაში მე-13-ა „ფიცხალა ჰემშილნდუკსა“ (2) და „აბუ სუფლას“ (14) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 165). „მეკესქირში“ – მე-7 „ჭურჭავასა“ (6) და „ხარაზემელითს“ (8) შუა (იქვე, გვ. 167). ხუთვერსიან რუკაზე მისივე მოსახელე მდინარის ზემო წელზეა აღნიშნული, მარჯვენა მხარეზე.

ქართულ სიაშია „ჭამბეთი“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156), რუსულში – „Чампет“-ი და გვერდით ქართულად უწერია „ჭამფერი“ (იქვე, გვ. 167). ასევეა ნ. მართანაც (მოგზ. გვ. 614), ხუთვერსიან რუკაზეა „Джамбет“-ი.

გურუფით-დერესი – ხევი. იხსენიება „მეკესქირის“ სოფლობრივ აღწერილობაში (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 167). მოედინება „აფგიუნზადა-თაფასის“ მთიდან და ერთვის ზღვას ვიწეს დასავლეთით. ხუთვერსიან რუკაზე ამ მდინარეზე მხოლოდ ერთი სოფელია („გარბიტ“-ი) აღნიშნული.

გურუფითი

ვიწეს უზნის სოფლების ქართულ სიაში მე-4-ა „ინიქოისა“ (3) და „ხარაზემელითს“ (5) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156), „მეკესქირში“ – მე-13 „ენიქოისა“ (12) და „აბუ-სუფლას“ (14) შუა (იქვე, გვ. 167), ხუთვერსიან რუკაზე მისივე მოსახელე მდინარის მარჯვენა სანაპიროზეა აღნიშნული.

ქართულ სიაშია „გულდითი“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156), რუსულში – „Гурупит“-ი და გვერდზე ქართულად უწერია „გურუფითი“. ხუთვერსიან რუკაზეა „Гарнит“-ი.

აფგიუნზადა-თაფასი – მთა. ხუთვერსიან რუკაზე გურუფითის სამხრეთითაა აღნიშნული. #90#

ოჯე-დარასი – ხევი. იხსენიება ართაშენის უზნის რუსულ აღწერილობაში (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 68). მოედინება „გურუფით-დერეს“ დასავლეთით. ამ უკანასკნელზე უფრო მოკლეა. ხუთვერსიან რუკაზე ამ მდინარეს სახელი არ აწერია და მასზე მხოლოდ ერთი სოფელია („უჯა“) აღნიშნული.

ოჯე

ართაშენის უზნის სოფლების ქართულ სიაში მე-18-ა „ორთა ქოისა“ (17) და „ართაშენს“ (19) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 157), რუსულში – 22-ეა „თოლიქჩეთსა“ (2) და „აბიჩხოს“ (23) შუა (იქვე, გვ. 168). ხუთვერსიან რუკაზე აღნიშნულია მდინარის მარჯვენა მხარეზე.

სიებშია „ოჯე“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 157, 168), ხუთვერსიან რუკაზე – „Уджа“.

მუტაფი-წკარი

მოედინება ოჯესწყლის დასავლეთით და ზღვას ერთვის ღერას აღმოსავლეთით. ხუთვერსიან რუკაზე ამ მდინარეზე (სახელი არ აწერია) სამი სოფელია აღნიშნული („ღარე“, „ორთაქოი“ სა „მუტაფი“, ხუთკილომეტრიანზე კი ორი („ღერე, „ორთაქოი“).

ორთაქოი

ართაშენის უზნის სოფლების ქართულ სიაში მე-17-ა „ველერგივათსა“ (16) და „ოჯეს“ (18) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156), რუსულში – მე-15 „ღერასა“ (14) და „მუტაფს“ (17) შუა (იქვე, გვ. 168). ხუთვერსიან რუკაზე აღნიშნულია მუტაფისწყლის მარჯვენა სანაპიროზე, ხუთკილომეტრიანზე კი ამავე მდინარის სათავეში.

ქართულ სიაშია „ორთაქოდ“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156), რუსულში – „Ортакей და გვერდზე ქართულად უწერია „ორთაშოდ“, „ორთაქოდ“ (იქვე, გვ. 168). ხუთვერსიან რუკებზეა „Орта-кей“ - „Ортакей“.

ღერა/ე

ართაშენის უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-20-ა „ართაშენსა“ (19) და „ძღემი ულიას“ (21) შუა (ი. ყიფშიძე, მოგზ. გვ. 157), რუსულში – მე-14 „ოკორდულესა“ (13) და „ორთაქოის“ (15) შუა (იქვე, გვ. 168). ხუთვერსიან რუკაზე მუტაფისწყლის მარცხენა მხარეზეა აღნიშნული, ზღვისპირას, ასევეა ხუთკილომეტრიან რუკაზეც.

#91#

ქართულ სიაშია „ღერა-ღერე“. (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 157), რუსულში – „Гере“ და გვერდით ქართულად უწერია „ღერა“ (იქვე, გვ. 168). ხუთვერსიან რუკაზეა „Гаре“, ხოლო ხუთკილომეტრიანზე – „Гере“.

ბაშღერა

ართაშენის უბნის სოფლების იმ სიებში, რომლებიც ყიფშიძესთანაა, არ იხსენიება. გ. ყაზბეგი ამ „პატარა სოფელს“ ვიწესა და ართაშენს შუა ასახელებს (დასახ. ნაშრ. გვ. 129), ნ. მარი – მდ. ფურტუნას მარჯვენა სანაპიროს მესამე ზონაში (მოგზ. გვ. 612). ხუთვერსიან და ხუთკილომეტრიან რუკებზე აღნიშნული არ არის. „ბაშღერა“ – „თავღერა“.

მუტაფი

ართაშენის უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-11-ა „ძღემი ელიასა“ (10) და „ქომილოს“ (12) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156), რუსულში – მე-16 - „ორთაქოისა“ (15) და „შანგულს“ (17) შუა (იქვე, გვ. 168). ხუთვერსიან რუკაზე მისსავე მოსახელე მდინარის სათავესთანაა აღნიშნული, მარცხენა სანაპიროზე.

ღუა-თაფასი – მთა ხუთვერსიან რუკაზე მუტაფის დასავლეთითაა აღნიშნული. ამ მთის უღელტეხილზე გადადის ღერა-სალინქოის გზა.

ოკორდულე

ართაშენის უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-5-ა „ჯიბისთასისა“ (4) და „ობიჩხოს“ (6) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156), რუსულში – 13 „ღვანდსა“ (12) და „ღერას“ შუა (იქვე, გვ. 168). ხუთვერსიან რუკაზე „გარე“-სა (ღერა) და „არდაშინ“ შუაა აღნიშნული – ზღვის სიახლოვეს, მდინარის (სახელი არ უწერია) მარცხენა სანაპიროზე.

ნ. მართანაა „ოკორდულე“ (მოგზ. გვ. 611), ასევეა რუსულ სიაშიც (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 168), ქართულშია – „ოკორდული“ (იქვე, გვ. 156), ხუთვერსიან რუკაზე – „Окордил“.

ჯიბისტასი

ართაშენის უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-4-ა „წიათსა“ (3) და „ოკორდულს“ (5) შუა. (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156), რუსულში – მე-2 „არტაშენსა“ (1) და „სიათს“ (3) შუა (იქვე, გვ.

#92#

168). ნ. მარი „ოკორდულეს“ გვერდით ასახელებს, პირველს ზღვიდან (მოგზ. გვ. 611), არც ხუთვერსიან რუკაზეა და არც ხუთკილომეტრიანზე.

ნ. მართანაა „ჯიბისტასი“ (მოგზ. გვ. 611). ასევეა რუსულ სიაშიც (ი. ყიფშიძე, ჭან. გვ. 156 გვ.), ხოლო ქართულშია „ჯიბისთას“-ი (იქვე, გვ. 156).

ამ სოფელში „ძველ ეკლესიო.ს კედლებია“ დადასტურებული (იქვე, გვ. 53).

წიათი

ართაშენის უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-3-ა „იანივათსა“ (2) და „ჯიბისთა“ (4) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156), ასევე რუსულშიც „ჯიბისთა-სა“ და „სივათს“ შუა (იქვე, გვ. 68). ხუთვერსიან და ხუთკილომეტრიან რუკებზე არაა აღნიშნული.

ნ. მარი მდ. ფურტუნას მარჯვენა სანაპიროს სოფლების მეორე ზონაში ასახელებს (მოგზ. გვ. 611).

სახელწოდება სხვადასხვა ფორმით გვხვდება: ნ. მართანაა „ციათი“ (მოგზ. გვ. 611), ქართულ სიაში – „წიათი“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156), რუსულში – „Сият“-ი და გვერდით ქართულად უწერია „სიათი“ (იქვე, გვ. 68).

ართაშენი

ართაშენის უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-19-ა „ოჯესა“ (18) და „ღერა/ე“-ს (20) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 157), რუსულში – 1 „ჯიბისტასის“ (2) წინ (იქვე, გვ. 168). ნ. მარი მდ. ფურტუნას მარჯვენა სანაპიროზე ასახელებს, ზღვიდან პირველს (მოგზ. გვ. 611). ხუთვერსიან რუკაზე „ოკურდულის“ დასავლეთითაა აღნიშნული, ზღვის სანაპიროზე.

ნ. მართანაა „არტაშენი“ (მოგზ. გვ. 611), ასევე რუსულ სიაშიც (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 168), ქართულშია „ართაშენი“ (იქვე, გვ. 157). კ კოხითანაა – „არტაშენი (Warderurgen, გვ. 125). ი. ჯავახიშვილის „საქართველოს საისტორიო რუკაზეა“ „არტაშენი“, ხუთვერსიანზე – „არდაშენი“, ხუთკილომეტრიანზე – „არდაშენი“ და ა. შ.

ი. ყიფშიძის დღიურში არტაშენში დასახელებულია „ეკლესია („ნახატებიანი“)“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 153).

ართაშენი – მდინარე. მთავარი შტო „ღუა-თაფასი“-დან მოედინება და ერთვის ზღვას #93#

ართაშენში. ხუთვერსიან რუკაზე სახელი არ აწერია. არტაშენის უბნის სოფლების რუსულ სიაშია „Арташенна“ და ქვემოთ ქართულად უწერია „ართაშენი“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 168).

სიფათი

ართაშენის უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-7-ა „ობიჩხოსა“ (6) და „დემისფათს“ (8) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156), რუსულში – მე-4-ა „სიათსა“ (3) და „აღვანს“ (5) შუა (იქვე, გვ. 168). ხუთვერსიან რუკაზე მდ. ფურტუნის მარჯვენა სანაპიროზეა აღნიშნული „სალინ-კეის“ დასავლეთით.

ნ. მართანაა „სიფათი“ (მოგზ. გვ. 611), ასევე რუსულ სიაში (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 166) და ხუთვერსიან რუკაზეც. ქართულ სიაშია – „საფათი“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156).

სალინქოი

ართაშენის უბნის სოფლების ქართულ სიაში 25-ე და უკანასკნელია „ბაქოზ“-ის (24) შემდეგ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 157), რუსულში – მე-7 „დუთხესა“ (6) და „ფელერგივათს“ (8) შუა (იქვე, გვ. 168). ხუთვერსიან რუკაზე „ღუა-თაფასის“ მთის სამხრეთით და „სიფათის“ აღმოსავლეთითაა აღნიშნული.

ქართულ სიაშია „სალინქოი“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 157), რუსულში – „სალინკეის“ (იქვე, გვ. 168), ასევე ხუთვერსიან რუკაზეც და ა. შ.

შანგური

ართაშენის უბნის სოფლების ქართულ სიაში პირველია „იანივათის“ (2) წინ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156), რუსულში – მე-17 „მუტაფსა“ (16) და „იანივათს“ (18) შუა (იქვე, გვ. 168). ნ. მარი მდ. ფურტუნას მარჯვენა სანაპიროზე ასახელებს – მეორე ზონაში (მოგზ. გვ. 612).

ხუთვერსიან რუკაზე ამავე სექტორშია აღნიშნული „მუტაფ“-იც, რომლის ახლომახლოსაც სავარაუდოა შანგური, რომელიც არც ერთ ჩვენს ხელმისაწვდომ რუკაზე არაა აღნიშნული.

ნ. მართანაა „შანგული“ (მოგზ. გვ. 612), ასევეა რუსულ სიაშიც (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 168), ქართულშია – „შანგური“ (იქვე, გვ. 156)

#94#

ღვანტი

ართაშენის უბნის სოფლების ქართულ სიაში 23-ეა „წანოსა“ (22) და „ბაქოზის“ (24) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 157), რუსულში – მე-12 „ზგემი-სუფლასა“ (11) და „ოკორდულეს“ (13) შუა (იქვე, გვ. 168). ი. ჯავახიშვილის „საქართველოს საისტორიო რუკაზე“ „ზულა-ხევის“ მარჯვენა სანაპიროზეა აღნიშნული „კუწუმის“ აღმოსავლეთით და „ქომილოს“ ჩრდილოეთით, ხუთვერსიან და ხუთკილომეტრიან რუკებზე არაა დატანილი.

ქართულ სიაშია „ღვანტი“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 157), რუსულში „Гвант“-ი და გვერდით ქართულად უწერია „ღვანდი“ (იქვე, გვ. 168). ნ. მართანაა „ღვანთი“ (მოგზ. გვ. 611). მასვე მოაქვს ბულეფელი ალი-რეიზისაგან დადასტურებული „ღვანდი“-ც (იქვე). ი. ჯავახიშვილის რუკაზეა „ღვანთი“.

კამლი-დერე – ხევი. ართაშენის უბნის სოფლების რუსულ სიაში ამ მდინარეზეა ნაჩვენები სოფ. ღვანდი (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 168).

წანო

ართაშენის უბნის სოფლების სიაში 22-ეა „ძღემი ულიას“ (21) და „ღვანტს“ (23) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 157), რუსულში – 24-ე - „აბიჩხოსა“ (23) და „მალესკერიტის (მეკალესკირითი – 25)“ შუა (იქვე, გვ. 168). ნ. მარი მდ. ფურტუნას მარჯვენა სანაპიროზე მიუთითებს „ქომილოს“ (მარცხენა მხარეზეა) პირდაპირ (მოგზ. გვ. 610).

ნ. მართანაა „წანო“ (მოგზ. გვ. 610). ასევეა ქართულ სიაშიც (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 157), რუსულშია „Цани“ და გვერდით უწერია „მწანუ“ (იქვე, გვ. 168) და „წანო“ (იქვე, რედ. შენ. 4).

„წანი“ მრავალმნიშვნელობიანი ტერმინია (ჯანაშია, თუბალ-თაბალი, ტიბარენი, იბერი, გვ. 195). თუ რომელი მათგანი იგულისხმება ამ საგეოგრაფიო სახელში ამის გარკვევა სავლელე ძიების გარეშე ძნელია.

ვიჯე

ნ. მართან ამ სახელით მხოლოდ ერთი სოფელია (50-ა) აღნიშნული (მოგზ. გვ. 611). ასევეა ი. ჯავახიშვილის „საქართველოს საისტორიო რუკაზეც“.

მდ. ფურტუნას ზემო წელის სოფლების სიაში „ვიჯე“ ორ სოფლადაა (29-30) აღრიცხული: „ვიჯე-სუფლა“, „ვიჯე-ულია“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 170).

#95#

ნ. მარი ამ სოფელს მდ. ფურტუნას მარჯვენა სანაპიროზე ასახელებს (მოგზ. გვ. 611). მისი ინფორმატორი ამ ჩვენებას სოფ. ღვანდის ზემოთ მითითებით ავიწროებს (იქვე).

დუთხე

ართაშენის უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-15-ა „აღვანასა“ (14) და „ფელერგივას“ (16) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156), რუსულში მე-6 – „აღვანასა“ და „სალინკის“ (7) შუა (იქვე, გვ. 68). ნ. მარი მდ. ფურტუნას მარჯვენა სანაპიროზე ასახელებს, მესამე ზონაში (მოგზ. გვ. 612), ხუთვერსიან რუკაზე მდ. ფურტუნას შუა წელშია აღნიშნული, მარჯვენა სანაპიროზე აღნიშნულია ხუთკილომეტრიან რუკაზეც.

ქართულ სიაშია „დუთხე“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156), ასევეა რუსულშიც (იქვე, გვ. 168). ხუთკილომეტრიან რუკაზეა „Дутха“, ხუთვერსიანზე – მეტისმეტად გადამახინჯებული „Дошха“ ნ. მარს „დუნჩე“-ც დაუდასტურებია (მოგზ. გვ. 612) და ა შ.

დუთხე-იაილასი

იალაღი „დუთხა დარასის“ სათავეებში, მდინარის მარჯვენა სანაპიროზე (ხუთვერსიანი რუკა).

დუთხე-დარასი – ხევი. იხსენიება ართაშენის უბნის სოფლების რუსულ აღწერილობაში (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 168). „დუთხე-დარასი“ მდ. ფურტუნას ერთ-ერთი სახელია. ამავე სახელითაა აღნიშნული ეს მდინარე ხუთვერსიან რუკაზე.

მდ. ფურტუნა ანუ „დუთხე-დერესი“ მოედინება პონტოს ქედის ჩრდილო-დასავლეთ კალთებიდან (გ. ყაზბეგი, დასახ. ნაშრ. გვ. 125) ხუთკილომეტრიან რუკაზე მის სათავეებში „კაჩკარ-თეფელერი“-ა აღნიშნული.

ამ მდინარეს გულისხმობს სვილაქს კარიანდელის (ძვ. VI-V ს.ს.) „პორდანისი“ (ი. ყაუხჩიშვილი, ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 49) და ფლ. არიანეს „პრიტანიდი“ (მისი, მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო, გვ. 36).

ართაშენის უბნის სოფლების რუსულ აღწერილობაში ეს მდინარე „ფორტუნა“-სა და „ფურტონა“-ს ფორმებით იხსენიება (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 168). ი. ჯავახიშვილის „საქართველოს საისტორიო რუკაზეა“ „ფორტუნა“, ხუთკილომეტრიანზე – „ფირტინა-დერე“, #96#

რომელიც ამ სახელწოდების თურქული ფორმისაგან („ფირთინა“) წარმოდგება. ეს უკანასკნელი კი იტალიურ „ფორტუნა“-საგან („ქარიშხალი“) მომდინარეობს.

ზაგიმ-იაილასი

იალაღი, „დუთხა-დარასის“ ერთ-ერთი უსახელო მარცხენა შენაკადის (ზემო წელზე) მარჯვენა სანაპიროზე (ხუთვერსიანი რუკა). იგივე სახელწოდება მთის სახელადაც გვხვდება (იხ. ქვემოთ) და მდინარისაც (ზემოთ).

ესკი ტრაპიზონი

ათინას უბნის სოფლების ქართულ სიაში 39-ეა „სუკითასა“ (38) და „კვანჩარიას“ (40) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 158), რუსულში – მე-40 იმავე სოფლების გარემოცვაში (იქვე, გვ. 170). ნ. მარი „ქუა-ნჭარერის“ გვერდით მიუთითებს, ზღვიდან პირველს (მოგზ. გვ. 610). რუსული სიით „ესკი-ტრაპიზონი“ ეს იგივე „Гамидие“-ა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 172). ხუთვერსიან რუკაზე „Хамидие“. მდ. „ფირტინას“ მარცხენა მხარეზეა აღნიშნული, ზღვის პირას.

ქართულ სიაშია „ესკი-ტრაპიზონი“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 158). ასევეა რუსულშიც (იქვე, გვ. 170) და ნ. მართანაც (მოგზ. გვ. 610). ზოგიერთი ჭანური ტექსტითაა „ესქი-ტრაბუზანი“ (ირ. ასათიანი. ჭან. ტექსტ. გვ. 210) და ა. შ.

სახელწოდების პირველი ნაწილი („ესკი“) თურქული სიტყვაა და „ძველს“ ნიშნავს. „ძველი ტრაპიზონი“ ამ პუნქტის სახელად ძალიან საინტერესოა.

ამ სოფლის კიდევ ერთი ძველი სახელია „კუწუმი“ ან მისი ნაირსახეობანი: „კუწუმბი“ და „კუწუმბრი“. ნ. მარის ცნობით, ეს დამოკიდებულია ჭანის სამეტყველო კილოკავზე (მოგზ. გვ. 611). ი. ჯავახიშვილის „საქართველოს საისტორიო რუკაზე „კუწუმი“-ს ფორმითაა აღნიშნული, ამჟამად „ჰამიდიე“-დ იწოდება.

ნ. ნარაკიძის თქმით, „ესქი ტრაბუზანი – მთელი გურჯეფე იყენან“ (ირ. ასათიანი, ჭან. ტექსტ. გვ. 210), ათინას უბნის სოფლების რუსულ სიაშიც ამ სოფლის ქვემოთ ქართულად წერია: „გ/ჯურჯი (მუჰაჯირი)“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 170).

ერთი ჭანური გადმოცემით, საქართველოს საზღვარი თამარის დროს თითქოს ამ სოფელზე გადიოდა (ი. ყიფშიძე, ჭან. ტექსტ. გვ. 4).

#97#

წუკიტა

ათინის უბნის სოფლების ქართულ სიაში 38-ა „დავიდათსა“ (37) და „ესკი-ტრაპიზონს“ შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 158), რუსულში 39-ეა იმავე სოფლების გარემოცვაში (იქვე, გვ. 170). ნ. მარი მდ. ათინას აღმოსავლეთით ასახელებს მესამე ზონაში (მოგზ. გვ. 610). ი. ყიფშიძესთან ათინადან 5 ვერსზეა მითითებული (ჭან. მოგზ. გვ. 163).

ნ. მართანაა „წუკიტა“ (მოგზ. გვ. 610), რუსულ სიაშია „Цукита“ და გვერდით ქართულად უწერია „წუკიტა“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 170). ქართულშია „სუკიტა“ (იქვე, გვ. 158).

ქვანჭარერი

ათინას უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-40-ა „ესკი ტრაპიზონსა“ (39) და „კოსტანევათს“ (41) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 58), რუსულში – 41-ე იმავე სოფლების გარემოცვაშივე (იქვე, გვ. 70). ნ. მარი მდ. ათინას აღმოსავლეთით ასახელებს მეოთხე ზონაში ესკი-ტრაპიზონის გვერდით (მოგზ. გვ. 610). ხუთკილომეტრიან რუკაზე „ხამიდიეს“ სამხრეთითაა აღნიშნული, „ფიოტინა-ბუიკ-დერეს“ ხერთვისის მახლობლად, მარცხენა მხარეზე.

ქართულ სიაშია „კვალნჩარია“ და მისდევს ა. ჩიქობავას შენიშვნა, „ქვანჭარია“ ხომ არ არის? (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 158 და იქვე შენიშვნა 1), რუსულში – „Кванцарери“ და გვერდით ქართულად უწერია „ქვანჭარერი“ (იქვე, გვ. 170). ნ. მართანაა „ქვანჭარერი“ და „ქუა-ნჭარერი“ (მოგზ. გვ. 610). ხუთკილომეტრიან რუკაზე „Кувачары“.

სახელწოდება წარწერიან ქვას გულისხმობს და ნ. მარსაც არ დაუტოვებია ეს გარემოება უყურადღებოდ, მაგრამ ზედაპირულ მივით საამისო ვერაფერი მოუპოვებია. ამის შემდეგ მკვლევარს ბუნებრივია მათ წიაღში მოქცევა ეგულისხმა და გათხრებზე ეფიქრა (მოგზ. გვ. 611). „ქვანჭარერი“ „ნაწერს“ უფრო ფართო გაგებით (წარწერა, გამოსახულება) უნდა აღნიშნავდეს (მდრ. „ბურჭული მეჭაელი“, „არგუნი მეჭაელი“ (იხ. ზემოთ. მოლენი სარფის ტყეები).

კოსტანევათი

ათინის უბნის სოფლების ქართულ სიაში 41-ეა „კვანჩარას“ (40) და „ხაკოს“ (42) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 158), რუსულში – 42-ე იმავე სოფლების გარემოცვაში (იქვე, გვ. 170). ნ. მარი მდ. ათინას აღმოსავლეთით ასახელებს მესამე ზონაში (მოგზ. გვ. 610) სიებში. მის #98#

გვერდით დასახელებულ სოფელთა შორის ხუთკილომეტრიან რუკაზე მხოლოდ ერთია („კუვანჩარი“) აღნიშნული, მდ. ფურტუნას მარჯვენა სანაპიროზე. ამავე სექტორში ივარაუდება მეორეც (ხაკო). „კოსტანევათი“-ც ამათ შორისაა საგულვებელი.

ილასტასი

ართაშენის უბნის სოფლების ქართულ სიაში 30-ეა „ბულეფი ულიას“ (29) და „ჯიგეთურას“ (31) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 158), რუსულში – 31-ე იმავე სოფლების გარემოცვაში (იქვე, გვ. 170). ნ. მარი ხოტრის გვერდით ასახელებს, მდ. ათინას მარჯვენა სანაპიროზე (მოგზ. გვ. 610). ხუთკილომეტრიან რუკაზე „კუვანჩარი“-ს სამხრეთითაა აღნიშნული.

სახელწოდების გადმოცემისას მასალებში არსებითი ხასიათის სახესხვაობა არ შეინიშნება.

ხოტრი

ათინა უბნის სოფლების ქართულ სიაში 32-ეა „ჯიგეთურასა“ (31) და „ლამგოს“ (33) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 158), რუსულში – 33-ე იმავე სოფლების გარემოცვაში (იქვე, გვ. 170). ნ. მარი მდ. ათინას მარჯვენა მხარეზე ასახელებს, „ილასტასის“ გვერდით (მოგზ. გვ. 610). ხუთვერსიან და ხუთკილომეტრიან რუკებზე აღნიშნული არ არის.

ბაქოზი

ართაშენის უბნის სოფლების სიაში 24-ეა „ღვანტას“ (23) და „სალინქოდ“-ს (25) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156), რუსულში – მე-20 „ზგემი-ულიასა“ (19) და „თოლიქჩეთს“ (21) შუა (იქვე, გვ. 168). ნ. მარი მდ. ფურტუნას მარცხენა სანაპიროზე მიუთითებს, „ესკი-ტრაპიზონის“ ზემოთ და „ხაკოს“ მახლობლად (მოგზ. გვ. 611). ხუთვერსიან რუკაზე „აგვანის“ დასავლეთითაა აღნიშნული, „დუთხა-დარასის“ ქვემო წელზე, მარცხნივ. ხუთკილომეტრიან რუკაზე არაა.

ქართულ სიაშია „ბაქოზ“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 157), რუსულში – „Бакоз“ და გვერდით ქართულად უწერია „ბაქოზი“ (იქვე, გვ. 168). ნ. მართანაა „ბაკოს“ (მოგზ. გვ. 611), ხუთვერსიან რუკაზე – „Бакуз“.

ამ სახელწოდების სწორი ჭანური ფორმა უნდა იყოს „ბაქოზ“. იგი ადამიანის საკუთარი სახელია. ასე იწოდებოდა IV ს-ის დამდეგის ერთ-ერთი ბერძენი მოწამე, ძმა სერგი მოწამისა. #99#

ქრისტიანობის განმტკიცებისათვის ბრძოლაში ეს მოწამენი დიდი პატივით სარგებლობდნენ. უსტინიანე I-ის დროს (525-565) მათ სახელზე კონსტანტინეპოლში მონასტერიც აშენდა (კ. კეკელიძე, მარტვილობა სერგისა და ბაქოზისი, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, VIII, თბილისი, 1962, გვ. 77). უნდა ვიფიქროთ, რომ ჭანეთის ომონიმურ სოფელშიც იყო ოდესღაც ამ წმინდანის სახელობის რაღაც საკულტო ძეგლი – ეკლესია ან მონასტერი და სოფელსაც აქედან შეერქვა ბაქოზი.

თოლი-ქჩეთი

ართაშენის უბნის სოფლების ქართულ სიაში 13-ეა „ქომილოსა“ (12) და „ადვანას“ (14) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156), რუსულში – 21-ე „ბაქოზსა“ (20) და „ოჯეს“ (22) შუა (იქვე, გვ.

168), ნ. მარი მდ. ფურტუნას მარცხენა სანაპიროზე ასახელებს (მოგზ. გვ. 611). ხუთვერსიან რუკაზე ამავე სექტორშია ნაჩვენები „ბაქო“-ი და „აღვანა“, ამათ შორიახლოს საგულვებელია „თოლიქეთი“.

ნ. მართანაა „თოლი-ქეთი“ (მოგზ. გვ. 611). ასევეა რუსულ სიაშიც (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 168), ქართულშია „თორიქეთი“ (იქვე, გვ. 156).

აღვანა

ართაშენის უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-14-ა „თორიქეთსა“ (3) და „დუთხეს“ (15) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156), რუსულში – მე-5 „სიფათსა“ (4) და „დუთხეს“ (6) შუა (იქვე, გვ. 168). ხუთვერსიან რუკაზე „ვაკუზ“-ის სამხრეთითაა აღნიშნული („დუთხა-დარასის“ მარცხენა სანაპირო).

ქართულ სიაშია „აღვანა“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156), რუსულში – „Агван“-ი და გვერდით ქართულად უწერია „აღვანი“ (იქვე, გვ. 168). ასევეა ხუთვერსიან რუკაზეც. ნ. მართანაა „ამგვანი“ (მოგზ. გვ. 611).

თიმისვათი

ართაშენის უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-8-ა „საფათსა“ (7) და „მეკარესკილითს“ (9) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156). რუსულში – მე-9 „ფელერგიათსა“ (8) და „ჩომილოს“ (10) შუა (იქვე, გვ. 168). ხუთვერსიან რუკაზე „აგვან“-ის სამხრეთითაა აღნიშნული.

#100#

ქართულ სიაშია „დემისვათ“-ი (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156), რუსულში „Тимисват“-ი და გვერდით ქართულად უწერია „თიმისვათი“ (იქვე, გვ. 168). ხუთვერსიან რუკაზეა „Тамсиван“-ი. ნ. მართან – „თი-მსივათი“ (მოგზ. გვ. 611), გვხვდება „დემისვათი“-ც (იქვე) და სხვ.

ამ სახელწოდების სახეცვლილებათა გზა ნ. მარს ასე ესახებოდა: დემისვათ-თიმისვათ-თიმისვათ-ი (იქვე).

ფილარგიათი

ართაშენის უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-16-ა „დუთხესა“ (5) და „ორთაქოდ“-ს (17) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156,157), რუსულში – მე-8 „სალინკეისა“ და „თიმისვათს“ (9) შუა (იქვე, გვ. 168). ნ. მარი მდ. ფურტუნას მარცხენა სანაპიროზე მიუთითებს (მოგზ. გვ. 611). აქ დასახელებული სოფლებიდან ამ სექტორშია მხოლოდ ერთი – „თიმისვათი“ (ხუთვერსიანი რუკის „ტამსივან“-ი), რომლის შორიახლოც ფილარგიათია სავარაუდებელი.

ნ. მართანაა „ფილარგიათი“ (მოგზ. გვ. 611). ქართულ სიაშია „ფელერგიათ“-ი (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156), ასევეა რუსულშიც (იქვე, გვ. 168). უფრო სწორი თითქოს „ფილარგიათი“ უნდა იყო, შდრ. „ფილარდალი“. (ადგილი მოლენი სარფში), „ფილარგეთი“ (სოფ. არქაბეს უბანში).

მეკალესკირითი

ართაშენის უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-9-ა „დემისვათსა“ (8) და „ძღემი სუფლასა“ (10) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156), რუსულში 25-ეა „წანოს“ (24) შემდეგ (იქვე, გვ. 168). ნ. მარი მდ. ფურტუნას მარცხენა სანაპიროზე ასახელებს (მოგზ. გვ. 611). ხუთვერსიან რუკაზე ამ სოფლებიდან ამავე ზონაში აღნიშნულია „დემისვათი“ („ტამსივან“-ი) და „ძღემი სუფლა“ („ზასმ-ი-სურლი“), „მეკალესკირითი“-ც ამათ შორიახლოსაა საძიებელი.

ნ. მართანაა „მეკალისკირითი“ (მოგზ. გვ. 611). ქართულ სიაშია „მეკარესკილითი“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156), რუსულში – „Малескерт“-ი, ხოლო გვერდზე უწერია „მეკალესკირითი“ (იქვე, გვ. 168).

სირტი

ართაშენის უბნის სოფლების სიებში არ იხსენიება. ხუთვერსიან რუკაზე „ტამსივან“-ის სამხრეთითაა აღნიშნული. დატანილია ხუთკილომეტრიან რუკაზეც. ამ უკანასკნელზეა #101#

„Серт“-ი, ხოლო პირველზე – „Сарт“-ი. „სირტი“ 28-ე, სოფლადაა აღრიცხული („ხორჯოლა“ (27) და „ვიჯე-სუფლას“ (29) შუა მდ. ფურტუნას ზემო წელის სოფელთა აღწერილობაში (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 171). რუკების მიხედვით, „სერტი“ (ან „სარსტი“) უფრო ამ მდინარის შუა წელის სექტორშია, მაგრამ სიის მონაცემებზე უფრო სარწმუნო მაინც ეს არის. საინტერესოა ისიც, რომ იგივე სია იმ „მიკრონ კავალ“-საც (37) ფურტუნას ზემო წელზე უჩვენებს, რომელიც ხუთვერსიან რუკაზე ამ პუნქტის სამხრეთითაა აღნიშნული.

ამავე სახელით (სირთი) იწოდება იალაღი „აბუ-ვიჩე-დარასის“ სათავეებში (იხ. ზემოთ). იალაღის სახელი მისი მფლობელი სოფლის სახელწოდებისაგან წარმოდგება (შდრ. სოფ. სანო (ათინის უბანში) და იაილა სანო და სხვ.).

ძღემი - სუფლა

ართაშენის უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-10-ა „მეკარესკილითსა“ (9) და „მუტაფს“ (10) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156), რუსულში – მე-11 „ჩომილოსა“ (10) და „ღვანდს“ (12) შუა (იქვე, გვ. 168). ნ. მარი მდ. ფურტუნას მარცხენა სანაპიროზე ასახელებს მეორე ზონაში (მოგზ. გვ. 612), ხუთვერსიან რუკაზე „დუთხა-დარასის“ ერთი უსახელო მარცხენა შენაკადის ქვემო დინებაშია ნაჩვენები, მარცხენა მხარეზე.

ქართულ სიაშია „ძღემი სუფლა“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156), რუსულში – „Згеми-Суф(ла)“ და გვერდით ქართულად უწერია „წალენი ძღემი, ჯილენი ძღემი“ (იქვე, გვ. 168). ხუთვერსიან რუკაზეა „Захм-Сурли“.

ძღემი-ულია

ართაშენის უბნის სოფლების ქართულ სიაში 21-ეა „ღერა/ე“-სა (20) და „წანოს“ (22) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 157), რუსულში – მე-19 „დანივათსა“ (18) და „ბაქოზის“ (20) შუა (იქვე, გვ. 168). ხუთვერსიან რუკაზე „ზახმ-ი-სურლის“ ზემოთაა აღნიშნული, „დუთხა-დარასის“ უსახელო მარცხენა შენაკადის მარჯვენა სანაპიროზე.

ქართულ სიაშია – „ძღემი ულა“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 157), რუსულში – „Згеми-уля“ (იქვე, გვ. 168). ხუთვერსიან რუკაზე – „Захм-и-уля“.

#102#

იანივათი

ართაშენის უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-2-ა „მანგურსა“ (1) და „წიათს“ (3) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156), რუსულში – მე-18 „მანგულსა“ (17) და „ზგემი-ულიას“ (19) შუა (იქვე, გვ. 168). ხუთვერსიან რუკაზე „ზახმ-ი-ულიას“ ზემოთაა ნაჩვენები, „დუთხა-დარასის“ უსახელო მარცხენა შენაკადის ზემო წელზე (მარცხენა სანაპიროზე).

ქართულ სიაშია – „იანივათ“-ი (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156), რუსულში – „Ениват“-ი და გვერდით ქართულად უწერია „იანივათი“ (იქვე, გვ. 168). ნ. მართანაა „იანივათი“ (მოგზ. გვ. 612). ხუთვერსიან რუკაზეა „Баниват“-ი.

ზაგიმ-დალი – მთა. ხუთვერსიან რუკაზე „ბანივატ“-ის მახლობლადაა აღნიშნული, სამხრეთით. ხუთკილომეტრიან რუკაზე არაა აღნიშნული და არც ი. ყიფშიძის, ნ. მარის და ჩვენთვის ამჯერად ხელმისაწვდომ სხვა მასალებში იხსენიება. ორონიმი „ზაგიმ“-ი იაილას სახელადაც გვხვდება (იხ. ზემოთ).

ქომილო

ართაშენის უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-12-ა „მუტაფსა“ (11) და „თორიქეთს“ (13) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156), რუსულში – მე-10 „თიმისვათსა“ (9) და „ზგემი-სუფლას“ (11) შუა (იქვე, გვ. 168). ი. ჯავახიშვილის „საქართველოს საისტორიო რუკაზე“ მდ. ფურტუნას მარჯვენა სანაპიროზეა აღნიშნული, „ღვანთის“ სამხრეთით. ნ. მართანაა „ქომილო“ (მოგზ. გვ. 611). ასევეა ი. ჯავახიშვილის რუკაზე და ართაშენის უბნის სოფელთა ქართულ სიაშიც (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156), რუსულში კი არის „Комило“ და გვერდით ქართულად უწერია „ჩომილო“ (იქვე, გვ. 168). ეს ფორმა ნ. მარსაც დაუდასტურებია (მოგზ. 611). ამისვე დამახინჯებად მიაჩნია ხუთვერსიანი რუკის „ჩუმალი“ (იქვე). ხუთვერსიანი რუკის გვიანდელ რედაქციაში არ იხსენიება.

ხაკო

ათინას უბნის სოფლების ქართულ სიაში 41-ეა „კოსტანევათის“ (40) შემდეგ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 158), რუსულში – 43-ე ისევე კოსტანევათის (42) მომდევნო და ისევე უკანასკნელი (იქვე, გვ. 170). ნ. მარი მდ. ათინას აღმოსავლეთით ასახელებს მესამე ზონაში (მოგზ. გვ. 610). ი. ჯავახიშვილის „საქართველოს საისტორიო რუკაზე“ მდ. „ფორტუნას“ მარჯვენა სანაპიროზეა აღნიშნული, „ქომილოს“ აღმოსავლეთით.

სახელწოდების გადმოცემაში რაიმე სხვაობა არ შეგვხვებდრია.

ხაკო-დარასი – მდინარე ათინას უბნის სოფლების რუსულ სიაში ამ მდინარეზეა აღნიშნული სოფ. წუკიტა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 170).

აბიჩხო

ართაშენის უბნის სოფლების ქართულ სიაში მე-6-ა „ოკორდულსა“ (5) და „სიფათს“ (7) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156), რუსულში – 23-ე „ოჯესა“ (22) და „წანოს“ (24) შუა (იქვე, გვ. 168). ნ. მარი მდ. ფურტუნას მარცხენა სანაპიროზე ასახელებს (მოგზ. გვ. 611). ასევეა ი. ჯავახიშვილის „საქართველოს საისტორიო რუკაზეც“, სადაც ის „ხაკოს“ სამხრეთით და „ვიჯეს“ დასავლეთითაა აღნიშნული. ხუთვერსიან და ხუთკილომეტრიან რუკებზე არაა.

ნ. მართანაა „აფიჩხო“ (მოგზ. გვ. 611), ასევეა ი. ჯავახიშვილის რუკაზე, რომელიც ნ. მარის ნაშრომს ემყარება ძირითადად. ქართულ სიაშია „ობიჩხო“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 156), რუსულში – „აბიჩხო“ (იქვე, გვ. 168) და ხალხურ მეტყველებაშიც ამ ფორმითაა დადასტურებული (იქვე, გვ. 153).

ბუიუკ-დერე – მდინარე ფურტუნას მარცხენა შენაკადი. მოედინება ჭანეთის მთიდან. მისი ზოგიერთი შენაკადი „კაჩკარ-დალიდან“ მოედინება, ზოგიც „ჰინოტ-დალიდან“, სხვები – „ტატუს-დაოლარიდან“, „ვერჩენიკ-თეფედან“ და ა. შ. ხუთკილომეტრიან რუკაზე ამათგან

სახელით მხოლოდ რამდენიმეა, აღნიშნული: „ხალა-დერე“ და „იაილა-დერე“ (ორივე მარჯვენა მხრიდან შეერთვიან).

ტეზინა

მდ. ფურტუნას ზემო წელის სოფლების სიაში 35-ეა „ჩინგითსა“ (34) და „ჯანტ-ტიუბირას“ (36) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 171). ხუთკილომეტრიან რუკაზე მდ. „ბუიუკ-დერეს“ მარცხენა მხარეზეა აღნიშნული (საკმაოდ მოშორებით), „მაშქოს“ აღმოსავლეთით.

სოფლების სიაშია „Тезина“ და გვერდით ქართულად უწერია „ტენზინა“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 171). ხუთკილომეტრიან რუკაზეა „ტეზინე“.

#104#

მაკრევისი

მდ. ფურტუნა ზემო წელის სოფლების სიაში მე-10-ა „ზუგასა“ (9) და „ქიუშვიას“ (11) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 176). ამ პუნქტს უნდა გულისხმობდეს ხუთვერსიან რუკის „Микрунис“, რომელიც „ჯანუტ“-ის სამხრეთითაა აღნიშნული, „ბუიუკ-დერეს“ მარჯვენა სანაპიროზე.

ქიუშვია

მდ. ფურტუნას ზემო წელის სოფლების სიაში მე-11-ა „მაკრევისსა“ (10) და „ჩინჩივას“ (12) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. 170). პირველის ადგილმდებარეობაზე უკვე ითქვა, მის შორიახლოსაა საძიებელი ეს პუნქტიც.

რუსულადაა „Кюшива“ და გვერდით ქართულად უწერია „ჩიუშვია“ (იქვე).

ჩინჩივა

მდ. ფურტუნას ზემო წელის სოფლების სიაში მე-12-ა „ქიუშვიასა“ (11) და „მოლღავოს“ (13) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 170). პირველის სავარაუდო ადგილსამყოფელზე ითქვა (მაკრევისის შორიახლოს). მეორეც რამდენადმე ზემორე მდებარეობს, „ბუიუკ-დერეზე“ (ხუთკილომეტრიანი (რუკა), იქვე ახლოსაა საძიებელი „ჩინჩივა“-ც.

იუსკიუტ-დადი – მთა. „ბუიუკ-დერეს“ მარცხენა სანაპიროზე „ტეზინეს“ სამხრეთით (ხუთკილომეტრიანი რუკა).

მოლღავოს

მდ. ფურტუნას ზემო წელის სოფლების სიაში მე-13-ა „ჩინჩივასა“ (12) და „კომნას“ (14) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 170). ხუთკილომეტრიან რუკაზე „ბუიუკ-დერეს“ მარჯვენა სანაპიროზეა აღნიშნული, „იუსკიუტ-დადის“ აღმოსავლეთით.

სოფლების სიაშია „Молтваос“. ა. ჩიქობავას შენიშვნით,

ი. ყიფშიძის დღიურში ამას გვერდზე მიწერილი ჰქონია „მოლოვინწი“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 171. და იქვე, შენიშვნა 5), ხუთკილომეტრიან რუკაზეა „Моллавеис“.

მოლღავესი – ღელე. იხსენიება ი. ყიფშიძის დღიურში „ელევითსა“ და „ვიჯეს“ გასწვრივ კიდეზე გაკეთებულ მინაწერში (ჭან. მოგზ. გვ. 171, რედ. შენიშვნა 4).

#106#

კოლონა

მდ. ფურტუნას ზემო წელის სოფლების სიაში მე-14-ა „მოლღავოსსა“ (13) და „მეიდანს“ (15) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 170). ორივე სოფელი აღნიშნულია ხუთკილომეტრიან

რუკაზე (ორივე -- „ბუიუკ-დერეს“ მარცხენა სანაპიროზე – პირველი ქვემოთ, ხოლო მეორე – ზემოთ), სადღაც ამავე სექტორშია საგულვებელი „კოლონა“-ც.

რუსული დაწერილობითაა „კომნა“ და გვერდით ქართულად უწერია „კოლონა“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 170).

მეიდანნი

მდ. ფურტუნას ზემო წელის სოფლების სიაში მე-15-ა „კომნასა“ (14) და „ჩატი“-ს (15) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 170). ხუთკილომეტრიან რუკაზე „მოლლავეისის“ ზემოთაა აღნიშნული, „ბუიუკ-დერეს“ მარჯვენა სანაპიროზე.

კობუჯა

მდ. ფურტუნას ზემო წელის სოფლების სიაში 24-ეა „ფარმაქსუსა“ (23) და „ლივიკ-ჭააკისლის“ (25) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 171). ხუთკილომეტრიან რუკაზე მეიდანთანაა გაერთიანებული.

სიაშია „Кобуджа“ და გვერდით ქართულად უწერია „გობუჯა“ (იქვე. გვ. 171), რუკაზე – „Кобуджа“.

ჩატი

მდ. ფურტუნას ზემო წელის სოფლების სიაში მე-16-ა „მეიდანსა“ (15) და „ელევიტს“ (17) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 171). ხუთკილომეტრიან რუკაზე „მეიდანკობუჯას“ ზემოთაა აღნიშნული, „ბუიუკ-დერეს“ მარჯვენა სანაპიროზე.

ტანფურ-თეფე – მთა. „ბუიუკ-დერეს“ მარცხენა სანაპიროზე (ხუთკილომეტრიანი რუკა).

ელევიტი

მდ. ფურტუნას ზემო წელის სოფლების სიაში მე-17-ა „ჩატსა“ (16) და „ვაროშს“ (18) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 170-171). აქედან მხოლოდ „ჩატის“ მდებარეობაა ცნობილი („ბუიუკ-დერეს“ მარჯვენა სანაპიროზე), ამისვე შორიახლოს საგულვებელია „ელევიტი“.

#106#

ელევიტ-დარასი – ხევი. იხსენიება „ელევიტსა“ და „ოჯეს“ გასწვრივ ი. ყიფშიძისეულ მინაწერში (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 171, რედ. შენიშვნა 4).

ვაროში

მდ. ფურტუნას ზემო წელის სოფლების სიაში მე-18-ა „ელევიტსა“ (17) და „კალეი-ბალას“ (19) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 171). ხუთვერსიან და ხუთკილომეტრიან რუკებზე არაა აღნიშნული, მისი გარემომცველი სოფლების მიხედვით „ბუიუკ-დერეზეა“ საძიებელი, მათ შორიახლოს. შესაძლოა „კალეი-ბალას“ მახლობლადაც იყოს. ამას გვაფიქრებინებს მისი სახელწოდება, რაც ქალაქის ან ციხის გარეუბანს აღნიშნავს, რომელიც უმეტესად ქრისტიანებით იყო დასახლებული (შამს-ედ-დინ სამი, კამუს-უ თურქი, სტამბოლი, 1317 (1899), გვ. 1482).

სოფელთა სიის „Нарош“-ი (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 171). „ვაროშის“ დამახინჯებული ფორმაა.

კალეი-ბალა

მდ. ფურტუნას ზემო წელის სოფლების სიაში მე-19-ა „ვაროშსა“ (18) და „ჰემშინ-ბაშკეის“ (20) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 171). დ. ჰილზის სქემაზე ამ სექტორში აღნიშნულია პუნქტი „კალე“ (მისი, დასახ. ნაშრ. გვ. 127), რაც „კალეი-ბალა“-ს უნდა გულისხმობდეს. გარდა

გეოგრაფიული ასპექტისა, ამას გვაფიქრებინებს ამ სახელწოდების პირველი ნაწილი („Калей“) და გვერდით ქართულად მიწერილი „კალე“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 171).

კალეი-ბალა“ (თურქ. სპარს.) „ზემო ციხე“ „ბალა“ (სპ.) – „ზემო“ (შამს-ედ-დინ სამი, დასახ. ნაშრ. გვ 273).

ჰემშინ-ბაშკეი

მდ. ფურტუნას ზემო წელის სოფლების სიაში მე-20-ა „კალეი-ბალასა“ (19) და „ორთაკეის“ (21) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 171). ამ სოფელს უნდა გულისხმობდეს ხუთკილომეტრიანი რუკის „ბასკეი“, რომელიც „ტანფურ-თეფეს“ სამხრეთითაა ნაჩვენები, „ბუიუკ-დერეს“ მარცხენა სანაპიროზე.

რუსული დაწერილობით „Гемшин-башкей“, ქართულით – „ბაშჩოდ“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 171). გვხვდება „ბაშ-ხემშინი“-ც (იქვე, შენიშვნა 1).

#107#

„ჰემშინ-ბაშქოი“ – „ჰემშინთა თავსოფელი“, ბაშჩოდ „თავსოფელი“, ბაშ ხემშინი „თავხემშინი“.

ბალტაშ-თეფე – მთა. ხუთკილომეტრიან რუკაზე „ბასკეი“-ს, სამხრეთითაა აღნიშნული, „ბუიუკ-დერეს“ მარცხენა სანაპიროზე.

ორთაქეი

მდ. ფურტუნას ზემო წელის სოფლების სიაში 21-ეა „ჰემშინ-ბაშკეისა“ (20) და „ოშაგი-კეის // ჭალენი ჩოი (22) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 171). უკანასკნელი ჩვენს ხელთარსებულ რუკებზე არაა აღნიშნული, პირველის მიხედვით კი მის შორიახლოსაა საძიებელი.

ჭალენი ჩოი

მდ. ფურტუნას ზემო წელის სოფლების სიაში 22-ეა „ორთაკებისა“ (21) და „ფარმაქსუს“ (23) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 171). არც ერთი ამათგანი ხუთვერსიან ან ხუთკილომეტრიან რუკაზე არაა აღნიშნული მაგრამ, რადგან პირველი „ჰემშინ-ბაშკეის“ ახლომახლოსაა საგულვებელი, ესეც სადღაც იქვე უნდა ვივარაუდოთ.

რუსული დაწერილობითაა „Ошаги-куй“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ 171), პარალელურ ფორმად მითითებულია „ჭალენი ჩოი“ (იქვე).

ამ სახელწოდების რუსული ტრანსკრიპციის პირველი ნაწილი თურქული „აშაგის“ (ნიშნავს „ქვემოს“) დამახინჯებაა, მეორე კი სოფლის აღმნიშვნელი თურქული საზოგადო სახელის ნაირსახეობა „აშაგიქოი“ (თურქ.) „ქვემო სოფელი“.

სოფლის მეორე სახელწოდების უკანასკნელი ნაწილიც („ჩოი“) „ქოი“-ს („სოფელი“) ვარიანტია. პირველში კი ჭანური „ჭალა“ (წვრილი, მრგვალი ქვა – ნ. მარი, ჭან. გრამ. გვ. 223). გამოიყოფა (შდრ. „ჭელენჯიხა“ – ვახუშტი, აღწერა, გვ. 778) „ჭალენ-ჯიხა“ (ს. ჯანაშია, თუბალ-თაბალი, ტიბარენი, იბერი, ენიმკის მოამბე, 1, 1937, გვ. 198).

ფარმაქსუსი

მდ. ფურტუნა ზემო წელის სოფლების სიაში 23-ეა „ჭალენი ჩოისა“ (22) და „კობუჯას“ (24) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 171). ეს უკანასკნელი ხუთკილომეტრიან რუკაზე „ჩატის“ ქვემოთაა აღნიშნული, „ბუიუკ-დერეს“ მარცხენა სანაპიროზე, სადღაც იქვეა „ჭალენიჩოიც“ და „ფარმაქსუსი“-ც.

#108#

რუსული ტრანსკრიპციითაა „Бармаксыс“-ი და გვერდით ქართულად უწერია „ფარმაკსუს“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 171). ორივე თურქული „ფარმაკსიზ“-ის („უთითო“, „უპარმალო“) ნაირსახეობანია (შდრ. ბარმაქსიზი – დაბა წალკის ძველი სახელწოდება).

ვერშემბეგი – მთა. კ. კობთანაა „ვარსამბეგი“ (Wanderungen, გვ. 90). გ. ყაზბეგს კობისეული Warsambeg-ი შეცდომით „ვარსამბერ“-ის ფორმით მოაქვს (მისი, დასახ. ნაშრ. გვ. 125, შენიშვნა 68). ნ. მართანაა „ვერშემბეგი“ (მოგზ. გვ. 608), ი. ჯავახიშვილის „საქართველოს საისტორიო რუკაზე“ – „ვარსამბეგი“ და „ვერშემბეგი“, ხუთკილომეტრიან რუკაზე – „ვერჩენიკ-თეფე“.

კ. კობი „ვარსამბეგ“-ს „ქაშქარის“ თურქულ სახელწოდებად მიიჩნევს (Wanderungen, 90). არც ასეთი გაიგივებაა სწორი და არც ორონიმის წარმომავლობის ვერსია. ხუთკილომეტრიან რუკაზე სწორადაა გამოიჯნული „კაჩკარი“ და ეს მთა (მდებარეობს პირველის სამხრეთით).

ხალა-დერე – მდინარე. მოედინება ჭანეთის ქედიდან და ერთვის „ბუიუკ-დერეს“ მარჯვნიდან „მაკრონ კავაკ“-ის ქვემოთ. სახელწოდება წარმოდგება სოფლის სახელისაგან „ხალა“, რომელიც მდინარის ქვემო წელზე მდებარეობს. ამავე პუნქტის სახელისაგან წარმოდგა ხევის სახელწოდებაც. ნ. მარის ცნობით. „ხევის“ მნიშვნელობა ამ სახელწოდებას ჩვენს დრომდე შემორჩენია (მოგზ. გვ. 613).

მიკრონ კავალი

მდ. ფურტუნას ზემო წელის სოფლების სიაში 37-ეა „ჯანათ დობირასა“ (36) და „ფაფაჯერს“ შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 161). ხუთვერსიან რუკაზე „სარსტ“-ის სამხრეთით და „ლივიკ-ჩაკლი“-ს დასავლეთითაა აღნიშნული, მდინარის მარჯვენა სანაპიროზე. ეს მდინარე ხუთვერსიან რუკაზე „კაჩკარ-დერე“-დ იწოდება, ხოლო ხუთკილომეტრიანზე – „ხალა-დერე“-დ, სწორიც ეს უკანასკნელია.

სოფლების სიაშია „Микрун-кавак“ და გვერდით ქართულად უწერია „მიკრონ-კავალი“, ხუთვერსიან რუკაზეა „Макрон-кавак“-ი, რომელი მათგანია სწორი, არ ვიცით. თუ პირველს მივიღებთ, მაშინ „მოკლე ალვისხე“ იქნება, „მიკრონ“ (ბერძ.) „მოკლე“, „კავაკ“ (თურქ.) – „ალვის ხე“, ხოლო თუ მეორეს, მაშინ – „გრძელ ალვისხე“-ს.

#109#

ლივიკ-ჭაკისლი

მდ. ფურტუნას ზემო წელის სოფლების სიაში 25-ეა „კობუჯასა“ (23) და „კესმან-მენევარს“ (21) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 171). ხუთვერსიან რუკაზე „მაკრონ კავაკ“-ის აღმოსავლეთითაა აღნიშნული, მდინარის მარჯვენა სანაპიროზე. აღნიშნულია ხუთკილომეტრიან რუკაზეც („სერტ“-ის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, „ხალა-დერეს“ მარჯვენა მხარეზე).

სოფლების სიაშია „Ливык-Чакислы“ და გვერდით ქართულად უწერია „ჭაკისლი“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 171), ასევეა ხუთკილომეტრიან რუკაზეც, ხუთვერსიან რუკაზეა „Лывык-Чакли“.

ქესმან მენევარი

მდ. ფურტუნას ზემო წელის სოფლების სიაში 26-ეა „ჭაკისლისა“ (25) და „ხოლჯოს“ (27) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 17). ხუთვერსიან რუკაზე „ლივიკ-ჩაკლი“-ს აღმოსავლეთითაა აღნიშნული, ხუთკილომეტრიანზე არაა.

სოფლების სიაშია „Кесман-Меневар“ და ქვემოთ უწერია „Меливари“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 171). ხუთვერსიან რუკაზეა „Кысман-маур“.

ბოგა-იაილასი

იალაღი. ხუთვერსიან რუკაზე „კისმან-მაურ“-ის აღმოსავლეთითაა აღნიშნული იმ მდინარის სათავეებში, რომელიც ხალას ქვემოთ ერთვის ამავე სახელწოდების მდინარეს მარჯვნიდან.

ჯანუთ-დობირა

მდ. ფურტუნას ზემო წელის სოფლების სიაში 36-ეა „ტენზინასა“ (35) და „მიკრონ კავალს“ (37) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 171). ხუთვერსიან რუკაზე „ხალას“ ქვემოთაა აღნიშნული, მდინარის მარცხენა სანაპიროზე, ჩრდილოეთით „კისმან-მაურ“-ი აქვს, ხოლო სამხრეთით – „ჯანუტი“.

სოფლების სიაშია „Джаинт-Тюбира“ და გვერდით ქართულად უწერია „ჯანათ დობირა“, ხუთვერსიან რუკაზეა „Тюбра“. ეს უკანასკნელი „ტიუბირას“ სახენაცვალი ფორმაა, ორივე კი „დობირა“-ს დამახინჯება. „დობირა“, „დობერას“ (სავენახე მიწა) ნაირსახეობაა (იხ. ზემოთ, „დობირანჯე“ – ადგილი აზულაღაში).

პირველი სიტყვა („ჯანატ“-ი) უფრო „ჯან(უ)ტ“-ად შეიძლება აღდგეს, ვიდრე „ჯანათ“ ფორმით. ამას გვაფიქრებინებს მეზობელი სოფლის სახელი „ჯანუტ“-ი (ხუთვერსიან რუკაზე „ტუბრა“-ს მახლობლადაა აღნიშნული). თუ ამათ მივიღებთ, მაშინ „ჯანათ-დობირას“ ნაცვლად გვექნება „ჯანუთ-დობირა“ ე. ი. ჯანუტის//ჯანუთის დობირა.

ჯანუთი

ხუთვერსიან რუკაზე („ტუბრა“-ს სამხრეთითაა აღნიშნული).

ხალა

ხუთვერსიან რუკაზე „ჯანუთის“ აღმოსავლეთითაა აღნიშნული, მდინარის მარცხენა სანაპიროზე. იგი ი. ჯავახიშვილის „საქართველოს საისტორიო რუკაზეც“ არის მითითებული.

ამ სოფლის სახელისაგან წარმოდგა მდინარისა და ხევის სახელიც.

„ხალა“ სოფლის სახელად ჩაქვის ხეობაშიც (ქობულეთის რ-ნი) გვხვდება (ი. სიხარულიძე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმის, წიგნი II, 1959, გვ. 52).

ხოლჯო

მდ. ფურტუნას ზემოწელის სოფლების სიაში 27-ეა „კესმანმენევარსა“ (26) და „სირტს“ (28) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 171). ხუთვერსიან რუკაზე „ხალა-დერესა“ და „კაჩკარ-დერეს“ ხერთვისთანაა აღნიშნული, პირველის მარცხენა სანაპიროზე, ასევეა ხუთკილომეტრიან რუკაზეც.

სოფლების სიაშია „Холоджи“ და გვერდით ქართულად უწერია „ხოლჯო“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 171). ხუთკილომეტრიან რუკაზეა „Холчи“, ხოლო ხუთვერსიანზე „Холча“.

პოგუტ-დაღი – მთა. ხუთკილომეტრიან რუკაზე „ხოლჩო“-ს სამხრეთითაა აღნიშნული.

ილიჯა

კურორტი. იხსენიება დ. ს. ჰილზის ნაშრომში „ჩემი მოგზაურობანი თურქეთში, ძველ ლაზეთში“ (თსუ მიმომხილველი, 6-7, 1972, გვ. 126). ამავე მეცნიერის მარშრუტების სქემაზე აღნიშნულია იმ მდინარის მარცხენა სანაპიროზე, რომელიც ხუთკილომეტრიან რუკაზე „ხალა-დერედ“ იწოდება. დ. ჰილზი ილიჯას ზღვის სანაპიროდან 25 მილზე ასახელებს (იქვე). მისივე აღწერილობით ესაა „ნესტიანი ხის სახლების პაწაწინა ჯგუფი ტყის ნაპირზე“ (იქვე).

#111#

ხუთვერსიან და ხუთკილომეტრიან რუკაზე აღნიშნული არ არის.

კურორტმა სახელი მიიღო იმ წყაროსაგან, რომლითაც რევმატიზმს მკურნალობენ (დ. ჰილზი, დასახ. ნაშრ. გვ. 126).

ამ პუნქტის ადრინდელი სახელწოდება ჩანს „მეზრე არდერ“-ი. ამას გვაფიქრებინებს: 1. ნ. მართან დაცული ერთი ცნობით, ეს ადგილი ხალასა და კავრანის იაილას შუა მდებარეობს (მოგზ. გვ. 613) და 2. იქ „თბილი წყაროებია“ (იქვე).

უფრო ძველი და ჭანური სახელწოდება ჯერჯერობით არ ირკვევა.

კავრანი

იალალი. ნ. მარი „მეზრე არდერის“ ზემოთ მიუთითებს (მოგზ. გვ. 613). ხუთკილომეტრიან რუკაზე „ხალა-დერეს“ მარცხენა სანაპიროზეა აღნიშნული. ასევეა დ. ჰილზის მარშრუტთა სქემაზეც.

ნ. მართანაა „კავრან“-ი, მოგზ. გვ. 613), ხუთკილომეტრიან რუკაზე „Яиля Карван“. დ. ჰილზის ნაშრომის ქართულ თარგმანში (რ. გაჩეჩილაძისა) – „ქავრუნიალია“ (გვ. 128), ხოლო სქემაზე – „კავიუნ იაილა“ (იქვე, გვ. 127).

„კავრან“-ი ჭანური სიტყვაა და „სკას“, ნიშნავს (ნ. მარი, ჭან. გრამ. გვ. 150).

ველური ფუტკრის სიმრავლეს ამ მხარეში დ. ჰილზიც აღნიშნავს (დასახ. ნაშრ. გვ. 128).

ბალაქორი

იალალი. დ. ჰილზის სქემაზე ილიჯას აღმოსავლეთითაა აღნიშნული (იქვე, გვ. 127). 1962 წელს ბალაქორზე გაიარა დ. ჰილზმა. „სწრაფად გავიარეთ ხშირი ტყეები, – წერს ის, – სადაც ზვავებს უზარმაზარი კვალი დაეტოვებინა – დამსხვრეული ნაძვების სახით.

წიფლის დიდი ხეების ზემო ტოტებს შორის ბევრი ველური ფუტკრის სკა იდგა... პონტოს ამ ხეობაში შეგროვილი თაფლი ხშირად გაფუჭებულია... თურქები ეძახიან მას Delihal-ს „გიჟი თაფლი“ (იქვე გვ. 128).

კაშკარი – მთა. ხუთკილომეტრიან რუკაზე „ხალა-დერეს“ სათავეშია აღნიშნული. გ. ყაზბეგთანაა „კაჩკარი“ (მისი, დასახ. ნაშრ. გვ. 124, 126), ასევეა ხუთკილომეტრიან რუკაზეც. ნ. მართანაა „კაშკარი“ (მოგზ. გვ. 608), ასევეა ი. ჯავახიშვილის „საქართველოს საისტორიო რუკაზეც“. ხემშინები „ხაჩქარ“-ად გამოთქვამენ (ნ. მარი, მოგზ. გვ. 608). დ. ჰილზის ნაშრომის #112#

ქართულ თარგმანშია „ქაჩქარი“ (გვ. 127, 128, 150) და ა. შ. ასევეა მისი მარშრუტების სქემაზეც (იქვე, გვ. 127) და კ. კოხთანაც (Khatchkhar, მისი, Wanderungen, გვ. 90).

ამათგან ყველაზე უფრო საინტერესოა „კაშკარი“, როგორც ამ ორონიმის ჭანური ფორმა (ნ. მარი, მოგზ. გვ. 608).

ამავე სახელით იწოდება უღელტეხილიც.

კ. კოხი „ქაშკარს“ სომხურ ორონიმად მიიჩნევს, რაც, მისი თქმით „თავს ანუ გმირთა კლდეს“ („Haupt oder heldrnfels“) ნიშნავს (მისი, Wanderungen, გვ. 90), ბოტანიკოსი ცდება. ამ სახელწოდების სომხური ფორმაა არა ქაშქარი“, არამედ „ხაჩქარ“-ი, რომლის შინაარსიც სულ სხვაა („ქვაჯვარი“).

აქრაკ

იალალი კაშკარის მთაზე. ნ. მარი ამ სახელს სომხურ „აგარაკ“-ს უკავშირებს (მოგზ. 608).

აზუცორი

იალალი იმავე მთაზე. ამ ტოპონიმის მეორე ნაწილი ნ. მარს სომხურ „ძორ“-ს (ხევი) აგონებს (იქვე).

კაშკარ-დერე – მდინარე. „ხალა-დერეს“ მარჯვენა შენაკადი. ერთვის, სოფ. ხოლჯოსთან). მთავარი შტოები გამოედინება „კაჩკარ-თეფელერის“ მთიდან და მდინარემაც სახელი აქედან მიიღო. ხუთვერსიან რუკაზე ამ ხეობაში მხოლოდ ერთი იაილაა აღნიშნული.

ინტკარი – მთა. ხუთვერსიან რუკაზე „კაჩკარ-დარას“ აღმოსავლეთითაა აღნიშნული. ამ მდინარის ერთ-ერთი მარჯვენა შენაკადის სათავეებში.

ინტკარი-ინტგარი-ინტგორი (შდრ. სოფ. ინტაბუეთი (ზემო გურიასში)).

კაშკარ - იაილასი

იალალი. ხუთვერსიან რუკაზე მისივე მოსახელე მდინარის მარჯვენა სანაპიროზეა აღნიშნული – „ინტკარის“ მთიდან მომდინარე წყლისა და „კაჩკარ-დარას“ ხერთვისის ზემოთ.

გ. ყაზბეგის ცნობით, ამ იაილას სოფლები ჩინგითი და მარმანდი ფლობდნენ (დასახ. ნაშრ. გვ. 126). მისივე დაკვირვებით, ის უფრო ბალახიანი ყოფილა, ვიდრე – ჩამლუკი (იქვე).

კარა-ტაში. მთა ხუთვერსიან რუკაზე „კაჩკარ-იაილასის“ აღმოსავლეთითაა აღნიშნული. ამ მთიდან მოედინება კაჩკარის-წყლის რამდენიმე მნიშვნელოვანი შტო. „კარატაში“ (თურქ.) – „შავიქვა“

#113#

ონზოლე-იაილა

დ. ჰილზის მარშრუტთა სქემაზე „ქაშკარ-თეფელერის“ ჩრდილოეთითაა აღნიშნული (იქვე, გვ. 127). ამავე იაილას უნდა გულისხმობდეს იაილა „ონზოლინა“, რომელიც ნ. მარისათვის დაუსახელებიათ „კაშკარზე“ (მოგზ. გვ. 608).

ეს სახელწოდება მცირედ განსხვავებული სახით ჭოროხის ხეობაშიც (თხილნარის სასოფლო საბჭო, ხელვაჩაურის რ-ნი) გვხვდება. ზ. ლიოზენს იგი (სოფლის სახელი) „ომზოლეს“ ფორმით მოაქვს (დასახ. ნაშრ. გვ. 160). ამჟამად კი „ომზოლოდ“ იწოდება (ი. სიხარულიძე, სამხ. დას. საქ. ტომ. I, გვ. 138).

სანო-იაილა

დ. ჰილზის სქემაზეც „ონზოლეს იაილას“ ჩრდილო-აღმოსავლეთითაა აღნიშნული. ამავე მკვლევარის აღწერილობით „სანოს იაილა იყო უხეშად ნაგები სახლების გროვა, რომელიც მოგვაგონებდა ციმბირელი კატორღელების დასახლებას... სახლები იყო ფარდალა და ცივი. ხის სახურავებზე ქვები ეწყო და ზემოდან წააგავდნენ ლანჩაზე ლურსმან მიჭედებულ ფეხსაცმელებს“ (დ. ჰილზი, დასახ. ნაშრ. გვ. 127).

კაშკარ-თეფელერი – მთა ხუთკილომეტრიან რუკაზე „კაჩკარ-დერეს სათავეშია აღნიშნული. ასევეა დ. ჰილზის მარშრუტის სქემაზეც. იგივე მოგზაური „სანოს იაილას“ აღმოსავლეთით ასახელებს. „ჩვენ მივადექით საოცარ სანახაობას, – წერს დ. ს. ჰილზი, – თოვლით სავსე ხეობის გადაღმა იყო დაკბილული მწვერვალების მთელი ჯგუფის ჩრდილოეთი კედელი... რომელიც ერთი შეხედვით ძალიან წაგავს ნამდვილ ქაჩქარდალს და მის ახლო მდებარე მწვერვალებს.

ეს ფრიალო კლდეები მკვეთრ კონტრასტს ქმნიდნენ ცენტრალური ანატოლიის ქედების მორბილებულ რელიეფთან შედარებით კლდეები ცაში იყო აშვერილი, როგორც გოლიათის ხელის გაშლილი თითები.

...თოვლიანი ხეობის ძირში ჩავედით და მასივს შემოვუარეთ...“ (დასახ. ნაშრ. გვ. 130).
#114#

იაილა-დერე – მდინარე. მოედინება „ტატუს-დაღლარიდან“ და ერთვის ბუიუქ-დერეს“ მარჯვნიდან ს. მოლლავეისის ზემოთ (ხუთკილომეტრიანი რუკა). ამ ხეობაში რუკაზე მხოლოდ ერთი იაილაა აღნიშნული.

იაილა-ჯიხვე

ხუთკილომეტრიან რუკაზე „იაილა-დერეს“ მარჯვენა სანაპიროზეა აღნიშნული.

ტატუს-დაღლარი – ხუთკილომეტრიან რუკაზე „იაილა-დერეს“ სათავეშია ნაჩვენები.

სამიებლები

პირთა სახელები

ა

აგათია მირინელი 8

ადონცი 22,23,24,25,26,27,28

ათინა (ქალღმერთი) 6

აისნერი რ. 25

ალექსი I კომნენი 10

ალი-რეიზი 2

ანანია შირაკაცი 10

ანდრია (პირველწოდებული) 9

ალექსი III (ტრაპიზონის კეისარი) 46

ანნა (ტრაპიზონის კეისრის ალექსი III-ის ასული) 10, 46

არჩილ მეფე 7

ასათიანი ირ. 33, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 44, 47, 49, 53, 54, 57, 59, 68, 69, 79, 96

აჭარალიში 6, 50

აჭარიანი ჰ. 12

ბ

ბაგრატ დიდი 47

ბაგრატ IV 7, 30

ბასილ ეზოსმოძღვარი 20

ბასილ ზარზმელი 11

ბასილ სოფონელი 9

ბაქოზ მოწამე 99

ბაქრაძე რ. 43, 52

ბერი ეგნატაშვილი 11

ბერძენიშვილი ნ. 3, 12

ბექა ჯაყელი 31

ბეჟირიშ-დოლიძე ა. 50

ბოგვერაძე ა. 29, 30

ბ

გამყრელიძე ა. 46

გაჩეჩილაძე რ. 111

გიორგი წინამძღვარი 52

გოჭილგინი მ. 32

დ

დავით აღმაშენებელი 7, 30

დავით მეფე 9

დავით ნარინი 9

დავითის ისტორიკოსი 30, 63

დანიელ მესვეტე 7

დვორეცკი ი. 35

ე

ევლია ჩელები 1, 12, 17, 18, 63

ევსტათი თესალონიკელი 9, 18

ეპიფანე კონსტანტინეპოლელი 9, 20

ერკერტი 12

ვ

ვანლიში მ. 44, 45, 47, 49, 51, 52, 53

ვახტანგ გორგასალი 30

ვახუშტი ბაგრატიონი 3, 4, 5, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 31, 32, 64, 107, 115, 116

თ

თამარ მეფე 9, 11, 12, 61, 96

თანდილავა ა. 13, 44, 45, 47, 49, 51, 52, 53

თანდილავა ზ. 13

თაყაიშვილი ე. 26

თედორა (მანუილ კომნენის ასული) 9

თეოდორე ჭანი 8

თოფურია უ. 55

ო

ინგოროყვა პ. 3, 4, 20, 23, 29, 31, 34, 36, 85

იოანე მალალა 9, 21

იოანე II (ტრაპიზონის კეისარი) 9

იოანე საბანისძე 11, 28, 29

იონთა მეფე 29

იუსტინიანე 1, 6, 8, 22, 23, 24, 99

იუსუფ-ეფენდი 12

პ

პარა ახმეტიშ-გიუვენი ლ. 62, 63

პასიმში ხ. 57

პარტოზია გ. 77

პახაბერი 12

პახაილიში ხ. 64, 65, 93

პეკელიძე კ. 28, 29, 99

პეჭაღმაძე ნ. 14, 15

პიპერტი 15

კლაპროტი 12

კლდიაშვილი დ. 50, 68, 69, 70

კონსტანტინე პორფიროგენეტი 55

კოხი კ. 68, 92, 108, 112

ლ

ლეონ პირველი 7

ლიოზენი ზ. 33, 34, 35, 37, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 59, 113

ლომოური ნ. 12, 20, 28

ლომსაძე შ. 64

ლონგინე სტრატეგოსი 26

ლუი გრანჟიე 10

მ

მაგაზანიკი დ. 81

მამედ ტიბუკ-ოღლი 85

მანუილ I კომნენი 9

მარი ნ. 26, 36, 39, 40, 43, 44, 47, 51, 53, 55, 57, 58, 64, 68, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 103, 108, 111, 112, 113

მემედ-ალი ჩელა-ოღლი 13

მემედ-ეფენდი ფურუნჯოღლი 12

მითრიდატე 8

მიქელაძე თ. 12, 25

მიქელ პანანტოსი 9, 10, 47

მიხეილ კომნენი 10

ნ

ნარაკიძე ა. 47

ნარაკიძე ნ. 68, 96

ნარაკიძე ხ. 49

ნაჭყეზია ნ. 17, 63

ნიჟარაძე შ. 38

ო

ოსმანბეი 12

პ

პეეტერსი პ. 29

პეტრე ხეცია 12

პლინიუსი 10, 25

პროკოვი კესარიელი 6, 7, 8, 21, 22, 23, 24, 26, 29

პტოლომე 15

ჟ

ჟამთააღმშენებელი 11, 31

ჟღენტი ს. 12

რ

რეიზ-ოღლი ა. 53, 54.

როგავა გ. 55

როზენი 12

რუსუდან იბერიელი 9

ს

სარდარიშ-კამბურიში ხ. 77

სერაპიონ ზარზმელი 11, 29, 30

სერგი მოწამე 99

სვანიძე მ. 68, 79

სიხარულიძე ი. 18, 20, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 45, 56, 79, 110, 111, 115, 116

სვილაქს კარიანდელი 69, 95

სტეფანე ბიზანტიელი 9

სტრაბონი 8

ტ

ტერელაძე ა. 4, 16, 18

უ

უმიკაშვილი პ. 12

უსპენსკი თ. 12

ფ

ფალმერაიერი ი. 12

ფაჰრი-ეფენდი 12

ფევი-ბეი 12

ფლავიუს არიანე 7, 8, 9, 14, 15, 21, 22, 69, 95

ფსევდო სკილაქს კარიანდელი 15

ფუთურიძე გ. 17

ქ

ქორიძე მ. 33, 42, 79

ყ

ყაზბეგი გ. 12, 31, 64, 68, 69, 79, 80, 81, 82, 83, 111, 112

ყაუხჩიშვილი თ. 95

ყაუხჩიშვილი ს. 4, 12, 18, 19, 20, 21, 25, 27, 28

ყიფშიძე ი. 4, 12, 42, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110

ჩ

ჩეხიში ი. 59

ჩეხიში რ. 53, 54, 60, 61, 62, 63

ჩეხიში მ. 61

ჩეფ-ოღლი მ. 61

ჩიტაია გ. 12

ჩიქობავა ა. 4, 12, 25, 43, 97

ხ

ხალილიმ-გიუვენნი შ. 28, 54, 57, 58, 59, 63, 64

ხალილიმი ხ. 57

ხახანაშვილი ა. 12

ჯ

ჯავახიშვილი ი. 23, 25, 27, 28, 29, 67, 68, 92, 94, 95, 96, 103, 108, 110, 111

ჯამფერ-ოღლი ჰ. 71, 75

ჯანაშია ს. 94, 107

ჯანგიძე ვ. 43

ჯევაიში თ. 43, 44, 46, 48, 51

ჯიქია ს. 35, 36, 43, 44, 49

ჯუნშერი 30

კ

კაჯი კარალ-ოღლი ალი ეფენდი 12

კილზი დ. 27, 106, 110, 113

საგეოგრაფიო სახელები

ა

აბაზგია 55
აბანოშქარი 38
აბგაბესი 15
აბი ვიჩე-დარასი 82
აბი სუფლა 82
აბიჩხო 90, 94, 103
აბო 84
აბო ვიჩე-დარასი 82, 85, 88
აბუ 52, 83, 84
აბუ (სუფლა, ულია) 51
აბუ-დერესი 82
აბუ-ემშერლული 80, 83
აბუ ვიჩე-დერე 15
აბუ-ზულულ 52, 82
აბუ-ისლა 5, 52, 56, 60, 62, 82.
აბუ-ისლაჰ 51, 52.
აბუისლალადი 52, 53
აბუ-სუფლა 82, 83, 89
აბუ-ულია 82, 83
აბუ-წკარი 80, 81, 82, 84, 85
აბუცორი 112
აბუ-ხემშელნაუკ 82, 83
აგარა 77, 79
აგვანი 98, 99
ადიენი 14, 15
აზლალა 6, 40, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 62
აზოთი 33
აზოთიშლადი 33
ათინა 7, 9, 96, 97, 98, 102, 103
ათინას კაზა 32
ათინას უბანი 76
ათინას წყალი 16
ათინას ციხე 7
ათინაშ-წარი 16
ათონალი 43
აკამფსისი 14, 15
ალაჯა 8
ამგვანი 99
ამიერკავკასია 81

ამჭიშუე 58, 64, 65
ამჭიშუეს წყალი 59
ანატოლია 113
ანდრავათი 85
ანზილავი 52
ანივათი 102
ანქილეს სასახლე 9
ანჩიხორი 67
ანჩოროხი 67
ანჭოროხი 66, 67
აპორღალა 71
არაბის 69, 70
არგუნიმეჭაელი 41
არღალა 65, 67
არღამინი 91, 92
არზრუმი 7
ართამენი 6, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 98, 99, 100, 101, 102, 103
ართამენის უბანი 40
არკადისი 15
არკნი 21
არმონი 78
ართამენი 92
არტამინი 92
არქაბე 68, 74, 75, 78, 79, 100
არქაბისი 14, 15
არქაბის კაზა 32, 47
არქაბეს უბანი 40, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80
არქაბე-წკარი 71, 72, 73
არქაბეს წყალი 42
არხაბისი 69, 70
არხავე 69, 70
არხავე-ღუზი 70
არხავე-სუ 15, 70
არხავე-წკარი 70
ასკორისი 15
ასკურისი 14, 15
აფგიუნბაღა-თაფასი 89
აფიშო 103
აფსარეა 28, 29

აფსარი 34
აფსაროსი 9
აფსარუნტი 29
აფხაზეთი 7, 29
აფხაზეთის სამეფო 20, 28
აქრაკ 112
აღვანა 95, 99
აღვანი 93, 99
აღმოსავლეთი გურია 33
აშაგიქოი 107
აჭარა 31, 52
აჭარის ასსრ 32, 115, 117
აჭარისწყალი 38
აჭყვა 34
ახალსოფელი 88

ბ

ბათუმი 5, 11
ბაიბურლი 3, 14, 23, 24
ბაკო 98
ბაქოზი 93, 94, 98, 99
ბალაქჩორი 111
ბალიკლი 81, 84
ბალტაშ-თეფე 107
ბალუქლი 73
ბარდიშლალი 37, 42
ბარხონის ციხე 22, 26, 27
ბარმაქსიზი 108
ბასკეი 106
ბაშკეი 77
ბაშქოი 56, 66, 70, 74, 75
ბაშქოი-ხიჩი 62
ბაშქოი-ხიჩი 11 ფხივი 51
ბაშლერა 91
ბაშჩოდ 106
ბაშ-ხემშინი 106
ბეზინენაია 71, 75, 76, 77, 78, 79
ბიზანტია 5, 19, 20, 30
ბერლინი 32
ბიწე 85

ბოასი 21
ბოგა-იაილასი 109
ბოგლული 37
ბუდიათი 64
ბუიუკ-დერე 81, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 114
ბულეფი ულია 98
ბურბუმ-ოხვამე 53
ბურგუსნოისის ციხე 7, 26, 27, 28
ბურთა 58
ბურთაშლალი 58
ბურჭული მეკვათერი 41
ბურჭული მეჭაელი 41
ბუჩა 71
ბუჯა 71
ბუჯალი 60, 61, 62
ბღეთი 85

ბ

განისი 49
გარბიტი 39
გარე 91
გელექთონი 60
გენახვალე 60
გენჯიონი 7
გვარჯი 66, 67, 68
გიაურმეზარე 61
გიდრევე 76, 78
გიდრევეთი 74, 76
გობუჯა 105
გოგოგზა 53
გონია 6, 11, 16, 29, 33, 35, 41, 50, 59
გურია 30, 31, 32, 52, 63
გულფითი 88, 89
გურუფით-დერესი 89, 90
გურუფითი 82

დ

დავიდათი 97
დარბენდი 80
დამატაში 42
დარუბანდი 36

დასავლეთ საქართველო 16, 19, 20
დაღასტი 72, 73
დაღესტი 72, 73
დაღისტი 72, 73
დაღისტიდაღი 73
დაღლისირთი 34
დემიკაფი 36
დეგირმანდერე 35
დემი(რ)იოლ 33, 34
დემირ-დაღი 14
დემისფათი 93, 100
დემურყაფი 36
დერბენტი 80
დერბენდი 78, 79, 80, 81
დერემენდერესი 35
დეფნელული 63
დიდი მაკრიალი 48
დიდი მეგზა 44
დიდი ოჯალი 39
დიმისვათი 100
დიუზ-გურჯი 81
დობირანჯე 55
დოლოყალა 54
დოლოყანა 54
დუა-თაფასი 91, 92, 93
დუდიკვათა 58
დუთხა-დარასი 95, 96, 98, 99, 101, 102
დუთხე 93, 95, 99, 100
დუთხე დარასი 95
დუთხე-იაილასი 95
დუზი 40
დუზიშოფუტე 40
დუმათი 77
დუნჩე 95
დურმადი 78, 80
დურმათი 78

ე

ეგრისი 29
ეისდერეს ხეობა 36
ელევიტი 104, 105
ემშილუკ 75, 78, 79

ერმენიათ-თეფე 67
ესკი-ტრაპიზონი 32, 96, 97, 98, 115, 117
ესქი ტრაბუზანი 96
ექსავათი 44
ეხრემა 77

3

ვაკუზ 99
ვარანგითი 58
ვაროში 105, 106
ვარსამბეგი 108
ვარსამბეკი 108
ვარსამბერი 108
ვარუმ-დალი 14
ვატლახ-სუ 15
ვერშემბეგი 32, 115, 117
ვერშემბეკი 108
ვერჩენიკ-თეფე 14, 32, 103, 108, 115, 117
ვიწე 44, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 89, 91
ვიწე-წკარი 84, 85, 87, 88
ვიჯე 94, 103, 104
ვიჯე-სუფლა 95, 101
ვიჯე-ულია 95

ზ

ზაგი-დალი 102
ზაგიმ-იაილასი 96
ზალონა 59, 60
ზალონის მთა 48
ზალონა 57, 59, 65, 68
ზანიტი 66, 67
ზახმ-ი-სურლი 100
ზახმ-ი-ულია 102
ზგემი-სუფლა 94, 102
ზგემი ულია 98, 102
ზიაშღალი 38
ზიმლა 27
ზიუგუ 86
ზიუგუულია 86
ზეითინლული 39
ზემო აჭარა 36

ზემო გურია 112
ზემო ციხე 106
ზენდიდი 54, 65, 66, 67
ზენი 77
ზენისი 60
ზენის გორა 60
ზიარეთის ქედი 14
ზოგო 86
ზოგო დაგი 86
ზოგო სუფლა 86, 87
ზოგო ულია 86
ზუგა 104
ზურპიჯი 56, 57, 67
ზულამპიჯიმ დუზი 62
ზულა ხევი 94
ზულუ 86
ზულუ დერესი 86
ზულუ-სუფლა 86
ზულუ-ულია 86, 87
ზულუ-წკარი 85, 86, 87
ზუწა (ნ. ძუწა) 42

თ

თავღერა 9
თალაქორი 63
თბილისი 4, 14
თიანიკე 15, 21, 22
თიმისვათი 100, 102
თიმსივათი 99, 100
თოლიქჩეთი 90, 98, 99
თოლოქრო 63
თორიქჩეთი 99, 102
თუდენი ნაფშითი 71
თურქეთი 32, 34, 47, 51, 63, 85
თხეეფუნა 40
თხილნარი 13
თხირეფუნა 40

ო

იაილა-დადი 81
იაილა-დერე 103, 114

იაილა-კაია-დიბი 85
იაილა მოლენი 42
იაილა ჯიხვე 114
იაგობითი 79
იაგობითის ციხე 79
იაკობითი 70
იაკოვითი 75, 79, 80
იანივათი 92, 93, 102
იენიქოი 88
ილასტასი 98
ილიჯა 110
ინიქოი 88, 89
ინტაბუეთი 112
ინტკარი 112
ისინა 45, 53
ისპირი 21
იუსკიუტ-დალი 104
იუსუფელი 22

კ

კავაგდიბი 50, 63
კავე ულუ 85
კაფე ულუ ვიწე 85
კავრანის იაილა 11
კავრუნ იაილა 11
კავლიშყონა 39
კალა-დიბი 64
აალაპოტამოს 15
კალე 106
კალეი-ბალა 106
კალენდერე 34, 35, 36, 37, 38
კალეჯუკი 7
კალნი-დარა 33
კალოსი 14, 15
კამლი-დერე 94
კამპარნა 77
კაპრანა 72, 76
კაპადოკია 9
კაპისრე 75, 76, 79
კაპისრე სუფლა 72, 78

კაპისრე ულია 78, 79
კარა-გელი 81, 85
კარა-დერე 16
კარა-თეფე 50
კარა-ტაში 112
კარპანა 77
კაშკარ-დერე 112, 113
კაშკარ-თეფელერი 113
კაშკარი 111, 112, 113
კაშკარ-იაილასი 112
კაჩკარ-დარა 112
კაჩკარ-დალი 103
კაჩკარ-დერე 108
კაჩკარ-თეფელერი 95, 112
კაჩკარი 108
კაჩკარის წყალი 112
კენა 24, 25
კერკეტაში 38
კესმან-მენევარი 109, 110
კვარიათი 32, 33, 35, 50
კვარათიშღალი 33
კვადათი 33
კიზ-კულე 7
კიკივათი 62, 71
კიკინცაშრაკანი 77
კისა 68
კისე 59, 66, 68, 69
კირი-ჭკერი 62
კირკლარ-დალი 14
კოზი 49
კობუჯა 105, 107, 108
კოკოგზა 53
კოლონა 135
კომნა 104, 105
კოპმიში 51
კოპმუმ-შურუნი 51
კოპტონე 76, 79
კონსტანტინოპოლი 10, 19, 20, 99
კორდელითი 70. 73 74, 76, 77

კონსტანევათი 97, 98, 102
კოტმიში 51
კოქმიში 51
კოქსილინი 6, 7, 22, 24, 26, 27
კუვანჩარი 98
კულე-დიბი 64, 65
კუტუნითი 70, 76
კუტუნითი სუფლა 74, 78
კუტუნითი ულია 70, 73, 74, 75
კუჩუკ-იაილა 88
კუწუმბი 96
კუწუმბრი 96
კუწუმი 32, 94, 96, 115, 117

ლ

ლაზეთი 6, 10, 19 28. 44, 45, 47, 48, 51, 53, 115, 116
ლაზია 20
ლაზიკა 9, 19, 20
ლამგო 98
ლივიკ-ჩაკლი 108, 109
ლივიკ-ჭაკისლი 105, 109
ლიმანა 50
ლიმანი 47, 49, 50, 60
ლიხის მთა 14
ლომა 70, 78
ლომე 79
ლონგინეს თხრილი 7, 25
ლორიგინძე 62

მ

მანასტერი 84, 86, 87, 88
მანიაკეთი 50
მაზიმ-ჩაი 32, 51, 115, 116
მაისა 38
მაისკი(შ)ოფუტე 50
მაკრეგიალოს 46
მაკრევისი 104
მაკრიალი 6, 33, 34, 44, 45, 46, 47, 48, 49
მაკრიალის ველი 6
მაკრიალის წყალი 16
მაკრიალ-ჩაი 48

მაკრიალ-წკარი 48
მაკრიალიშენი 46
მაკარონ-კავაკი 108, 109
მაკროსეგიალის 46
მალესკერიტი (მეკალესკირითი) 94
მანდრათი 35
მანელ-ოღლი 47, 49, 50
მანელოღლის-წყალი 16
მართის ხეობა 36
მარმანდი 112
მარსისი 81, 82
მაფაწკა(რ)ი 60
მალაროღლი ფაცხა 37
მაჭახლის ხეობა 38
მაჯგინი 38
მდინარე ხობჯისა 64
მეზა(რ)ლული 40, 71
მეზრე არდერი 44, 111
მეზრე კულა 49
მეზრე სარფი 34, 44, 45, 84
მეზრე ჩანჩახორი 48
მეზრე ჩიფთე-ქოფრი 44
მეიდანი 105
მეიდანკობუჯა 105
მეკალესკირითი 100
მეკარესკილითი 99, 101
მეკესქირი 82, 83, 86, 87, 88, 89
მელენი ბურუნი 44
მელენი სარფი 34, 41, 42, 44, 54, 76, 77
მელესკურის წყალი 16
მელესკურის ხეობა 7
მერკულეთი 59
მეტბერი 73
მექესკირი 80
მემბრუნი 8
მეწკანკი 39
(მ)თხიეფუნა 39
მთუთიკვათა 58
მიკრონკავალი 101, 108

მოლლავესი 104
მოლლავეისი 105
მოლლვაო 104, 105
მოლენი სარფი 33, 34, 38, 41, 42, 47, 49, 53, 64, 65, 75, 79
მოლოვინწი 104
მონტრაცა 40
მონტრაცელი 41, 53
მოსხური მთები 36
მოცხორა/ე 78, 80
მსქიბუკალა 40, 42
მსქიბუდალი 32, 33, 42
მსქიბუშდალი 40
მურჯახეთი 31
მუსაზადე 70, 78
მუტაფი 90, 91, 93, 101, 102
მუტაფისწყალი 90
მუტაფიწკარი 90
მშანა 46
მცხულეფუნა 44
მწანუ 94
მხიგი 54, 57, 59
ნადირათი 64
ნაფსაის ნავსადგური 28, 29
ნაფშითი 70, 74
ნაფშითი დერე 7
ნაფჩიტი 74
ნგორი 83
ნეოკესარია 20
ნეფერლული 41, 61
ნიშალულე 77
ნიგოითის ეკლესია 52
ნობაგენე 55
ნოკარავენი 57, 58
ნომოხელი 55
ნოსიტანე 54, 61
ნოსტალე 54
ნოსტონი 54
ნოლა ლუზი 34
ნოლაშდუზი 40

ნოლედი 47, 49

ნოფანდერენი 77

ო

ოანივათი 100, 102

ო

ობიჩხო 91, 93, 103

ობურბე 38

ობუშე 39

ოდეონოისი 15

ოკანდელე 37, 38

ოკარდილი 91

ოკენითი 22, 23, 24, 25, 26, 27

ოკენითის ჭანეთი 7, 8

ოკორდულე 90, 91, 92, 94, 103

ომბოლე 113

ომბოლო 113

ონბოლე იაილა 113

ონბოლინა 113

ონდლულაფუ 58

ოპურმოლე 77

ორდალა 67

ორთაზენი 71

ორთაკვი 90, 106

ორთანაფშითი 71

ორთაქეი 107

ორთაქოი 74, 75, 78, 90, 91, 100

ორთახოფა ნი, 62, 63, 68

ორონი 23

ორპირი 57

ოსიჭი 75

ოსმალეთი 31, 32

ოტალახე 42, 72, 74, 75, 77

ოტორონჯე 54

ოფი 23

ოფისი 12, 15, 21

ოფის კაზა 32

ოფიუნტი 15

ოშაგი-კეი 107

ოჩამჩირე 56

ოჭიდანე 38
ოჭინახუშოფუტე 44
ოჭოთურა 62
ოხვამე 43, 54
ოჯადანე 38
ოჯალი 39
ოჯე 90, 92, 99, 03
ოჯე-დარასი 90
ოჯესწყალი 90

პ

პანჭოლი 65, 66
პაპილათი 76, 77
პაპათი 44
პარიადრი 36
პარხალი 22
პარხალის ქედი 14, 22, 23
პარხალის ციხე 26, 27
პერანგა 21
პერსარმენია 7
პესიხლა 87
პეტრა 29
პერონითი 62, 67, 68
პეტროღალი 60
პირონითი 6, 68, 69, 70
პირონიტი 68, 69
პი(რ)ონითიშ-წკარი 69
პისკალა 87
პლაკიანი 56
პლაკიახო 56
პლაკითავი 56
პლაკიშთი 56
პლაკნარი 56
პოგუტ-დალი 110
პორდანისი 15, 95
პოლათ-დადი 14
პონტის ზღვა 28
პონტოს მთები 2, 22
პონტოს ქედი 36, 82, 95, 115, 117
პოტოჯური 77

პოტოჯურდერესი 78
პოტოჯურ-სუ 72, 78.
პოტოჯურ-სუფლა 74, 75, 77, 78
პოტოჯურ-ულია 74, 77, 78
პოტრაწკარი 50
პრიტანიდი 9, 4, 15, 95

ჟ

ჟილენი ნაფშითი 71
ჟდურპიჯი 56, 57
ჟურპიჯი 56

რ

რაკანი 43
რიზა 11, 16
რიზე 7, 8, 17, 18, 21, 30, 32
რიზეს ვილაეთი 32, 115, 117
რიზეს კაზა 32
რიზეს წყალი 15, 30
რიონი 57
რიძიოსი 14, 15
რკინისპალო 11, 32, 36
როხის-სუ 15
რუსეთი 32, 5, 115, 116

ს

საათაბაგო 31
საბერძნეთი 30
სარსტი 101
სარფი 34, 43, 47, 100
სალინკეი 93, 95, 100
სალინქოი 93, 98
სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო 5
სამხრეთ საქართველო 26, 44
სანიკე 18, 19
სანო 101
სანო იაილა 113
სარსტი 108
სატრაპელა 11
საუზურგი 65
საქართველო 11, 19, 30, 31, 32, 34, 46, 49, 58, 96, 115, 116
საყვავისტყე 33

სელიმ-სულტან-თეფესი 58
სენაკეთი 50
სერსტი 109
სერტი 101
სიათი 92, 93
სიდერე 72, 74, 79, 80
სირია 9
სირთი 81
სირტი 81, 100, 110
სისილისსონი 22, 23, 26
სისილისსონის ციხე 7
სიფათი 92, 93, 99, 103
სკიდისი 36
სოველი 47, 49, 50
სოვილი 50
სომლა
სოტერიუპოლისი 55
სოტირა 55
სპერი 21
სუკითა 96, 97
სულაკლი 15
სულთან სელიმი 52, 56
სულტან სელიმიშ დალი 56
სულტან-სელიმ-თეფე 56
სუმლა 72, 74, 76, 80, 84
სუმლა-დერესი 80, 81
სუმჯუმა 6, 45, 54
სუნდურა 64, 65
სუხა-დერე 15
სტამბული 82
სქამალხინო 6, 7
სქამალიხონის ციხე
სქინდონა 36

ტ

ტანფურ-თეფე 105, 106
ტატუს-დაღლარი 103, 114
ტაშ-დიბი-თაფასი 79
ტაშკი-იაილა 84
ტეზინა 103

ტეზინე 103, 104
ტენზინა 103, 109
ტიბაში 32, 40, 42
ტრაპეზუნტი 9, 12, 20, 28
ტრაპიზონი 6, 8, 9, 11, 12, 14, 21, 31, 46, 47
ტრაპიზონის ვილაეთი 69
ტრაპიზონის ლივა 32
ტრაპიზონის საკეისრო 5
ტრევენდი 80, 81, 83
ტუბრა 10
ტყაჩირი 55

უ
უჩერმაკ 72
უჩირმაკი 74, 77
უჩირმალი 72, 73
უჩყარდაში 45, 46, 47
უჯა 90

ფ
ფაი//პაი 83
ფარანგიონი 21
ფარმაკსუს 107, 108
ფარმაქსუსი 105, 107
ფარნაკია 8
ფაფანჯერი 108
ფაჩვა 87, 88
ფაჩხმაკუჩხე 58, 59
ფეზურგი 77
ფელერგივათი 90, 93, 95, 99, 100
ფილარგეთი 40, 72, 75
ფილარგივათი 40, 100
ფილარდალი 40
ფინდიკლი 85
ფირთინა 96
ფირტინა 96, 97
ფირტინა დერე 95, 96
ფისკალა-დერე 15
ფიცხალა 87
ფიცხალა-ემშერლუკი 86, 88
ფიცხალა-ჰემშილნდუკი 89

ფიცხელა 87
ფიცხელა-სუფლა 86
ფიცხელა-ულია 88
ფიცხელა-წკარი 85, 86, 87, 89
ფიჩიტაში 32
ფორტუნა 96
ფორუ 58, 59
ფორტუნა 95
ფორუმლადი 59
ფორჩხა 3, 13, 14
ფრიქსოსი 14, 15
ფურტონა 95
ფურტუნა 91, 92, 93, 94, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109
ფურტუნა-სუ 15
ფუჯონჯერე 39
ფშანა 46
ფხიგი 56, 57
ფსიკი 57

ქ

ქავრუნ იაილა 111
ქალდია 28, 29
ქარმატალალი 77
ქაუმხაზი 41
ქაშქარი 108, 112
ქაჩქარდალი 113
ქემალფაშა 47
ქემერი 32
ქვადესმენდი 77
ქვადიდი 38
ქვაკამარა 33
ქვამარგვალი 41
ქვამურგი 58, 77
ქვაშჩირე 55
ქვამხაზი 40
ქვანჭარერი 97
ქვანჭარია 97
ქვაომხაზე 41
ქვაონჩამურე 36
ქვაოსფაო 41

ქვაოწოდე 41
ქვატახე(რ)ი 33
ქვადობგო 41
ქვაშხინჯი 71
ქვაჩეჩმე 41
ქვაჭაჭი 38, 79
ქვახერხი 42, 73, 74
ქვახერხი(ლი) 42, 73
ქვაჯადანა 41
ქილისე 37, 45, 47, 64
ქილისე დუზი 50
ქილისეკაფი 50
ქილისესირთი 34, 39, 41
ქილისეფე 52
ქიოფრიჯი 47, 48, 49
ქიოფრიჯიზენი 49
ქიუფრიჯი 50
ქიუმივა 104
ქმოფრიჯი 49
ქობულეთის რაიონი 110
ქომილო 9, 94, 99, 102, 103
ქუა-ნჭარერი 96
ქურთიშ ოჯადი 39
ქურთოჯადი 39
ქუშენასთი 65, 66

ღ

ღავრა 44, 84, 87
ღალატა 76, 77, 79
ღალდიდი 43
ღალი 71
ღარე 90, 91
ღარმა 44
ღართოს კარი 23
ღერა 90, 91, 101
ღერა-სალინქოი 91
ღერე 90, 91, 92
ღეჯიტალანხუნა 42, 75
ღვანდი 91, 94, 96, 101
ღვანთი 102

ღვანტი 94, 98

ღეჭვა 44

ღინკითი 50

ღუნთი 94

ყ

ყაზბეგის რაიონი 49

ყალე 7

ყიბლედალი-დერე 15

ყომურდუზი 44

ყომურყონა 44

ყომურძენი 53

ყონაყურე 43

ყოროლისწყალი 57

ყულები 49

ყული-განისი 47, 49, 50

შ

შავი ზღვა 7, 8, 55

შავშეთი 36

შანა 44, 47

შანე 17

შანგული 9, 93, 102

შანგური 93, 102

შაჰნუზის ნაჰიე 18

შე(რ)იფაიმდუზი 39, 40

ჩ

ჩაიშპიჯი 43

ჩამლუკი 81, 82, 112

ჩანჩხარა 47, 48, 49

ჩარიკ-იაილასი 85, 88

ჩარინ-ყაია 14

ჩარნავათი 70, 73

ჩატი 105, 107

ჩაუშლი 59, 65, 66, 67

ჩაქვის ხეობა 110

ჩელეებები 40

ჩელეებში 40

ჩიკულითი 81, 83

ჩინგითი 103, 112

ჩინჩივა 104

ჩიუშივა 104
ჩომილო 99, 101, 102
ჩუკიალვან 74
ჩუკულითი-ვაი 83
ჩუმალი 102
ჩურჯენი 87
ჩხალი 44

ც

ცაათი 84
ცარა 38
ცარგინა 67
ციათი 92
ციხისძირი 29
ცხემუ(რ)ეფუნა 35, 36

ძ

ძაგატისი 14, 15
ძველი ტრაპიზონი 96
ძუნა 42
ძღემი სუფლდა 100
ძღემი ულია 90, 91, 94, 101
ძღევი სუფლა 100, 101

წ

წალკა 108
წანო 94, 100, 101, 103
წიათი 91, 92, 102
წეფულახუაი 77
წკარისტა 57, 62, 63
წკარისტო 42, 65, 66, 73
წკარყინა 56, 66, 67, 68
წეფულახუაი 77
წუკიტა 97, 103
წუფა 83
წეფე 83
წყალკუტული 77

ჭ

ჭაკისლი 109
ჭანეთი 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 14, 16, 17 21, 31, 32, 33, 42, 44, 51, 52, 54, 55, 61, 68,
69, 81 87, 99, 103
ჭანეთის მთა 3, 13, 14, 16, 21, 64

ქანეთის ქედი 14, 16, 30, 42, 70, 108
ქანიკე 18, 29
ქანჭაკონი 28
ქანჭახეფუნა 75
ქანჭახონა 28
ქალენი 107
ქალენი ჩოი 107
ქალენ-ჯიხა 107
ქამბეთი 82, 88, 89
ქამბეთ-დურესი 89
ქამფეთი 86, 89
ქარნავათი 70
ქარნივათი 75
ქელენჯიხა 107
ქიტა ბუჯალი 61, 62, 71
ქიტა ლიმანი 33, 51
ქიტა მაკრიალი 33, 46
ქიტა მეგზა 44
ქიტა ოჯალი 33, 39
ქიტა ღალი 62
ქკეშიღალი 77
ქკონიკალა 42
ქოროხი 3, 4, 15, 17, 21, 22, 29
ქოროხის ხეობა 22, 64, 113
ქუკალვათი 70, 72, 74, 75, 80
ქურჭავა 86, 87, 89
ქურჭაღალი 63
ხ
ხაკო 97, 98, 102, 103
ხაკო-დარასი 103
ხაზარე 84
ხალა 44, 55, 110, 111
ხალა-დერე 103, 108, 110, 111, 112
ხალანენ ხანლარი 22
ხალბაში 48
ხალბაშის წყალი 16
ხალდიზენ დაღლარი 14
ხალვაში 49
ხამიდიე 97

ხანდაკი 66
ხანდაკ-სუ 66
ხარაზებელითი 84, 86, 89
ხარტი 23
ხარტონის ციხე 6, 7, 22, 23
ხაჩბაში 48, 49
ხაჩქარი 111, 112
ხელვაჩაურის რაიონი 32, 77, 115, 117
ხემშილული 37
ხემშილულიძალი 37
ხემშინი 47, 49
ხემშინის კაზა 32
ხენდეკი 66
ხერთვისი 97
ხვარიათი 6, 33
ხიგი 56, 57, 59, 60
ხიგიდა დერესი 59
ხიგობა 57, 59, 65
ხოზანი 63
ხოზჯის მდინარე 16
ხოლჯო 101, 109, 110
ხოტრი 98
ხოფა 16, 17, 51, 53, 60, 63, 64, 65
ხოფა-წკარი 64
ხოფა-ჩაი 59, 63, 64
ხოფის კაზა 51
ხოფის უბანი 51, 56, 57, 59, 60, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 77, 78
ხოფის ციხე 7
ხოფშოშიტყა 41
ხოფჯა 11, 16, 63
ხუვა 86
ხუვათი 30, 31, 63
ხჩინი გელაღურერი 71

ჯ
ჯანათ-დობირა 108, 110
ჯანზაკონის ციხე 7, 27, 28
ჯანტ-ტიუბირა 55
ჯანუთ-დობირა 55
ჯანუთი 110

ჯანუტი 104, 109, 110
ჯახჩე 55
ჯგიოლა 44
ჯგირიაზენი 39, 73, 74, 75, 76, 77
ჯგირიოლასირთი 42, 44
ჯევიზდობი 43
ჯევიზედიბიშთეფე 43, 44
ჯიზაგათი-სუი 72
ჯიზისტასი 91, 92
ჯიზისტასი 91, 92
ჯიგეთურა 98
ჰამიდიე 96
ჰეპალემპიჯი 77
ჰემშინ-ბაშკეი 106, 107
ჰემშინ-ბაშქოი 107
ჰინოტ-დალი 14, 103
ჰისოსი 9, 14, 15
ჰიქსიტე 14, 15
ჰორონინის ციხე 7, 22, 28